

Till statsrådet och chefen för Socialdepartementet

Genom regeringsbeslut den 4 februari 1999 bemyndigades chefen för Socialdepartementet, statsrådet Lars Engqvist, att tillkalla en kommitté bestående av forskare med uppdrag att göra ett välfärdsboksut över 1990-talet (direktiv 1999:7). Kommittén antog sedermera namnet "Kommittén Välfärdsboksut". Under år 2000 överlämnade kommittén delbetänkandet *Välfärd vid vägska, utvecklingen under 1990-talet* (SOU 2000:3) och de sex forskarvolymerna: *Välfärdens förutsättningar* (SOU 2000:37), *Välfärd, vård och omsorg* (SOU 2000:38), *Välfärd och skola* (SOU 2000:39), *Välfärd och försörjning* (SOU 2000:40), *Välfärd, ofärd och ojämlikhet* (SOU 2000:41) samt *Two of a Kind? Economic crisis, policy responses and well-being during the 1990s in Sweden and Finland* (SOU 2000:83).

Under år 2001 har kommittén kompletterat de tidigare beskrivningarna med uppgifter om utvecklingen under 1990-talets sista år och arbetat med att täcka en del av de kunskapsluckor som identifierats. Vidare har kommittén strävat efter att ta fram fördjupad kunskap om såväl välfärdens nyckelområden som strategiskt viktiga samhällsgrupper. Detta forskningsarbete kommer att publiceras i en serie betänkanden och utgör därmed en väsentlig grund för det slutbetänkande som kommittén skall överlämna i oktober år 2001. Det första betänkandet – *Välfärdstjänster i omvandling* (SOU 2001:52) – överlämnades i juni.

Föreliggande volym, *Välfärd och arbete i arbetslöshetens årtionde*, är ett resultat av ett samarbete mellan Kommittén Välfärdsboksut och forskare vid Institutet för social forskning, Stockholms universitet. Kommittén tog tidigt initiativ till att få Levnadsnivåundersökningen, som planerades för år 2001, tidigarelagd, vilket varit en förutsättning för att materialet skulle kunna användas i kommitténs arbete. Själva datainsamlingen har samfinansierats av Forskningsrådsnämndens longitudinella kommitté och Socialvetenskapliga

forskningsrådet, dvs. nuvarande Vetenskapsrådet respektive Forskningsrådet för Arbetsliv och Socialvetenskap. Kommittén har bistått med stöd för färdigställande av datafiler. När det gäller genomförandet av studierna är det dock framför allt två förhållanden som bör understrykas. För det första har Levnadsnivågruppen som helhet, under ledning av professor Jan O. Jonsson, tillsammans med Statistiska centralbyrån som genomfört intervjuarbetet, lyckats få fram ett datamaterial med utomordentliga kvaliteter. För det andra har de enskilda författarna på några få månader genomfört ett omfattande arbete med analyser av data och färdigställande av texter som ger nya perspektiv på den svenska välfärdsutvecklingen

Tidigare versioner av kapitlen 2-5 har varit föremål för vetenskaplig granskning. Detta skedde vid ett särskilt seminarium som kommittén arrangerade den 19 april 2001. Som externa kommentatorer medverkade Christofer Edling, Peter Fredriksson, Walter Korpi, Per Lundborg och Henrik Tham. Kommitténs sekretariat har bistått med granskning och korrekturläsning av kapitlen. Kommittéassistent Sara Sigfridsson har tillsammans med Anna Florell och Åsa Malmgren skött det praktiska arbetet med betänkandets texter, tabeller och figurer. Utan medverkan av de tusentals medborgare som ställt upp och svarat på frågor om sina levnadsförhållanden hade inget av detta varit möjligt.

Kommitténs ledamöter tar inte ställning till innehållet i de enskilda kapitlen. Det är med andra ord författarnas analyser, tolkningar och slutsatser som presenteras här och varje författare ansvarar själv för innehållet. Det är dock vår förhoppning att forskaruppsatserna skall bidra till en nyanserad diskussion, baserad på kunskap kring välfärdens tillstånd och utveckling i Sverige.

Stockholm i juni 2001

Joakim Palme

Åke Bergmark
Johan Fritzell
Olle Lundberg
Lena Sommestad
Marta Szebehely

/Felipe Estrada
Olof Bäckman
Michael Gähler
Ola Sjöberg
Gun-Britt Trydegård

Innehåll

1	Att studera välfärdsförändringar	9
	<i>Johan Fritzell, Michael Gähler och Olle Lundberg</i>	
1.1	Vad är välfärd och ofärd?	12
1.2	Att studera utveckling för grupper eller individer	15
1.3	Levnadsnivåundersökningarna	17
1.3.1	Undersökningens urval och bortfall	17
1.3.2	Innehållet i Levnadsnivåundersökningen 2000	19
1.3.3	Undersökningens genomförande.....	20
1.4	Analystekniker	21
1.5	Teman i denna volym	23
1.6	Slutord.....	26
	Referenser	28
2	Massarbetslöshetens Sverige – arbetslöshetens karaktär och effekter på individers levnadsförhållanden	31
	<i>Tomas Korpi och Sten-Åke Stenberg</i>	
2.1	Sammanfattning.....	31
2.2	Tio år av arbetslöshet	32
2.3	Arbetslösheten och dess konsekvenser.....	33
2.3.1	Rörlighetsmönster på arbetsmarknaden.....	33
2.3.2	Arbetslöshetens konsekvenser	36
2.4	Data.....	37

2.5	Arbetslöshetens skepnader	39
2.6	Arbetslöshet och levnadsförhållanden	50
2.7	Massarbetslöshetens omfattning och effekter under nittioalet.....	68
	Referenser.....	71
	Appendix	73
3	Har jobben blivit bättre? En analys av arbetsinnehållet under tre decennier.....	79
	<i>Carl le Grand, Ryszard Szulkin och Michael Tåhlin</i>	
3.1	Inledning	79
3.2	Kvalifikationsnivå och arbetsintensitet	80
3.3	Anställningskontraktets karaktär och varaktighet	84
3.4	Tidigare empiriska studier.....	85
3.5	Strukturomvandling eller förändring av befintliga arbeten?	87
3.6	Samhällsklasser i förändring.....	89
3.7	Kvalifikationsutvecklingen i Sverige under tre decennier	94
3.8	Samspelet mellan psykiska krav och beslutsutrymme.....	101
3.9	Rörlighet mellan olika jobbtyper	108
3.10	Att stanna hos samma arbetsgivare	110
3.11	Avslutande diskussion.....	113
	Referenser.....	117
4	Lönstrukturens förändring i Sverige	121
	<i>Carl le Grand, Ryszard Szulkin och Michael Tåhlin</i>	
4.1	Inledning	121
	<i>Del A. Lönstrukturens förändring.....</i>	<i>127</i>
4.2	Den totala lönespridningens förändring	127

4.2.1	Relativa skillnader	127
4.2.2	Reallönernas förändring.....	131
4.3	Löneskillnader efter utbildningslängd och erfarenhet	134
4.4	Löneskillnader mellan privat och offentlig verksamhet.....	147
4.5	Löneskillnader mellan kvinnor och män.....	149
4.6	Löneskillnader mellan svensk- och utlandsfödda anställda.....	155
4.7	Klassposition	157
	<i>Del B. Anställda individers löneutveckling under 1990-talet.....</i>	<i>160</i>
4.8	Sammanfattning.....	167
	Referenser	171
5	Kappsäck och välfärd – samband mellan tillgång till resurser och välfärdsproblem 1991–2000.....	175
	<i>Magnus Nermo och Lotta Stern</i>	
5.1	Alla bär vi något med oss.....	175
5.2	Fokus på två relativt grundläggande dimensioner av välfärd.....	176
5.3	Individuella resurser och välfärd	177
5.4	Skillnaden mellan individuella och sociala resurser	178
5.5	Relationer mellan individuella resurser, sociala resurser och sociodemografiska faktorer	180
5.6	Sociala resurser och välfärd.....	181
5.7	En beskrivning av tillgång till resurser och välfärdsproblem 1968–2000	182
5.7.1	God tillgång till individuella resurser	183
5.7.2	God tillgång till sociala resurser i termer av starka och svaga band.....	184
5.7.3	Förekomst av hälsoproblem och vardagsekonomiska svårigheter.....	186

5.8	Sambanden mellan bristande tillgång till resurser och individers välfärd 1991 och år 2000 – en tvärsnittsanalys ...	187
5.8.1	Bristande resurser och allmänt hälsotillstånd 1991 och 2000	188
5.8.2	Bristande resurser och psykiskt välbefinnande 1991 och 2000	189
5.8.3	Bristande resurser och kontantmarginal 1991 och 2000	190
5.8.4	Bristande resurser och betalningssvårigheter 1991 och 2000	192
5.9	Förändring i tillgång till resurser och välfärdsproblem mellan 1991 och år 2000... ..	194
5.10	... givet sociodemografiska faktorer.....	196
5.10.1	Att sakna ett gott allmänt hälsotillstånd år 2000.....	197
5.10.2	Att sakna psykiskt välbefinnande år 2000.....	199
5.10.3	Att sakna kontantmarginal år 2000	202
5.10.4	Att sakna betalningsmöjligheter år 2000	204
5.11	Sammanfattning och diskussion	206
	Referenser.....	208
	Appendix	212
	Författarna.....	217

1 Att studera välfärdsförändringar¹

Johan Fritzell, Michael Gähler och Olle Lundberg

Många av 1990-talets välfärdsförändringar i Sverige är knutna till olika aspekter av *arbete*. Det mest grundläggande förhållandet – om man har ett arbete eller ej – relaterar till den dramatiska utvecklingen av arbetslöshet och sysselsättning under decenniet. Mellan 1990 och 1993 steg arbetslösheten från 1,6 till 8,3 procent. Samtidigt föll också arbetskraftsdeltagandet från rekordhöga 84,5 till 79,1 procent, och genom kombinationen av minskat arbetskraftsdeltagande och högre arbetslöshet bland dem som är i arbetskraften föll sysselsättningen än mer. Detta hade direkta konsekvenser för de många tusen personer som förlorade jobben, men påverkade också många andra.

Vid sidan av arbetslösheten utgör arbetet och dess egenskaper ett viktigt inslag i välfärden för de förvärvsarbetande. Dels handlar det om själva arbetet och dess konsekvenser vad gäller stress och hälsa, dels vilka belöningar, exempelvis lön eller anseende, som är kopplade till de enskilda jobben.

Välfärdsutvecklingen kan dock inte enbart beskrivas utifrån arbetet. Också utvecklingen inom andra centrala delar av människors liv som deras hälsa, ekonomiska situation i stort eller sociala relationer måste beaktas. I flera fall finns det emellertid anledning att tro att förändringar inom dessa områden är beroende av vad som händer med människors koppling till arbetsmarknaden och förhållandena på jobben. Det är åtminstone befogat att ställa frågor om vilka ekonomiska och hälsomässiga konsekvenser som blivit följden av 1990-talets arbetslöshetskris. Utöver sådana direkta effekter kan arbetslösheten och de åtstramningar av välfärdsstatliga program som följde i dess spår även ha haft vidare konsekvenser,

¹ Kommentarer och synpunkter på en tidigare version av detta kapitel har lämnats av kommitténs ledamöter och sekretariat, liksom av författarna till de kommande kapitlen.

exempelvis i en förändrad social sammanhållning eller förluster av socialt kapital.

Välfärdsutvecklingen under 1990-talet var dock inte entydig. Dels var inte utvecklingen enbart negativ sett över decenniet som helhet, dels var den inte likartad för alla medborgare. Arbetslösheterfarenheter, arbetsmiljöproblem och hälsoförsämringar har inte drabbat alla lika, liksom löneutvecklingen ser olika ut för olika grupper av personer. Dessa skillnader gäller bland annat i vilken mån olika grupper drabbades av krisen i ekonomin och på arbetsmarknaden under 1990-talets inledning, men också i vilken mån man fick del av uppsvinget under 1990-talets sista år.

Resonemangen ovan leder fram till frågor om välfärdsutvecklingen under hela 1990-talet som hittills inte till fullo har kunnat besvaras. Detta rör exempelvis hur arbetslösheterfarenheterna totalt sett fördelats i befolkningen under decenniet. En annan sådan fråga rör löneutvecklingen under hela 1990-talet för kvinnor respektive män, för offentlig- respektive privatanställda och för infödda respektive utrikes födda. Men det rör också sådant som tangerar frågor om orsak och verkan mellan olika former av ofärd, som konsekvenserna av att vara långvarigt arbetslös, eller betydelsen av förlorat socialt stöd för den fysiska och psykiska hälsan.

Analyserna i denna volym är baserade på data från de svenska Levnadsnivåundersökningarna. På uppdrag av den så kallade Låginkomstutredningen genomfördes 1968 den första svenska Levnadsnivåundersökningen (LNU) under ledning av Sten Johansson. Som de lite äldre i läsekretsen sannolikt minns rön resultatet från denna undersökning mycket stor uppmärksamhet, såväl bland medborgarna som i press och inom politiken. Förvåningen blev stor, inte minst hos den politiska eliten, över den misär och ofärd som delar av befolkningen levde i, samt att klasskillnaderna var så pass stora. Många hade nog trott att det svenska "folkhemmet" kommit längre i sin utveckling mot förbättringar och utjämning av levnadsförhållandena.

Resultaten från de därpå följande levnadsnivåundersökningarna (1974, 1981 och 1991) rön också viss förvåning. Nu var det kanske snarare den i många avseenden påtagliga förbättringen av levnadsvillkoren som överraskade. Men också nya problem och förändringar kom i ljust. I de övergripande studierna baserade på 1991 års undersökning (Fritzell och Lundberg 1993; 1994) lyftes t.ex. försämringar av den psykosociala arbetsmiljön för stora

grupper av kvinnor fram. Likaså uppmärksammades att välfärdsutvecklingen under 1980-talet i många avseenden föreföll mer negativ för yngre än för de äldre i befolkningen. I båda dessa senare fall vet vi redan att trenderna snarast accentuerades under 1990-talet och fler exempel på dessa förändringar kommer också att ges i de här följande kapitlen.

Syftet med denna volym är flerfaldigt. För det första vill vi utnyttja levnadsnivåmaterialet till att belysa frågor som inte kunnat behandlas inom ramen för kommitténs tidigare rapporter. Detta gäller exempelvis löneutvecklingen under 1990-talet som inte har gått att studera på ett tillfredsställande sätt med andra material. För det andra vill vi fördjupa tidigare analyser av viktiga inslag i 1990-talets välfärdsutveckling på punkter där levnadsnivåmaterialet innehåller mer detaljerade eller delvis annorlunda uppgifter. Detta gäller bland annat utvecklingen av negativ stress i arbetslivet. För det tredje sätts 1990-talets välfärdsutveckling i ett bredare perspektiv genom att relatera den till utvecklingen under 1970- och 1980-talen. Detta är möjligt eftersom Levnadsnivåundersökningen i många fall har uppgifter från 1968 och framåt. För det fjärde, och kanske mest centralt, kommer välfärdsutvecklingen inte enbart att belysas med upprepade tvärsnittsstudier, utan i första hand i form av de välfärdsförändringar som enskilda medborgare fått uppleva under detta arbetslöshetens årtionde. I kommitténs regi har vi tidigare, med hjälp av så kallade upprepade tvärsnitt, analyserat välfärdens förändringar mellan 1989 och 1998 för olika grupper, på basis av SCB:s undersökningar om levnadsförhållanden (Fritzell och Lundberg 2000).

I detta inledningskapitel skall vi presentera de överväganden som ligger till grund för de analyser av välfärdsutvecklingen som görs i denna volym. Vi kommer också att redogöra för skillnaderna mellan att studera samhällsutveckling med tvärsnitts- respektive längdsnittsuppgifter, redovisa det datamaterial – Levnadsnivåundersökningen – som alla analyser baseras på, samt söka förklara grundidéerna bakom de analystekniker som används. Slutligen ges också ett kort referat av huvuddragen i de olika kapitlen.

1.1 Vad är välfärd och ofärd?

Välfärd handlar ytterst om individuella levnadsförhållanden och livschanser i vid mening. Detta kan synas självklart, men är inte alltid det. I den politiska debatten blir välfärd många gånger liktydigt med offentliga transfereringar och tjänster, som exempelvis pensioner, barnbidrag, vård och skola. I andra sammanhang kan välfärd bli liktydigt med individuell ekonomisk nytta vilket i sin tur leder till synsättet att landets välfärdsutveckling kan förstås utifrån förändringar i ekonomiska storheter, såsom BNP-utvecklingen. Båda dessa typer av avgränsningar blir enligt vår mening för snäva. Såväl de välfärdsstatliga systemen som individuella ekonomiska resurser är således av stor betydelse för, men inte liktydiga med, människors välfärd.

Uppfattningen av välfärd som individuella levnadsförhållanden i ett flertal dimensioner är också en central utgångspunkt i den samhällsvetenskapliga forskningstradition som kommit att kallas välfärdsforskning, en tradition som sett flera svenska pionjärinsatser. Levnadsnivåundersökningen kom att bli en utgångspunkt för mycket av den välfärdsforskning som initierades under 1970-talet och senare, i Sverige såväl som i andra länder. I sina överväganden kring hur denna levnadsnivåundersökning skulle utformas tog Sten Johansson avstamp dels i den brittiske socialpolitiska forskaren Richard Titmuss arbeten, dels i de mer praktiska resonemang om hur utvecklingsgraden i olika länder bäst kunde jämföras. I FN:s regi hade det under 1950- och 1960-talen producerats flera dokument som diskuterat hur man på ett bättre sätt skulle mäta och jämföra länders välstånd. Den fokusering som fanns, och finns, på BNP-tillväxt som det enda måttet på utveckling ifrågasattes alltmer. Orsakerna till detta var flera. För det första menade man att det var långt ifrån givet att ekonomisk tillväxt alltid är av godo (vid samma tid kom ju också de första miljödebatterna), och för det andra visste man föga om huruvida det ökade materiella välståndet kom alla medborgare till del. Med andra ord, frågor om välfärden i vidare mening samt om dess fördelning kan inte besvaras enbart utifrån kunskap om det ekonomiska välståndet och dess tillväxt.

Utifrån Titmuss (1958) idéer formulerades också den definition av begreppet välfärd som kom att användas i Sverige. Definitionen gjordes i två steg, där först levnadsnivå definierades som: *"förfogande över resurser i pengar, ägodelar, kunskaper, psykisk och fysisk*

energi, sociala relationer, säkerhet m.m. med vars hjälp individen kan kontrollera och medvetet styra sina livsvillkor" (Johansson 1970:25). Begreppet välfärd används därefter som en "...samlingsbeteckning för individernas levnadsnivå på de områden som medborgarna söker påverka genom gemensamma beslut och genom åtaganden i institutionella former, dvs. genom politiken" (Johansson 1979:138). För Johansson är således välfärdsbegreppet på individuell nivå nära knutet till välfärdsstatens åtaganden gentemot medborgarna, och anknyter explicit till Marshalls resonemang om medborgarbegreppets utvidgning i samband med välfärdsstaternas framväxt (Marshall 1950).²

Det finns här flera viktiga ting att notera. För det första tar definitionen av levnadsnivå sin utgångspunkt i människan som aktiv varelse, som själv kan färdas väl genom livet under förutsättning att hon ges resurser därtill. Välfärdsstatliga arrangemang kan därmed vara viktiga genom att ge individerna resurser för att bättre kunna klara de hinder man möter under livet.

För det andra definieras välfärd, eller det goda livet, endast indirekt. Det som ska eftersträvas är att ge medborgarna resurser så att de själva kan välja, så att de har utrymme att handla och utifrån sina egna önskemål forma det goda livet. Människor kan ha olika uppfattningar om vad som utgör detta goda liv, medan man lättare kan enas om vilka de onda, negativa förhållanden är som uppenbarligen står i strid med detta (Johansson 1970). Mer precist kan man säga att onda förhållanden kan bestämmas empiriskt, medan önskvärda idealtillstånd inte kan fastställas utifrån en sådan kunskapsbas (Allardt 1975). Allardt menar i linje med Popper (1969) att föreställningar om det ideala samhället både är självföregörande och onda. Detta eftersom vi saknar möjlighet att på vetenskaplig grund fastställa vad som är ideala tillstånd och att "troendes" försök att realisera idéer om sådana tillstånd löper risk att leda till våld. Därför bör undersökningar om människors förhållanden i första hand fokusera på ofärd av olika slag (se även Allardt 1998).

För det tredje fokuserar Johanssons definition av välfärd på sådana "...kollektiva angelägenheter som...uppkommer ur de krav och möjligheter som alla individer i alla samhällen ställs inför över

² Att teoretiskt helt utesluta områden enbart på grund av att det för närvarande faller utanför den nuvarande politiska strukturen förefaller dock, som vi påpekat nyligen (Fritzell och Lundberg 2000), knappast vara ett hållbart argument (för en utförlig diskussion, se Uusitalo 1975).

livscykeln” (Johansson 1979:56). Konkret innebär detta bland annat att vid bedömningen av välfärdens nivå och utveckling skall inte enbart individens hälsotillstånd eller utbildningsnivå inkluderas, utan även hennes tillgång till kollektiva – i en eller annan form – system för sjukvård och utbildning. Förutom välfärdsstatliga institutioner utgör också andra gemensamma system som lagar och regler en resurs, alternativt en resursbrist.

En annan viktig distinktion inom välfärdsforskningen rör huruvida man skall koncentrera sig på förhållanden så som de är (en beskrivande ansats) eller på den enskildes grad av tillfredsställelse med sina förhållanden (en subjektiv ansats) när välfärden skall beskrivas och analyseras. Genom att fokusera på resurser snarare än behov förefaller det naturligt att främst utgå från mer faktiska levnadsvillkor.

Vad som däremot mer exakt skall innefattas i undersökningar av välfärd är givetvis långt ifrån självklart utifrån dessa utgångspunkter. Samtidigt bör man notera att när man söker sammanställa områden som bör beaktas för en bred välfärdsbeskrivning så finns en ganska hög grad av överensstämmelse alldeles oavsett teoretisk ansats. Att exempelvis olika indikatorer på befolkningens hälsotillstånd, liksom arbetsförhållanden och ekonomi bör beaktas bestrids sannolikt inte av någon. I den svenska Levnadsnivåundersökningen listades nio områden med utgångspunkt från krav och möjligheter som varje människa möter under livscykeln men som är så omfattande att man söker ordna dem gemensamt (Johansson 1979:138). Dessa områden inkluderar 1) hälsa och tillgång till vård, 2) sysselsättning och arbetsvillkor, 3) ekonomiska resurser och konsumentskydd, 4) kunskaper och utbildningsmöjligheter, 5) familj och sociala relationer, 6) bostad och närservice, 7) rekreation och kultur, 8) säkerhet till liv och egendom samt 9) politiska resurser.

En sista stor fråga rör möjligheterna att söka sammanfatta levnadsnivån i ett enda enkelt mått. Självfallet vore ett sådant sammanfattande mått på individers eller samhällens välfärd slagkraftigt om det gick att konstruera på ett rimligt sätt. Levnadsnivåforskningen har dock i huvudsak ställt sig negativ till sådana försök. Om välfärden är mångdimensionell innebär det att vi endast kan göra vissa partiella jämförelser. Det är endast då två individer har exakt samma grad av ofärd inom en dimension som ofärd inom ytterligare en dimension gör det möjligt att göra en rangordning mellan dessa båda individer. Det är självfallet mer negativt om en

individ är såväl fattig som sjuk än om han eller hon enbart har ett av dessa välfärdsproblem. Att mer i detalj väga samman olika former av ofärd för att kunna jämföra, och ytterst också rangordna samtliga individer på en enda ofärdsskala synes däremot inte möjligt. Detta beror på att det egentligen inte finns någon gemensam måttstock med vilken individer kan jämföras. Att väga en mycket svår sjukdom mot summan av fem lindrigare sjukdomar, eller söka jämföra ofärdsvärdet av dessa fem sjukdomar med ofärdsvärdet av att vara socialt isolerad är knappast möjligt utan hjälp av starka och i hög grad godtyckliga antaganden. Om exempelvis människors levnadsförhållanden inom alla områden kunde antas vara ett resultat av egna, fria val skulle detta vara ett argument för att skapandet av ett sammanfattande mått vore möjligt. Inom viktiga välfärdsaspekter som uppväxtvillkor, sociala relationer och hälsa kan dock något sådant antagande knappast göras (jfr. Erikson 1994). Med andra ord måste välfärdsutvecklingen som helhet belysas utifrån analyser av utvecklingen inom flera olika områden.³

1.2 Att studera utveckling för grupper eller individer

En bedömning av välfärdsutvecklingen under 1990-talet måste således vila på en analys av hur livsvillkoren utvecklats för enskilda medborgare, samt göra detta genom att följa ofärdens utveckling inom flera områden, som hälsa, arbete och ekonomi. En sådan analys kan i sin tur läggas upp på två principiellt olika sätt. För det första kan undersökningar av olika personer från olika år läggas bredvid varandra. Att på detta sätt basera analysen på så kallade upprepade tvärsnitt gör det möjligt att följa hur välfärden förändrats för befolkningen som helhet, men också hur villkoren utvecklats för olika grupper i samhället, exempelvis arbetare, pensionärer eller ensamstående mödrar. Med hjälp av denna ansats har vi tidigare kunnat visa att ungdomar, utrikes födda och ensamstående föräldrar i högre grad än andra grupper fått vidkännas välfärdsförluster under 1990-talet (SOU 2000:3 samt Fritzell och Lundberg 2000).

³ Detta innebär förstås inte att analyser av hur olika välfärdsområden hänger samman saknar relevans. Eftersom samtidig förekomst av två eller fler ofärdsproblem är en återspeglning på individnivå av sambanden mellan olika välfärdsområden kan sådana analyser tvärtom sägas vara centrala. Detta både för att söka förklara olika typer av sociala förändringar och för att ge en mer samlad bild av ojämlikheten i levnadsvillkor (för senare exempel på sådana analyser, se Halleröd och Heikkilä 1999; Fritzell och Lundberg 2000).

Samtidigt går mycket av den dynamik som präglar enskilda människors levnadsförlopp under ett decennium förlorad med en analys baserad på tvärsnitt. Om vi exempelvis vill besvara frågor som hur det på lite längre sikt har gått för alla dem som vid recessionens olika faser miste sina arbeten räcker det inte med upprepade tvärsnittsdata. Om vi inte enbart vill uttala oss om välfärdsutvecklingen för olika grupper, där enskilda medlemmar kan komma och gå, måste vi därför också analysera välfärdsutvecklingen på basis av uppgifter om *samma* människor vid flera tidpunkter. Detta brukar kallas panel- eller längdsnittsanalyser.⁴ Ett exempel kan måhända klargöra skillnaden mellan upprepade tvärsnitt och längdsnittsstudier. Om inkomstförändringar under 1990-talet beskrivs med hjälp av upprepade tvärsnitt vet vi att gruppen ålderspensionärer har en betydligt mer positiv utveckling än yngre befolkningskategorier. Om vi däremot följer samma individer talar mycket för att inkomstutvecklingen blir mer positiv för unga personer, i takt med att dessa etablerar sig på arbetsmarknaden, och mindre positiv för äldre. Med hjälp av paneluppgifter kan vi således söka besvara viktiga frågor om hur 1990-talets krisår påverkat välfärdsutvecklingen för individer. Därmed inte sagt att analyserna i följande kapitel redovisar enskilda levnadsöden. Däremot ger de underlag för en bedömning av om och i så fall hur 1990-talet inneburit förändringar av hälsa, ekonomi, arbete, lön och sociala relationer på individuell nivå och inte enbart på gruppnivå. För studiet av ojämlikhet är data av detta slag av stor vikt. Om det är så att samma individer har någon form av välfärdsproblem vid olika tidpunkter, eller om det är så att fördelningen av ofärd sprids på fler individer över tid, har självfallet en stor betydelse, både för hur vi ser på ojämlikheten i sig och för vilka politiska åtgärder som är relevanta.⁵

⁴ För en nyligen utkommen översikt över några av de mest betydelsefulla svenska datamaterialen med sådant upplägg, se Janson 2000.

⁵ Att studera ojämlikhet ur ett sådant dynamiskt perspektiv, med hjälp av den mångdimensionella ansats som tillämpas i levnadsnivåundersökningarna, uppmärksammades nyligen av Esping-Andersen (2000) i en rapport till FN rörande hur social utveckling bör studeras och mätas.

1.3 Levnadsnivåundersökningarna⁶

Till grund för de beskrivningar, analyser och slutsatser som finns i de olika kapitlen i den här volymen ligger data från de svenska Levnadsnivåundersökningarna. Statistiska uppgifter från stora undersökningar av detta slags uppfattas ibland som opersonliga. Bakom uppgifterna ligger dock tusentals intervjuer, där personal från Statistiska centralbyrån besökt enskilda medborgare som ställt upp för att under mer än en timme besvara frågor om sina levnadsförhållanden. Dessa enskilda människors anonymitet är garanterad, och bland annat av detta skäl redovisas inga uppgifter om enskilda. Trots detta bygger alltså analyserna i grund och botten på enskilda människors berättelser utifrån på förhand uppställda frågor. Vi vill i det följande ge en mer detaljerad beskrivning än brukligt av insamlingen av dessa uppgifter.

Levnadsnivåundersökningarna initieras och genomförs av forskare vid levnadsnivåprojektet, en avdelning inom Institutet för social forskning (SOFI) vid Stockholms universitet. Syftet med undersökningarna är att spegla levnadsvillkoren, i vid mening, för befolkningen i Sverige. Detta görs via besöksintervjuer där intervjuare, med hjälp av ett strukturerat formulär, ställer frågor till ett slumpmässigt urval individer i åldrarna 18–75 år. Den undersökning som genomfördes under år 2000 (LNU2000) var den femte i ordningen. De fyra tidigare genomfördes 1968, 1974, 1981 och 1991. Totalt föreligger nu alltså data om människors levnadsvillkor som spänner över den sista tredjedelen av det nyss avslutade seklet och inledningen av det nyligen ingångna millenniet. Från ett individperspektiv kan vi samtidigt säga att vi har uppgifter om till exempel uppväxtvillkor som räcker ända tillbaka till 1800-talet i och med att de äldsta av de intervjuade 1968 var födda i början av 1890-talet.

1.3.1 Undersökningens urval och bortfall

För att få en uppfattning om människors levnadsförhållanden i Sverige är det inte nödvändigt att intervjua samtliga personer i landet. Ett slumpmässigt draget och förhållandevis stort urval speglar nämligen förhållandena i hela befolkningen med stor preci-

⁶ Vi vill tacka Jan O. Jonsson och Miljan Vuksanović för kommentarer på en tidigare version av detta avsnitt. Miljan Vuksanović och Marie Evertsson har också hjälpt oss ta fram en rad av de grunddata som redovisas här.

sion. Vid den första Levnadsnivåundersökningen, som genomfördes år 1968, drogs ett urval bland dem som då bodde i Sverige. Detta urval motsvarade ungefär var tusende individ mellan 15 och 75 år.⁷ Dessa individer har utgjort kärnan också i de följande undersökningarna. LNU:s panelansats innebär nämligen att samma individer deltar i flera undersökningar.⁸ Det finns åtminstone två stora fördelar med ett sådant förfarande. Den gör det dels möjligt att följa utvecklingen av enskilda individers levnadsvillkor över tid, dels ökar den möjligheten att dra slutsatser om orsakssamband.

I LNU följs dock inte bara det ursprungliga urvalet, utan materialet skall också kunna användas för att beskriva situationen för befolkningen i Sverige (i åldrarna 18–75 år) vid de tidpunkter då undersökningen genomförs. Därför har varje ny omgång av Levnadsnivåundersökningen kompletterats med ungdomar och invandrare som anlänt efter den senast gjorda undersökningen. I gengäld utgår de personer som hunnit bli äldre än 75 år. År 1992 genomfördes dock en uppföljning av denna grupp (Lundberg och Thorslund 1996). En ny sådan undersökning kommer att genomföras under år 2002.

Urvalet till LNU2000 kan därför sägas bestå av tre olika grupper. I kärngruppen ingår de som fanns med i urvalet till 1991 års undersökning (varav ett antal fanns med redan i 1968 års undersökning), utom de som avlidit eller emigrerat mellan 1991 och 2000, eller som år 2000 hunnit passera 75-årsgränsen. Denna grupp har kompletterats med ett urval bland ungdomar i åldrarna 18–26 år, samt ett urval bland dem som invandrat till landet under perioden 1991–1999. Därmed kom kärnurvalet att bestå av 5 466 individer medan urvalet av nya ungdomar bestod av 933 individer och urvalet av invandrare som anlänt efter 1991 uppgick till 312 individer. Det totala urvalet bestod alltså av 6 711 personer.

Varje undersökning av den här typen är givetvis behäftad med bortfall. Det kan röra sig om individer som inte vill delta i undersökningen eller saknar möjlighet att göra så. I vissa fall är individer helt enkelt svåra att hitta. Andelen svarande i LNU har minskat över tid. Detta är en generell trend i intervjuundersökningar. År 1968 var svarsandelen 90,8 procent, 1974 85,2, 1981 82,4 och 1991 79,1 procent. I LNU2000 deltog 76,6 procent av det ursprungliga

⁷ Från och med LNU1991 är åldersintervallet satt till 18–75 år.

⁸ Av de 6 524 individer som utgjorde urvalet i 1968 års LNU fanns 2 783 kvar i urvalet till LNU2000.

urvalet i undersökningen.⁹ Trots fallande svarsandelar måste detta betraktas som en tämligen hög siffra, väl i linje med andra liknande svenska undersökningar och klart över de flesta internationella undersökningar av liknande snitt. Samtidigt är det ofrånkomligen så att bortfallsandelen innebär att vissa typer av analyser, kanske främst avseende marginaliserade grupper, kan vara svåra att utföra med god vetenskaplig precision.

1.3.2 Innehållet i Levnadsnivåundersökningen 2000

LNU är en bred undersökning som syftar till att täcka in många dimensioner av människors levnadsbetingelser. Här ställs frågor om uppväxtvillkor, flyttningar och bostadsförhållanden, familjeförhållanden, kontakter med familj och vänner, ekonomiska resurser, sysselsättning, hälsa, utbildning, hushållsarbete, säkerhet till liv och egendom, fritidsaktiviteter och politiskt deltagande. Den breda ansatsen är nödvändig för att ge en rättvisande bild av välfärdens nivå, fördelning och förändring inom alla de dimensioner som vi diskuterade tidigare. Frågorna gäller dock inte bara situationen vid intervjutillfället utan berör även förhållanden tidigare i livet. Detta gäller förstas förhållanden under uppväxten, men också tidigare sysselsättningar, sammanboenden och utbildningar.¹⁰

⁹ Den högsta andelen svarande erhöles i ungdomsurvalet (83,2 procent) och den lägsta i invandrarurvalet (65,7 procent) medan kärnurvalets svarsandel uppgår till 76,1 procent. Av de 23,4 procent i urvalet som inte deltog i studien utgörs 16 procentenheter av sådana som avböjt medverkan, 5,7 procentenheter kunde inte anträffas och 1,7 procentenheter var förhindrade att medverka.

¹⁰ Denna beskrivning avser endast LNUs huvudundersökning. Denna kompletteras sedan 1991 års undersökning med den så kallade *Arbetsplatsundersökningen* (APU), som riktar sig till förvärvsarbetande respondenters arbetsgivare med frågor om arbetsplatsen (se le Grand, Szulkin och Tåhlin 1996). I LNU2000 kompletteras dessutom huvudundersökningen med ytterligare två undersökningar. Den ena, *Make-LNU*, är en mindre omfattande variant av huvudformuläret som riktas till huvudrespondentens make/sambo i de fall sådan finns. Den andra, *Barn-LNU*, är en undersökning där frågor ställs till de barn och ungdomar i åldern 9-17 år som finns i huvudrespondentens hushåll (en första redovisning av resultaten från denna studie publiceras senare i år som en underlagsrapport till Kommittén Välfärdsbokslut, SOU 2001:55).

1.3.3 Undersökningens genomförande

Arbetet med att förbereda och genomföra en stor intervjuundersökning är omfattande och utdraget i tiden. De första stegen mot LNU2000 togs redan tidigt 1999 då ansökningar om medel för att finansiera undersökningen sammanställdes. Dessa kom att bifallas och datainsamlingen samfinansieras av Forskningsrådsnämndens longitudinella kommitté och Socialvetenskapliga forskningsrådet, dvs. nuvarande Vetenskapsrådet respektive Forskningsrådet för Arbetsliv och Socialvetenskap. Parallellt med ansökningsskrivandet inleddes arbetet med att sammanställa ett frågeformulär. Även om en stor andel av de frågor som finns med i LNU2000 fanns med redan i 1968 års undersökning har det tillkommit frågeställningar av sådant intresse att det i vissa fall ansetts nödvändigt att ersätta befintliga frågor. Antalet frågor i formuläret begränsas dock av att intervjutiden helst inte bör överskrida en dryg timme. Efter en längre tids omsorgsfullt prövande av olika frågealternativ och diskussioner om LNU-formulärets innehåll förelåg i slutet av år 1999 ett provformulär. Utifrån detta genomfördes 20 provintervjuer. På basis av dessa reviderades formuläret och en slutgiltig version förelåg tidigt under år 2000.

Intervjuarbetet genomfördes av Statistiska centralbyråns intervjuarenhet, med cirka 130 intervjuare, spridda över hela landet. De första ordinarie intervjuerna genomfördes under mars månad. Innan dess hade samtliga intervjuare genomgått en heldagskurs, där bakgrunden till undersökningen presenterades och där detaljer i de olika formulären gick igenom. Intervjuerna skedde i tre omgångar och pågick under hela år 2000. Ett smärre antal intervjuer blev försenade och genomfördes därför först efter årsskiftet.

De flesta intervjuer görs under ett personligt möte, oftast i de intervjuade personernas hem.¹¹ Detta möte förbereds, dels genom ett brev där undersökningen och dess betydelse presenteras, dels via en telefonkontakt då intervjuaren gör upp om tid och plats för en intervju. Intervjuns längd varierar något, beroende på hur många av formulärets frågor som är aktuella för personen ifråga.

Efter genomförd intervju vidtog en manuell granskning av formulären och vid oklarheter eller överhoppade frågor ombads intervjuaren komplettera de saknade uppgifterna. Efter dataregistrering genomfördes ytterligare kontroller av rimlighet och intern

¹¹ I en mindre andel fall sker intervjun via telefon eller indirekt med någon respondenten närstående person.

konsistens i svaren. På detta sätt undveks en stor del av de felregistreringar som alltid uppstår och kompletteringar kunde genomföras då svaren ansågs vara orimliga. Hela processen med granskning pågick parallellt med intervjuandet.

SCB levererade data till SOFI i omgångar och den slutgiltiga datafilen med samtliga uppgifter från de 5 142 intervjuerna lades upp på SOFI och överlämnades till Kommittén Välfärdsbokslut i början av år 2001. Härefter har forskare och annan personal inom LNU-gruppen lagt ner ett omfattande arbete på rättningar och att skapa de variabler som behövs för analyser av välfärdsutvecklingen. Detta har starkt bidragit till datamaterialets höga kvalitet och varit en förutsättning för att data skulle kunna användas för analys redan under våren år 2001.

1.4 Analystekniker

Kapitlen i denna volym tar upp centrala men ibland också ganska komplicerade frågor om välfärdsutvecklingen för grupper och för individer. Analyserna baseras på ett tämligen omfattande datamaterial, med jämförelsemöjligheter från 1968 och framåt. För att kunna besvara frågorna som ställs används olika multivariata¹² analysmetoder, vilka kan verka svårtillgängliga. De enskilda författarna har dock i görligaste mån sökt förklara vad de gör och hur resultaten skall förstås, och vi har här inte ambitionen att presentera alla tekniker som används. Eftersom många analyser i grunden bygger på så kallade regressionsanalyser av olika slag vill vi här ändå ge en översiktlig beskrivning av dessa tekniker.

De enklaste sätten att sammanfatta stora material är att helt enkelt beräkna andelen med ett givet välfärdsproblem, säg nedsatt hälsa. För vissa typer av indikatorer, som inkomst, kan det vara av större intresse att beräkna medelvärdet även om man också här kan studera hur andelen under eller över en viss inkomstnivå förändras. Denna typ av sammanfattande och beskrivande mått (procent och medelvärden) fångar bruttoskillnader, det vill säga hur välfärdsnivån skiljer sig åt mellan grupper. I flera fall krävs dock att någon form av multivariat analysteknik används för att komma längre än en enkel beskrivning.

För att exempelvis kunna tolka skillnader mellan olika grupper ur ett rättvise- eller välfärdsperspektiv är det oftast av intresse att

¹² Termen syftar på att sambanden mellan flera variabler analyseras samtidigt.

rensa för olika slag av sammansättningseffekter. Att män och kvinnor har olika inkomster är inte nödvändigtvis ett tecken på orättvisa om det helt beror på skillnader i arbetad tid. Omvänt är det mer troligt att den löneskillnad mellan könen som kvarstår efter det att man standardiserat för skillnader i exempelvis utbildningsnivå och erfarenhet beror på någon form av särbehandling på arbetsmarknaden (även en sådan kvarstående skillnad kan dock fortfarande bero på andra faktorer). Att på så sätt söka renodla jämförelser är således viktigt för att undvika felaktiga slutsatser om orsaken bakom skillnader mellan grupper eller utvecklingen över tid.

Ibland måste sådana standardiseringar göras för att överhuvudtaget kunna göra rimliga och meningsfulla beskrivningar av skillnader. Om exempelvis hälsotillståndet bland invandrare och infödda jämförs måste man ta hänsyn till skillnader i ålders- och könssammansättning mellan dessa grupper för att få en rättvisande bild.

Vid sidan av enkla beskrivningar baserade på andelar och medelvärden används därför olika former av regressionsanalys i bokens följande kapitel. Med hjälp av regressioner sammanfattas sambanden mellan olika variabler, exempelvis lön å ena sidan (den så kallade beroende variabeln) och kön, utbildning och arbetslivserfarenhet å den andra (så kallade oberoende variabler). I regressionsanalysens enklaste grundform antar man att sambanden mellan de oberoende variablerna och den beroende är linjära. Därmed kan relationen sammanfattas med hjälp av ett grundvärde plus en faktor som mäter hur mycket den beroende variabeln förändras för varje stegvis ökning i den aktuella oberoende variabeln, vilket motsvarar linjens lutning. Den sistnämnda faktorn kallas ofta regressionskoefficient.

Denna enkla grundform av regressionsanalys kan varieras på flera sätt, exempelvis genom matematiska transformeringar av såväl beroende som oberoende variabler, och vi går inte närmare in på dessa här. En speciell form av regressionsanalys, så kallad logit-regression, kan dock förtjäna ett särskilt omnämmande. Med denna typ av metod analyseras oddset för ett visst utfall, exempelvis dålig hälsa, samt skillnader mellan grupper i termer av kvoter mellan odds. Sannolikheter, risker eller chanser uttrycks normalt i termer av procent – en sannolikhet kan inte vara lägre än 0 eller högre än 1. Ett sätt att beskriva ett odds är att det uttrycker den relativa sannolikheten (eller chansen) för ett utfall genom att relatera

sannolikheten för detta utfall med sannolikheten för alla andra möjliga utfall. Uttryckt matematiskt innebär det att om sannolikheten är P blir oddset $= P/1-P$. Oddset beskriver därmed risken eller chansen att man får utfallet A istället för utfallet B. Detta används som bekant bland annat i vadslagning, där det just är de relativa sannolikheterna som är av intresse.¹³ Att man i logit-regressioner analyserar odds snarare än procent beror dock i första hand på att odds respektive kvoter mellan odds har vissa fördelar rent statistiskt (se exempelvis Aldrich och Nelson 1984). I många av de analyser som presenteras i det kommande uttrycks skillnader mellan olika befolkningsgrupper just i oddskvoter, som oftast relateras till en referensgrupp, vars värde då sätts till 1.

1.5 Teman i denna volym

Ett första centralt tema gäller hur arbetslöshet i skilda skepnader drabbat olika grupper under 1990-talet, samt vilka konsekvenser olika stora "doser" av arbetslöshet har haft för olika levnadsförhållanden. Detta belyses i Tomas Korpis och Sten-Åke Stenbergs kapitel *Massarbetslöshetens Sverige – arbetslöshetens karaktär och effekter på individers levnadsförhållanden*. Kapitlet bygger på en koppling av månatliga registeruppgifter från AMS om arbetslöshet och deltagande i arbetsmarknadspolitiska åtgärder med uppgifter från levnadsnivåmaterialet. Därmed kan författarna genomföra en mer detaljerad beskrivning av hur arbetslösheten kom att drabba olika delar av befolkningen. Man finner därvid att närmare 40 procent av dem som 1991 var 18–60 år gamla någon gång under 1990-talet hamnade i arbetslöshet. För ungefär en tredjedel av dessa rörde det sig dock om enstaka månader, men för många blev heltidsarbetslöshet en återkommande upplevelse. Arbetslösheten var också vanligare bland yngre, personer med utländsk härkomst och arbetare.

Författarna kan också relatera de olika arbetslösheterfarenheterna under 1990-talets lopp till levnadsvillkoren före respektive efter det att arbetslösheten inträffade. Därmed ger kapitlets resultat också en inblick i vilka levnadsförhållanden som varit kopplade till hög respektive låg risk för arbetslöshet under det gångna decenniet, samt vilka möjliga effekter arbetslöserfarenheter av olika omfatt-

¹³ I de sammanhangen svarar dock höga odds mot låga sannolikheter, eftersom oddsen relaterar till avkastningen på satsade pengar.

ning kan ha. Generellt kan sägas att de med sämst levnadsförhållanden i slutet av den förra högkonjunkturen (1991) löpte störst risk att bli arbetslösa under åren som följde. De som senare kom att bli arbetslösa hade 1991 lägre löner, i större utsträckning ekonomiska problem, sämre arbetsförhållanden samt i viss mån sämre hälsa och svagare politiska resurser.

Analysen riktas också mot levnadsförhållandena år 2000, och hur de relaterar till skilda arbetslöshetserfarenheter under 1990-talet. De med lång eller varaktig arbetslöshet har tappat ekonomiskt sett jämfört med andra, trots att de redan 1991 hade sämre ekonomiska resurser. Samtidigt finner man att de arbetslösa generellt sett radikaliserats i så måtto att de i högre grad än andra blivit mer positiva till små löneskillnader, och bland dem med varaktig arbetslöshet finner man en påtagligt ökad samhörighet med arbetarklassen.

Att studera hur arbetsförhållandena i vid mening förändras är kanske allra mest centralt under så turbulenta tider som den svenska arbetsmarknaden befunnit sig i under 1990-talet. Kapitel 3, *"Har jobben blivit bättre? En analys av arbetsinnehållet under tre decennier"* är författat av Carl le Grand, Ryszard Szulkin och Michael Tåhlin. Där beskrivs och analyseras hur tre olika dimensioner av arbetets karaktär, som alla varit föremål för debatt och många tvärsäkra påståenden, har utvecklats i Sverige under perioden från slutet av 1960-talet till idag. Tonvikten är lagd på de förändringar som skett under det senaste decenniet. Den första av dessa dimensioner rör arbetets kvalifikations- eller svårighetsgrad. Författarnas slutsats är i princip att den strukturomvandling som skett har tenderat att höja kvalifikationskraven som ställs på arbetskraften, främst genom att yrken med höga kvalifikationskrav blivit vanligare. Däremot sker mycket ringa förändringar *inom* olika branscher eller sociala klasser. En andra undersökt dimension rör arbetskraftens rörlighet och kopplingen mellan individen och det företag där hon är anställd. Här har många menat att det sker en grundläggande omvandling av arbetslivet som gör denna koppling betydligt lösare än tidigare. Tvärtemot denna föreställning visar författarna att den genomsnittliga anställningsstabiliteten i Sverige endast har förändrats i liten omfattning. Den tredje dimensionen rör diskussionen kring negativ stress och ökad psykosocial anspänning i arbetet, i synnerhet inom välfärdstjänsternas område. Resultaten visar entydigt på den negativa utvecklingen inom vård, omsorg och skola. Eftersom kvinnor i

betydligt större utsträckning än män arbetar inom dessa sektorer är denna utveckling nära knuten till könsskillnader i arbetslivet. Författarnas analys pekar dock mot att den ökade anspänningen i huvudsak tycks sammanhånga med arbetets art. Den negativa stressen har således ökat bland såväl kvinnor som män inom dessa kvinnodominerade verksamheter.

Samma författartrojka analyserar i kapitel 4 en annan mycket viktig dimension av arbetet, nämligen den pekuniära. I *"Lönestrukturens förändring i Sverige"* visar författarna bland annat att lönespridningen tydligt ökat under 1990-talet. År 2000 är lönespridningen ungefär densamma som vid mitten av 1970-talet men fortfarande mindre än vid slutet av 1960-talet. I stort sett hela förändringen under det senaste decenniet skedde i fördelningens topp medan löneskillnaderna därutöver var tämligen konstanta. Reallöneutvecklingen mellan åren 1991 och 2000 var påfallande positiv. I genomsnitt ökade reallönerna med 22 procent. I ljuset av det tidiga 1990-talets stora sysselsättningsfall är den gynnsamma utvecklingen onekligen anmärkningsvärd. Löneskillnaderna mellan män och kvinnor har under 1990-talet varit tämligen konstanta, däremot har löneutvecklingen varit betydligt bättre i privat sektor än i offentlig. Även i detta kapitel framgår dock att de anställda inom välfärdstjänsteområdet är en förlorarkategori. För dessa grupper har löneutvecklingen varit synnerligen ogynnsam. Detta är visserligen en fortsättning på en långsiktig trend ända från slutet av 1960-talet men författarna varnar för att den samtida negativa utveckling vi kan skönja av både arbetsvillkor och lön inom skola, vård och omsorg på sikt kan leda till stora problem där välfärdssektorn riskerar att utvecklas till en sekundär arbetsmarknad.

Det femte och avslutande kapitlet i denna volym, *Kappsäck och välfärd – sambandet mellan tillgång till resurser och välfärdsproblem 1991–2000*, är författat av Magnus Nermo och Lotta Stern. Här fokuseras betydelsen av två viktiga typer av resurser, individuella (här i betydelsen utbildning och materiella resurser) och sociala (socialt nätverk), för psykisk och fysisk hälsa, och för olika typer av ekonomiska problem.

Resultaten i denna studie visar att de individuella resurserna är starkt knutna till såväl psykisk som fysisk hälsa och ekonomisk välfärd. Vad som särskilt betonas är dock att de sociala resurserna förefaller vara minst lika betydelsefulla när det gäller vår förståelse av skillnader i ekonomi och ohälsa. Särskilt gäller detta tillgången

till ett socialt stöd, dvs. att ha en nära social relation. Detta stöd samvarierar starkt med de studerade utfallen. Resultaten i kapitlet visar också att välfärdsförsämringar på dessa områden mellan 1991 och 2000 är nära relaterade till förlusten av ett socialt stöd. Sambandet mellan starka sociala band, dvs. att man träffar släkt och vänner ofta, och ohälsa respektive ekonomi är mer komplext. Medlemskap i föreningar och organisationer, indikatorer på svaga sociala band, visar sig generellt sett inte vara associerade med något av de ofärdsproblem som studeras här.

Baserat på dessa resultat når författarna en viktig slutsats: tillgången till sociala relationer i sig är förvisso viktiga för de dimensioner av individens välfärd som står i centrum här. Men mer betydelsefullt är om den sociala relationen också utgör ett socialt stöd. Sociala relationer är delvis endast en potentiell resurs och blir en faktisk resurs först då de omvandlas till socialt stöd. I skenet av denna slutsats är det värt att konstatera att tillgången till sociala resurser förändrats i mycket ringa omfattning under det senaste decenniet.

1.6 Slutord

Den samling av analyser som presenteras i denna volym behandlar frågor som är centrala för en bedömning av välfärdsutvecklingen under 1990-talet. Analyserna bygger på helt aktuella uppgifter om levnadsförhållanden. Detta är av stor vikt för kommitténs arbete, eftersom det ger en möjlighet att inom den tid som står till vårt förfogande säga något om 1990-talets välfärdskonsekvenser på individuell nivå.

Uppgifternas aktualitet är därutöver en mer principiell fråga av stor betydelse för den socialpolitiska debatten. För rena forskningsändamål, där frågor om samhällets mer grundläggande samband och utvecklingstendenser skall besvaras, är behovet av dagsaktuella uppgifter inte alltid akut. Föreställningar om hur genomgripande och snabba sociala förändringar egentligen är är ofta överdrivna. Därför kan god forskning inte sällan bedrivas på basis av data som är tio eller 15 år gamla.

Informationsbehovet för en initierad och konstruktiv samhällsdebatt kring centrala välfärdsfrågor är dock delvis annorlunda. Här krävs förvisso forskningsbaserad kunskap om mer komplexa orsakssammanhang, men behovet av aktuell kunskap om samhälls-

utvecklingen är större än inom forskningen. För att kunna forma en uppfattning om hur samhället skall förändras, för att kunna föreslå möjliga åtgärder, samt för att kunna föra en meningsfull diskussion kring mål och medel måste det finnas en god beskrivning av hur det är (jämför Johansson 1979). Också för en konstruktiv diskussion utifrån olika politiska ideal krävs en gemensam förståelse av hur tillståndet är. Sådan kunskap måste per definition vara aktuell. Det duger exempelvis inte att som grund för diskussioner om hur arbetslösheten skall kunna minska ytterligare utgå från en verklighetsbeskrivning som gäller läget 1994 (då arbetslösheten var åtta procent), eller hur det var 1990 (då den var under två procent). På motsvarande sätt är det rimligt att diskussionen och föreställningarna kring arbetslivets omvandling, folkhälsans utveckling eller förändringar av den sociala sammanhållningen baseras på robusta, men dessutom aktuella uppgifter.

Därför är det viktigt att Kommittén Välfärdsbokslut som en del av sitt underlag kan presentera uppgifter om levnadsförhållanden som sträcker sig fram till utgången av år 2000. I ett vidare perspektiv vore det med utgångspunkt i motsvarande resonemang viktigt att den reguljära välfärdsstatistiken också kunde presenteras i mer aktuell form, och kanske dessutom mer löpande. Det skulle såväl den välfärdspolitiska debatten som välfärdsstatistiken må bra av.

Referenser

- Aldrich, J.H. & F.D. Nelson, 1984. *Linear Probability, Logit and Probit Models*. Beverly Hills: Sage.
- Allardt, E. 1975. *Att ha, att älska, att vara*. Om välfärd i Norden. Lund: Argos.
- Allardt, E. 1998. "Det goda samhället: Välfärd, livsstil och medborgar-dygder", *Tidsskrift för Velferdsforskning*, 1:123–133.
- Erikson, R. 1994. "Svensk levnadsnivåforskning", i Engelstad, F. (red.) *Levekår og fordelningsproblemer*, Oslo: Institutt for samfunnsforskning.
- Esping-Andersen, G. 2000. Social Indicators and Welfare Monitoring, *Social Policy and Development Programme Paper Number 2*, United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD).
- Fritzell, J. & O. Lundberg, 1993. *Ett förlorat eller förlovat årtionde? Välfärdsutvecklingen mellan 1981 och 1991*. Stockholm: Institutet för social forskning.
- Fritzell, J. & O. Lundberg, (red.) 1994. *Vardagens villkor*. Stockholm: Brombergs.
- Fritzell, J. & O. Lundberg, 2000. *Välfärd, ofärd och ojämlikhet – levnadsförhållanden under 1990-talet*. SOU 2000:41. Betänkande från Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- le Grand, C., R. Szulkin & M. Tählin (red.), 1996. *Sveriges arbetsplatser – Organisation, personalutveckling, styrning*. 2:a reviderade upplagan. Stockholm: SNS Förlag.
- Halleröd, B. & M. Heikkilä, 1999. "Poverty and social exclusion in the Nordic countries", i Kautto, M., M. Heikkilä, B. Hvinden, S. Marklund & N. Ploug (red.), *Nordic Social Policy. Changing Welfare States*. London: Routledge.
- Janson, C-G (red.), 2000. *Seven Swedish Longitudinal Studies in the Behavioural Sciences*. Report 2000:8. Stockholm: Forskningsrådsnämnden.
- Johansson, S. 1970. *Om levnadsnivåundersökningen*. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Johansson, S. 1979. *Mot en teori för social rapportering*. Stockholm: Institutet för social forskning.
- Lundberg, O. & M. Thorslund, 1996. "Fieldwork and measurement considerations in surveys of the oldest old", *Social Indicators Research*, 37:165–187.

- Marshall, T.H. 1950. *Citizenship and Social Class and other Essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Popper, K. 1969. *Conjectures and Refutations: The Growth of Scientific Knowledge*. London: Routledge and Kegan Paul.
- SOU 2000:3. *Välfärd vid vägskäl. Utvecklingen under 1990-talet*. Delbetänkande från Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Titmuss, R.M. 1958. *Essays on the Welfare State*. London: Allen & Unwin.
- Uusitalo, H. 1975. *Income and Welfare. A Study of Income as a Component of Welfare in the Scandinavian Countries in the 1970s*. Research group for comparative sociology Report No. 8. Helsingfors: University of Helsinki.

2 Massarbetslöshetens Sverige

– arbetslöshetens karaktär och effekter på individers levnadsförhållanden

Tomas Korpi och Sten-Åke Stenberg

2.1 Sammanfattning

Den svenska arbetslöshetens allmänna utveckling under 1990-talet är välkänd. Vad massarbetslöshetens decennium innebar för dem som blev arbetslösa har däremot inte klarlagts. Vi visar här att av dem som befann sig i arbetsför ålder 1991 drabbades nästan 40 procent av arbetslöshet åtminstone någon gång under de följande åtta åren fram till år 2000. Det motsvarar ungefär 1 800 000 individer. Inom denna stora grupp arbetslösa finns det betydande skillnader i omfattningen av arbetslösheten. För en tredjedel blev det någon enstaka period på några månader, men för resten skulle arbetslösheten bli en återkommande händelse som kunde vara i flera år. Drygt en fjärdedel var deltidsarbetslösa och för en stor del av dem handlade det också snarare om år än månader.

Arbetslösheterfarenheterna under nittiotalet visar ett starkt samband med levnadsförhållandena, både vid ingången till och vid slutet av decenniet. Ju sämre utgångsläget var för de olika grupperna, desto mer arbetslöshet kom de också att drabbas av. Arbetslösheten förstärker sedan i sin tur skillnaderna. Den relativa utvecklingen av t.ex. löner och arbetsförhållanden visar att ju mer arbetslöshet en grupp har genomlevt desto mer har den också släpat efter. Utvecklingen på det politiskt-fackliga området förstås nog lättast i ljuset av detta. De marginaliserade grupperna synes ha aktiverats och radikaliserats. De har ökat sin fackliga anslutningsgrad och är i högre grad än ej arbetslösa positiva till låga inkomstskillnader.

2.2 Tio år av arbetslöshet

Efterkrigstidens långa period av full sysselsättning bröts hösten 1991 av en allvarlig ekonomisk kris och hastigt stigande arbetslöshet. Förändringen var mycket snabb med en ökning av den öppna arbetslösheten från knappt 2 procent 1990 till över 10 procent 1994. Under andra delen av nittioalet förbättrades läget på arbetsmarknaden och arbetslösheten sjönk till cirka 5 procent 1999. Arbetslösheten är dock fortfarande högre än under den ekonomiska krisen i början av 1980-talet.

Omvandlingen från full sysselsättning till massarbetslöshet berörde vardagen för stora delar av befolkningen och satte sin prägel på politik och samhällsdebatt. Vi skall i det här kapitlet försöka sammanfatta hur svenska folket drabbades av nittioalets arbetslöshet och på vilket sätt erfarenheten av arbetslöshet är relaterad till förändrade levnadsförhållanden. Det finns många olika sätt att sammanfatta tio års sociala utveckling. Man kan t.ex. beskriva situationen för en grupp människor vid en viss tidpunkt eller följa samma människors livsförlopp över tid. Man brukar kalla dessa två ansatser för tvärsnittsstudier respektive longitudinella studier.

De regelbundet återkommande redovisningarna av arbetslösheten från arbetsmarknadsstyrelsen och från statistiska centralbyrån är exempel på tvärsnittsstudier. Vi får här en uppfattning om hur utbredd arbetslösheten är i befolkningen vid mätillfällena och om man lägger samman dessa mätningar får man också en bild av utvecklingen över tid. Med hjälp av tvärsnittsuppgifter går det t.ex. att få en uppfattning om hur pass långvarig arbetslösheten varit eller om det som brukar kallas arbetslöshetens koncentration. Statistiska centralbyråns och arbetsmarknadsstyrelsens siffror om långtidsarbetslöshet (mer än 12 månader) respektive långtidsinskrivning (mer än 24 månader) ger här en första indikation. Dessa uppgifter visar att ett stort antal personer under många år hade mycket svårt att lämna arbetslösheten.

Men även om uppgifterna ger en fingervisning om hur enskilda personer drabbats, säger de inte något om hur ofta arbetslösheten återkommit, hur länge den sammanlagt varat under decenniet eller hur olika typer av arbetslöshet avlöst varandra. Till detta krävs det longitudinella studier. Sådana är sällsynta, samtidigt som de enskilda individernas arbetslöshetserfarenheter är en central beståndsdel i bedömningen av deras arbetsmarknadsposition och av arbets-

marknadens funktionssätt. Vi vill därför här fördjupa analysen av arbetslösheten karaktär och fördelning i befolkningen. Genom att i detalj och över tid följa befolkningen under decenniet kan vi bilda oss en uppfattning om förekomsten av olika former av arbetslöshet: långtidsarbetslöshet, återkommande arbetslöshet, pendling mellan arbetslöshet och åtgärder samt deltidsarbetslöshet.

Dessutom vill vi se hur arbetslösheten kan påverka befolkningens levnadsförhållanden. Olika former av social marginalisering kan vara ett led i en successiv utslagning från arbetsmarknaden, en nedåtgående social rörlighet. En sådan arbetsmarknadskarriär behöver emellertid inte sluta i långvarig arbetslöshet, resultatet kan lika väl bli att man accepterar en i olika avseenden sämre anställning än vad man hade tidigare. Utöver frågor om arbetslöshet vid skilda tidpunkter är därför även förändringar av anställningars karaktär av intresse. I ett vidare välfärds-perspektiv är också andra områden utöver de rent arbetsmarknadsrelaterade intressanta. Sambandet mellan arbetsmarknad och välfärd bör därför även studeras på områden som ekonomiska resurser, hälsa och politiska resurser och attityder. Genom att jämföra individernas sociala situation i början och slutet av nittiotalet kan vi se hur deras olika erfarenheter av den ekonomiska krisen kom att påverka deras levnadsförhållanden.

Det här kapitlet inleds med en genomgång av olika synsätt på arbetslösheten och dess konsekvenser. Därefter analyserar vi utvecklingen under nittiotalet och försöker definiera olika typer av arbetslöshetsmönster. Sedan analyserar vi arbetslöshetens effekter på några levnadsnivåområden och avslutar kapitlet med en sammanfattning.

2.3 Arbetslösheten och dess konsekvenser

2.3.1 Rörlighetsmönster på arbetsmarknaden

Inom nationalekonomin kännetecknas den moderna arbetslöshetsforskningen av analyser av rörlighet eller det som brukar kallas flöden (Schettkat 1996). Denna ansats utvecklades i USA, och det är där möjligt att urskilja tre faser i synen på arbetslösheten (Clark och Summers 1979). Den klassiska bilden karakteriserades av att arbetslösheten sågs som något som endast ett fåtal personer drabbades av men där de som drabbades fastnade under mycket

långa perioder. De första flödesanalyserna i början på 1970-talet indikerade dock att det fanns en betydande grad av rörlighet in i och ut ur arbetslösheten. I den andra fasen kom därför arbetslösheten att betraktas som något som många varit med om men endast för en kort period (t.ex. Hall 1970, 1972, Perry 1972). Efter som arbetslösheten drabbade många och var snabbt övergående blev den också ett relativt harmlöst problem. Några år senare modifierades denna bild återigen. Nya och mer detaljerade studier visade att det trots det omfattande flödet ändå fanns individer som blev arbetslösa oftare och/eller förblev arbetslösa längre än andra (Akerlof och Main 1980, 1981, Clark och Summers 1979). Det tredje sättet att se på arbetslöshetens karaktär lyfter således fram att arbetslösheten också tenderar att vara koncentrerad till vissa individer. Den tredje, moderna, flödesansatsen kan ses som en syntes av de två tidigare synsätten. En del personer upplever här endast någon enstaka period av arbetslöshet, andra rör sig in i och ut ur arbetslösheten medan några är arbetslösa under lång tid. Arbetslösheten kan alltså ha mycket olika skepnader.

Ett liknande intresse för arbetslöshetens skepnader finns inom den sociologiska arbetsmarknads- och fattigdomsforskningen. I diskussionerna kring marginalisering, social exkludering och den eventuella förekomsten av en underklass riktas även här strålkastaren mot långvariga arbetsmarknadsproblem, antingen i form av återkommande eller också långvarig arbetslöshet. När Gunnar Myrdal i början av sextiotalet introducerade det svenska begreppet underklass i det engelska språket (1963: 29) så refererade han till underklassen som de "mera långvarigt arbetslösa, arbetsodugliga och undersysselsatta". Varaktiga arbetsmarknadsproblem har sedan dess varit ett återkommande drag i de olika definitioner av underklass och socialt exkluderade som torgförts.

Ett exempel är här de definitioner av underklassen som finns hos William Julius Wilson, en av de mest prominenta aktörerna i underklassdebatten. Wilson (1978:1) betraktade inledningsvis underklassen som "befolkningen på botten ... plågade av ... instabila anställningar". Senare tänkte han sig underklassen som "individer vilka ... är långtidsarbetslösa eller befinner sig utanför arbetskraften" (1987:8). Liknande definitioner har även framförts i den senare diskussionen kring social exkludering. I en översiktsartikel nämns till exempel definitioner där exkludering kännetecknas av en "fullständig separation från produktionsfären" eller "separation

från anställningsförhållanden” (Abrahamson 1995).¹ Gemensamt för samtliga dessa definitioner är en permanent position i utkanten på arbetsmarknaden, vare sig denna definieras som återkommande arbetslöshet, långtidsarbetslöshet eller utslagning från arbetsmarknaden.

Flödesansatsens genombrott genererade en explosionsartad tillväxt i analyser av rörlighet på arbetsmarknaden, samtidigt som intresset för långvarig marginalisering på arbetsmarknaden bestod. Trots detta saknas det detaljerade analyser av rörlighetsmönster i arbetsmarknadens utkant. Flödesansatsen har istället genererat en mängd analyser av rörlighet in i och ut ur enskilda perioder av arbetslöshet (för en översikt se Machin och Manning 1999). Dessutom har ett antal studier av återkommande arbetslöshet genomförts.

Analyser av rörlighetsmönster är däremot färre, och på sätt och vis tämligen begränsade. Några av de nyare svenska studierna kan här tjäna som exempel. Ett sådant är Gonäs (1991) som redovisar flöden mellan olika positioner på arbetsmarknaden inom en viss tidsrymd. Alternativa ansatser är W. Korpi (1995) och Ackum Agell m.fl. (1995) som presenterar uppgifter om antalet individer med ett visst antal på varandra följande år med arbetslöshetsersättning, och Korpi visar dessutom antalet individer med ett visst antal arbetslöshetsepisoder under ett givet år.

Dessa och liknande studier har å ena sidan varit oerhört viktiga för vår förståelse av arbetslöshetens karaktär. De har först och främst dokumenterat att arbetslöshet är ett om inte normalt så ändå tämligen ofta förekommande inslag i yrkeslivet. De har också visat att en stor andel av arbetslöshetsepisoderna skall ses som relativt flyktiga händelser i annars stabila yrkeskarriärer. Slutligen har de klargjort att för en liten del av befolkningen är arbetslöshet, återkommande eller som långtidsarbetslöshet, av permanent karaktär.

Å andra sidan ger dessa studier endast begränsad information om den verkliga omfattningen av arbetslösheten i de drabbades liv. En uppgift om att man någon gång under en viss tidsperiod varit arbetslös ger ingen information om vare sig arbetslöshetens längd eller eventuella upprepning. Inte heller ger det någon information om vilket slags arbetslöshet som individen upplevt; deltidsarbetslöshet, en pendling mellan åtgärder och arbetslöshet, eller enbart

¹ Wilsons definitioner omfattar också andra kriterier, t.ex. utbildning och brottslighet, och detta gäller även flera av de definitioner som Abrahamsson går igenom.

öppen arbetslöshet. Sammanfattningsvis skulle man kunna säga att medan forskningen om rörlighetsmönster har varit alltför översiktlig har analyserna av rörlighetens bestämningsfaktorer varit alltför begränsade i det att de endast studerar specifika delar av vad som skulle kunna vara en lång arbetslöshetskarriär.

2.3.2 Arbetslöshetens konsekvenser

Intresset för arbetslöshetens konsekvenser för de enskilda individernas levnadsförhållanden har en minst lika lång historia som intresset för rörlighet in i och ut ur arbetslöshet. Detta var en av de centrala beståndsdelarna i en av de klassiska arbetslöshetsstudierna, om de arbetslösa i den österrikiska byn Marienthal på 1930-talet (Jahoda m.fl. 1971).

I motsats till rörlighetsmönster i utkanten av arbetsmarknaden är arbetslöshetens konsekvenser relativt väl dokumenterade. En lång rad studier har visat att arbetslöshet leder till sämre inkomster (t.ex. Stenberg 1998) och sämre fysisk och psykisk hälsa (se t.ex. Korpi 1997 samt Korpi 2001).² Frågan gäller alltså inte om arbetslösheten inverkar negativt på människors levnadsförhållanden utan snarare hur effekterna uppstår och om de skiljer sig åt från område till område, mellan olika grupper och mellan olika tidsperioder.

Utgångspunkten för den här presenterade analysen, och för levnadsnivåundersökningarna som helhet, är det som inom välfärdsforskningen brukar betecknas resursperspektivet (Johansson 1979). Levnadsförhållanden ses här som resursstyrda, dvs. en persons levnadsnivå definieras i termer av resurser och inte huvudsakligen av hennes behov. Resurser är också något mer än enbart ekonomiska tillgångar. Sådana tillgångar är givetvis viktiga, men levnadsförhållandena påverkas även av faktorer som hälsa och sociala relationer. Det centrala antagandet är här att ju större resurser en person har tillgång till desto mer kan hon styra sitt eget liv.

Vilka områden kan då tänkas vara av intresse? Levnadsnivåundersökningarna behandlar många olika välfärdskomponenter. Dit hör hälsa, bostad, familj och sociala relationer, utbildning, sysselsättning och arbetsförhållanden, ekonomiska resurser, säkerhet till liv och egendom, politiska resurser samt fritid och rekrea-

² Dessa resultat erhålls trots att man kan förvänta sig en viss selektionseffekt, dvs. att arbetslösheten slår olika i befolkningen och tenderar att drabba de som i utgångsläget har de sämsta förutsättningarna.

tion. Vi har här valt att belysa utvecklingen på arbetsmarknaden (dvs. områdena sysselsättning och arbetsförhållanden), resultatet av arbetet (dvs. löner och ekonomiska resurser) samt på ytterligare ett område som ofta relateras till arbetslöshet, nämligen fysisk och psykisk hälsa.

Utöver detta har vi valt att se på politiska resurser och attityder, något som kanske tarvar en utförligare motivering än de andra områdena ovan. En av drivkrafterna bakom det sociologiska intresset för varaktig marginalisering har varit risken att dessa grupper inte enbart befinner sig i utkanten av arbetsmarknaden utan också hamnar utanför samhället i en vidare mening (se t.ex. Alm 2001 för en diskussion). Detta kan ta sig flera olika uttryck, och det som här intresserar oss är just den politiska dimensionen. Ett varaktigt utanförskap skulle kunna resultera i ett minskat politiskt engagemang. Detta utgör givetvis en fara för varje demokratiskt samhälle, eftersom vi då riskerar att få en grupp medborgare med stora handikapp i den politiska konkurrensen. Massarbetslöshetens inverkan på det politiska deltagandet är därför centralt för den framtida politiska utvecklingen.

På samma sätt är det intressant att studera arbetslöshetens effekter på politiska attityder. Politiskt engagemang är en sak, de åsikter som engagemanget ger uttryck för en annan. Ett särskilt betydelsefullt område här är inställningen till klass- och fördelningsfrågor. Motsättningar i dessa frågor är traditionellt av stor betydelse i den svenska politiken. En förändring av attityderna på dessa områden skulle därför kunna få långtgående effekter på den politiska maktfördelningen.

2.4 Data

Vårt datamaterial härrör från två skilda källor. Den ena utgörs av levnadsnivåundersökningarna 1991 och 2000 (LNU91 respektive LNU2000) som utgörs av slumpmässigt representativa urval av befolkningen.³ Dessa intervjuuppgifter har sedan länkats samman med månatliga registeruppgifter från AMS om arbetslöshet och deltagande i arbetsmarknadspolitiska åtgärder för hela tidsperioden 1991 till 2000.

³ Detta är två intervjuundersökningar bland ett representativt urval på cirka 6 000 personer av den svenska befolkningen i åldrarna 18 till 75 år. Huvuddelen av LNU91 genomfördes under våren 1991, med en svarsandel på 79 procent (Fritzell och Lundberg 1993). LNU2000 genomfördes under 2000, med en svarsandel på drygt 76 procent, se även kapitel 1.

Intervju- och registerdata har olika för- och nackdelar. En av fördelarna med intervjudata är att forskaren har möjlighet att själv formulera frågorna, och därmed kan styra undersökningen mot det som bedöms som mest intressant. Detta är normalt inte fallet med registeruppgifter, eftersom dessa tagits fram för administrativa ändamål. I vårt fall innebär det att vi antagligen inte får med alla episoder av arbetslöshet, då det beror på den arbetslöse om han eller hon vill registrera sig vid arbetsförmedlingen. Men det finns ändå betydande incitament för att registrera sig vid arbetsförmedlingen. Förutom den service som förmedlingen erbjuder måste de arbetssökande registrera sig för att ha rätt till arbetslöshetsersättning och även till socialbidrag. Detta leder till att de flesta trots allt finns med i AMS-registret. AMS egna undersökningar indikerar också att omkring 90 till 95 procent av de arbetslösa faktiskt registreras som arbetssökande.

Våra analyser av utvecklingen under nittioalet genomförs i två led. I det första sammanfattas med hjälp av AMS registeruppgifter urvalets erfarenheter på arbetsmarknaden och i det andra granskar vi sambandet mellan arbetsmarknadserfarenheter och levnadsförhållanden. I det andra ledet, vid analysen av förändringarna i levnadsförhållanden, är vi hänvisade till intervjuuppgifterna från 1991 respektive 2000. För att kunna bedöma hur individernas arbetsmarknadserfarenheter är relaterade till deras levnadsförhållanden har vi därför begränsat observationsperioden i den första delen av analysen, om urvalets arbetslösheterfarenheter, till den mellanliggande perioden, dvs. 1992–1999.

Då vi i den här undersökningen är intresserade av arbetslöshetens inverkan på levnadsförhållandena har vi valt att följa LNU:s så kallade panel, vilket betyder att vi följer samma personer från 1991 till och med 2000. Panelundersökningar har den stora fördelen att det är möjligt att studera förändringar i enskilda personers levnadsvillkor över tid. Ett problem är dock att vi till en del saknar information om dem som befinner sig i de yngsta och de äldsta åldersgrupperna, de ingår helt enkelt inte i det åldersintervall som används vid respektive intervjuomgång. Ett annat problem är att de som är registrerade hos AMS är de som är arbetslösa eller i någon form åtgärd, och att vi därför inte vet vad de gör när de inte finns med i AMS register. Förutom att vara i arbete kan de ju också vara studerande, förtidspensionerade, långtidssjuka, socialbidragstagare, boende på institution etc.

Vi har därför valt att begränsa huvuddelen av undersökningen till dem som 1991 var mellan 24 och 55 år och som år 2000 blivit 33 respektive 64 år gamla. Orsaken till detta är att vi vill fokusera undersökningen till dem som är i arbetskraften under observationsperioden. De mellan 18 och 24 år innefattar sannolikt många studerande och bland dem över 55 år har många lämnat arbetskraften. Trots att vi alltså inte vet vad en person gör när han eller hon inte återfinns i AMS-registret utgår vi från att begränsning till åldersintervallet 24–55 år 1991 gör att de flesta då har någon typ av arbete och därför ingår i arbetskraften.

AMS register innehåller uppgifter om vilken s.k. sökandekategori en person tillhör. Sökandekategorierna kan sägas utgöra en kombination av en persons arbetsmarknadsanknytning (t.ex. arbetslös, anställd) samt arbetsförmedlingens bedömning av personens servicebehov (t.ex. vägledning). Vi har sammanfattat de månatliga uppgifterna om arbetslöshet i AMS register till fem olika typer av tillstånd. Det vanligaste är naturligtvis att man inte finns med i registret, att ej vara arbetslös. Bland de olika formerna av arbetslöshet har vi först och främst öppen (heltids-) arbetslöshet, dvs. att vara arbetslös utan annan sysselsättning och med möjlighet att omedelbart påbörja en anställning. Dessutom finns deltidsarbetslöshet, att den arbetssökande behöver vägledning eller befinner sig under utredning vid arbetsförmedlingen och slutligen att personen deltar i någon form av arbetsmarknadspolitisk åtgärd.⁴

2.5 Arbetslöshetens skepnader

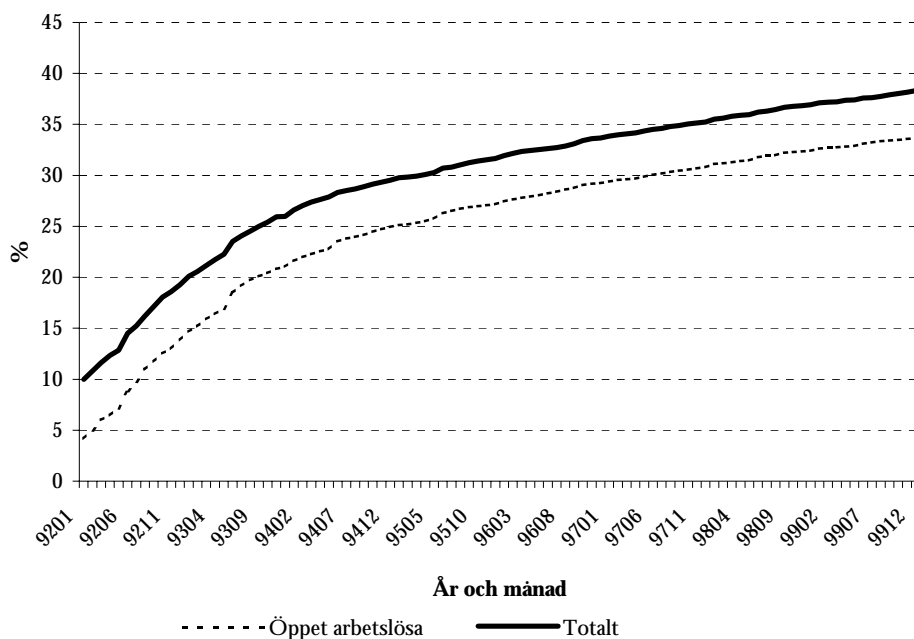
I det här avsnittet kommer vi att ge en beskrivning av hur nittio-talets omfattande arbetslöshet drabbade de enskilda individerna. Först skall vi se hur stor andel av arbetskraften som någonsin varit arbetslös. För att få med hela den vuxna arbetskraften vidgar vi här tillfälligt åldersintervallet och studerar alla dem som 1991 var mellan 18 och 60 år gamla. Att en del av dem antagligen befann sig utanför arbetsmarknaden under delar av 1990-talet är då mindre

⁴ AMS definitioner av sökandekategorierna (skat) har varierat över tid, och vi har här valt att beskriva de fyra arbetslöshetstillstånden utifrån de definitioner som rådde efter juli 1997 (AMS 2000). Tillståndet helt arbetslös och kan ta arbete omedelbart motsvarar då skat 11, deltidsarbetslöshet utgörs av skat 21, och tillståndet utredning svarar mot skat 12 och 13. Definitionen av dessa tillstånd har varit densamma under hela undersökningsperioden. Vår avgränsning av tillståndet åtgärd har däremot varierat i takt med att nya åtgärder införts och gamla avskaffats. Åtgärder motsvaras under den här perioden av skat 44–48, 51–58, 61–66, 81–82 samt 99.

problematiskt eftersom vi fokuserar på om man någon gång varit arbetslös.

I Figur 1 illustreras arbetslöshetens kumulativa utveckling under perioden januari 1992 till december 1999. I januari 1992 var 4 procent öppet arbetslösa och den totala arbetslösheten inklusive dem som var i åtgärd, var under utredning eller vägledning på arbetsförmedlingen eller registrerade som deltidsarbetslösa låg på 10 procent. Under första halvan av nittiotalet sker sedan en hastig ökning av andelen i befolkningen som någon gång varit arbetslös. Efter ett år har 20 procent någon gång varit arbetslösa och i januari 1995 har 30 procent fått erfara vad det innebär att vara arbetslös. Under andra halvan av nittiotalet avtar tillskottet av nya arbetslösa och i december 1999 har 34 procent någon gång varit öppet arbetslösa och 38 procent varit arbetslösa i någon form.

Figur 1. Arbetslöshetens kumulativa utveckling 1992–1999. Andelen i procent som vid varje tidpunkt någon gång varit arbetslös sedan januari 1992

Figur 1 visar att vi med all rätt kan tala om nittiotalet som ett massarbetslöshetens decennium. För närmare 40 procent av den vuxna befolkningen innebar nittiotalets ekonomiska kris att de någon gång registrerade sig på arbetsförmedlingen på grund av arbetslöshet. Om vi räknar om andelen till absoluta tal är det drygt 1 800 000 svenskar som någon gång blev arbetslösa under perioden 1992–2000.⁵ Vi ser också att tillskottet av nya arbetslösa avtar i mitten av nittiotalet. Även om detta givetvis är något positivt så är det viktigt att komma ihåg att detta i kombination med den höga arbetslösheten betyder att de som blivit arbetslösa blev kvar länge i arbetslösheten.

Skillnaden mellan dem som enbart varit öppet arbetslösa och den totala arbetslösheten är inte särskilt stor (ca 5 procentenheter). Det

⁵ Vi har här också tagit hänsyn till att vi 1991 har ett bortfall i urvalet. Vid vägningen har vi tagit hänsyn till att bortfallet fördelar sig olika över faktorerna kön, ålder, civilstånd och ortstyp.

innebär att de flesta som varit i åtgärd eller varit deltidsarbetslösa också någon gång varit öppet arbetslösa.

I Tabell 1 redovisar vi arbetslöshetens totala längd 1992–1999 för dem som 1991 var 18–60 år gamla. Drygt en fjärdedel har varit öppet arbetslösa högst 6 månader, dvs. mindre än ett halvår och för omkring hälften har den öppna arbetslösheten bara varat i högst ett år. Den genomsnittliga tiden i öppen arbetslöshet är dock högre, nästan ett och ett halvt år. När vi också inkluderar personer i arbetsmarknadsåtgärder, dem som inte kunnat ta arbete direkt och som varit under utredning och de deltidsarbetslösa blir de sammanlagda arbetslöshetsperioderna längre. Nu har nästan en fjärdedel varit drabbade längre tid än fyra år och över hälften längre än två år. En stor andel av de arbetslösa har m.a.o. levt med arbetslöshetsproblemen mycket länge. Denna andel hade antagligen varit ännu större om vi även i dessa inledande analyser tagit bort dem som eventuellt studerat eller pensionerats, som alltså inte befinner sig på arbetsmarknaden under hela perioden och därför kan förväntas ha kortare arbetslöshetstider.

Tabell 1. Total tid i arbetslöshet och program, 1992–1999. Procent i respektive kategori. (18–60 år 1991)

Totalt antal månader	Öppen arbetslöshet	+ åtgärd och utredning	+ åtgärd, utredning och deltidsarbetslöshet
1 – 6	27	20	17
7 – 12	20	14	11
13 – 24	28	23	21
25 – 36	15	15	15
37 – 48	7	12	13
49 –	3	16	23
Totalt	100	100	100
Medelvärde	17	26	31
Stand. avv.	13	21	23

Bland dem som under nittiotalet drabbades av arbetslöshet kan man urskilja många olika varianter. Arbetslösheten kan komma i olika skepnader. En del har varit arbetslösa under en kort period. Många har varit arbetslösa upprepade gånger under kortare eller längre perioder. Andra har varvat arbetslöshet med olika former av arbetsmarknadspolitiska åtgärder. För flertalet har arbetslösheten gällt heltid men för några har arbetslösheten varit på deltid.

De enskilda individernas arbetslöshetserfarenheter kan avbildas som sekvenser av arbetslöshet. Det finns givetvis nästan lika många arbetslöshetssekvenser i datamaterialet som det finns arbetslösa. Vår avsikt är att ge en bild av hur enskilda individer drabbats av arbetslösheten genom att gruppera sekvenserna så att de beskriver olika typer av arbetslöshetserfarenheter. Vi vill m.a.o. identifiera och klassificera arbetslöshetens olika skepnader. De olika grupperna kan vi sedan utnyttja för att analysera arbetslöshetens effekter på levnadsnivån.

Det är självfallet svårt att sammanfatta så mycket och komplicerad information och det finns många möjliga tillvägagångssätt. I den här studien har vi tagit hjälp av en statistisk metod som kallas klusteranalys för att identifiera olika typer av arbetsmarknads-erfarenheter. Individerna grupperas här med hjälp av information om ett antal av variabler (registeruppgifter från AMS). Metoden syftar till att identifiera grupper som har likartade, men inte nödvändigtvis identiska, värden på de inkluderade variablerna.

För att klassificeringen skall ge en så korrekt bild som möjligt av nittiotalets massarbetslöshet skall analysen helst ta hänsyn till flera faktorer. Främst gäller det olika typer av arbetslöshet som heltidsarbetslöshet och arbetsmarknadspolitiska åtgärder. Men vi vill också ta med information om längden på de enskilda episoderna och slutligen antalet episoder av olika slag. Vi har därför använt åtta variabler för att sammanfatta individernas arbetslöshetserfarenheter under perioden från och med januari 1992 till och med december 1999. Fyra variabler mäter antalet episoder av heltidsarbetslöshet, deltidsarbetslöshet, deltagande i arbetsmarknadspolitiska åtgärder, samt utredning vid arbetsförmedlingen, och fyra mäter det totala antalet månader i respektive tillstånd.

I vårt huvudurval (de som under 1991 fyllde 24 upp till och med 55 år och som år 2000 blev 33 till 64 år gamla) är det 886 individer som finns registrerade hos AMS för någon typ av arbetslöshet. De utgör 33 procent av urvalet. De 67 procent som inte registrerats för arbetslöshet utgör en grupp för sig och det är endast för dem som finns i AMS register som vi genomfört en klusteranalys.⁶ Analysen

⁶ Det finns ett flertal klusteranalytiska metoder, och vi har använt oss av en hierarkisk klusteranalys. Denna anses normalt lämplig då man inte vet något om antalet grupper i materialet. Vid en hierarkisk klusteranalys jämförs individerna på basis av deras värden på de inkluderade variablerna. Individer med mest likartade värden förs samman i ett antal grupper. I nästa steg jämförs i sin tur dessa grupper och de mest likartade grupperna förs samman. Vid varje sådan sammanslagning beräknas ett mått som indikerar hur pass lika respektive olika de två sammanslagna grupperna är. Storleken på dessa mått används sedan som indikation på antalet distinkta grupper i materialet.

visade på att de arbetslösa kunde indelas i sex olika grupper, dvs. sex olika typer av arbetslöshet. Men även om klusteranalysen ger en fingervisning om hur grupperna kan se ut kan den aldrig ge ett entydigt besked om vilka individer som tillhör vilka grupper. Eftersom vi är intresserade av att veta vilka individer som upplevt olika former av arbetslöshet, och också ville få en uppfattning om gruppernas relativa storlek, har vi använt de åtta variablerna ovan för att särskilja de olika grupperna.⁷ Att de olika grupperna representerar skilda former av arbetslöshet framgår klart av medelvärdena på de inkluderade variablerna som redovisas i Tabell 2.

⁷ Grupperna definierades som *kort arbetslöshet*: deltidsarbetslöshet mindre än sju månader och övrig arbetslöshet (öppen, utredning samt åtgärd) mindre än 13 månader, *lång öppen arbetslöshet*: deltidsarbetslöshet mindre än sju månader och övrig arbetslöshet mer än 12 månader men mindre än 49 månader samt minst 67 procent av övrig arbetslöshet utgjord av öppen arbetslöshet, *lång åtgärdsarbetslöshet*: deltidsarbetslöshet mindre än sju månader och övrig arbetslöshet mer än 12 månader men mindre än 49 månader samt maximalt 66 procent av övrig arbetslöshet utgjord av öppen arbetslöshet, samt *varaktig arbetslöshet*: deltidsarbetslöshet mindre än sju månader och övrig arbetslöshet mer än 48 månader. Slutligen fanns *lång hel/deltidsarbetslöshet*: deltidsarbetslöshet mer än sex månader men mindre än 37 månader och *varaktig deltidsarbetslöshet*: deltidsarbetslöshet mer än 36 månader.

Tabell 2. Arbetslöshets- och programerfarenheter 1992–1999.
Gruppmedelvärden och urvalets fördelning

	Ej arbetsl.	Kort arbetsl.	Lång öppen arbetsl.	Lång åtgärds- arbetsl.	Varaktigt arbetsl.	Lång hel/del- tidsarbetsl.	Varaktigt deltids- arbetsl.
<i>Genomsnittligt antal händelser</i>							
Heltids-arbetslöshet	0	1,0	3,9	2,8	6,1	3,0	2,0
Deltids-arbetslöshet	0	0,2	0,2	0,2	0,2	2,0	3,0
Åtgärd	0	0,2	0,8	1,8	4,0	1,2	0,7
Utredning	0	0,2	0,1	1,2	1,7	0,4	0,2
Summa	0	1,6	5,0	6,0	12,0	6,6	5,7
<i>Totalt genomsn. antal månader</i>							
Heltids-arbetslöshet	0	3,8	22,3	11,7	35,8	14,9	7,9
Deltids-arbetslöshet	0	0,8	0,8	0,6	0,4	16,8	53,0
Åtgärd	0	1,0	3,0	10,1	20,8	5,8	3,2
Utredning	0	0,6	0,3	6,5	9,5	1,8	0,4
Summa	0	6,2	26,4	28,9	66,5	39,3	64,5
Antal individer	1 790	255	147	136	105	191	52
Uppskattat antal i befolkningen, 1000-tal ^{a)}	2 493	371	211	208	167	240	73
Procent av alla	67	10	5	5	4	7	2
Procent av arbetslösa		29	16	15	12	22	6

a) Uppskattningen baserar sig på hela urvalet 1991 i åldrarna 24–55 år före bortfallet 1991 och bortfallet i panelen mellan 1991–2000. Procent siffrorna baserar sig på de absoluta siffrorna i vårt urval efter bortfall.

Två tredjedelar av dem som 1991 var 24 till 55 år har aldrig varit arbetslösa under nittiotalet.⁸ Bland de arbetslösa ser vi att 29 procent har varit vad vi betecknar ”korttidsarbetslösa”. I genomsnitt har de varit arbetslösa vid drygt ett tillfälle med närmare fyra månader i öppen heltidsarbetslöshet och sammanlagt i ungefär ett halvt år i arbetslöshet. Nästa grupp har i huvudsak varit arbetslösa på heltid under långa perioder och den kallar vi ”lång öppen arbetslöshet”. Här finner vi 16 procent av de arbetslösa och de har en sammanlagd genomsnittlig arbetslöshet på drygt två år, varav 22 månader är heltidsarbetslöshet. Om vi lägger samman de här två grupperna visar det sig att 45 procent eller nästan hälften av de arbetslösa i huvudsak varit öppet arbetslösa och inte i någon större utsträckning deltagit i några arbetsmarknadspolitiska åtgärder.

⁸ Den något större andelen än i den föregående beskrivningen av den kumulativa arbetslösheten beror på det snävare åldersintervallet.

Följande två grupper har pendlat mellan öppen arbetslöshet och olika åtgärder. Individerna i gruppen "lång åtgärdsarbetslöshet" har i genomsnitt varit arbetslösa vid sex tillfällena och i 29 månader. Hälften av tillfällena gällde öppen heltidsarbetslöshet som sammanlagt varat ett år i genomsnitt. I gruppen "varaktigt arbetslösa" är problemen mycket omfattande med 12 tillfällena av olika typer av arbetslöshet. I genomsnitt har det varit öppen arbetslöshet i nästan tre år samt i åtgärder och utredning i nästan två och ett halvt år. Dessa båda grupper utgör tillsammans 27 procent av de arbetslösa.

I de två sista grupperna har vi samlat dem som haft en omfattande deltidarbetslöshet. I den första gruppen som utgör 22 procent av de arbetslösa är det en blandning av heltids- och deltidarbetslöshet. De har i genomsnitt varit heltidsarbetslösa vid tre tillfällena och deltidarbetslösa vid två tillfällena, sammanlagt har de varit registrerade hos AMS under drygt tre år. Den sista gruppen, "varaktigt deltidarbetslöshet", har i genomsnitt varit deltidarbetslösa i 53 månader eller nästan fyra och ett halvt år. Deras heltidsarbetslöshet är inte längre än ett drygt halvår i genomsnitt.

En stor del av befolkningen var alltså arbetslös någon gång under nittioalet. Under massarbetslöshetens decennium har ungefär en tredjedel av befolkningen i de här åldersgrupperna varit arbetslös åtminstone någon gång. Eftersom LNU är ett representativt urval av befolkningen kan uppgifterna från urvalet användas till att beräkna storleken på motsvarande grupper i hela landet.⁹ De arbetslösa i gruppen 18–60 år motsvarar då ungefär 1 840 000 individer med någon form av arbetslöshetserfarenhet. De arbetslösa i det mer begränsade urvalet 24–55 år representerar i sin tur 1 270 000 arbetslösa i befolkningen.

Men vi ser också att arbetslösheten var mycket ojämnt fördelad. Tabell 2 visar att bland dem som blev arbetslösa kom en knapp tredjedel undan relativt lindrigt, den totala tiden i arbetslöshet bland dem med kort arbetslöshet uppgick i genomsnitt till ungefär ett halvt år. Resten, två tredjedelar av de arbetslösa och kanske en fjärdedel av befolkningen, har betydligt längre erfarenhet av arbetslöshet. De med olika former av lång arbetslöshet, totalt motsvarande ungefär 659 000 personer, har varit arbetslösa i någon form omkring två till tre år. De varaktigt arbetslösa, 240 000 personer, har varit utanför arbetsmarknaden i ungefär fem år.

⁹ Vi har här tagit hänsyn till bortfallet 1991 över faktorerna kön, ålder, civilstånd och typ av ort.

Men även om den totala arbetslöshetstiden är likartad är det tämligen heterogena grupper. De inkluderar således personer som helt enkelt har varit arbetslösa under en väldigt lång tid, individer som gått fram och tillbaka mellan arbetslöshet och åtgärder samt personer som har haft anställning men som varit undersysselsatta under långa perioder. Ett annat sätt att betrakta arbetslöshetens skepnader är därför att fokusera på vilken slags arbetslöshet som de arbetslösa varit registrerade för. En av de frågor som diskuterats under 1990-talet gäller återkommande episoder av arbetslöshet och deltagande i arbetsmarknadspolitiska åtgärder. I debatten har man ibland fått intrycket att det stora flertalet arbetslösa befinner sig i en sådan rundgång. Detta verkar nu inte vara fallet, utan istället har de allra flesta endast mycket begränsade erfarenheter av arbetsmarknadspolitiska åtgärder. De med kort arbetslöshet, de med lång öppen arbetslöshet, de med lång hel/deltidsarbetslöshet och de med varaktigt deltidsarbetslöshet utgör 73 procent av de arbetslösa. Grupperna som eventuellt skulle kunna sägas ha fastnat i en rundgång mellan arbetslöshet och åtgärder, de med åtgärdsarbetslöshet och de varaktigt arbetslösa, är således betydligt mindre, ungefär en fjärdedel av alla med arbetslöshetserfarenhet. I jämförelse med de senare grupperna framstår grupperna av deltidsarbetslösa som anmärkningsvärt stora. Således omfattar även de deltidsarbetslösa ungefär 25 procent av de arbetslösa.

Det är inte bara arbetslöshetserfarenheterna som ser olika ut för grupperna. I Tabell 3 redovisas riskerna att hamna i någon av de arbetslösa grupperna uppdelat efter kön, ålder, nationell bakgrund¹⁰, socioekonomisk klass¹¹, region och sektor. Det var något fler kvinnor än män som blev arbetslösa under nittioalet. Männens riskerar i större utsträckning att hamna i varaktigt heltidsarbetslöshet medan en större andel kvinnor blir deltidsarbetslösa. Om man i stället ser på hur könsfördelningen ser ut inom de olika arbetslöshetsgrupperna (redovisas inte i tabellen) visar sig det vara nästan 75 procent män bland de varaktigt heltidsarbetslösa och nästan 90 procent kvinnor bland de varaktigt deltidsarbetslösa. Här avspeglar resultaten könsfördelningen på arbetsmarknaden där det främst är kvinnor som har deltidsarbeten och som vill öka sin arbetstid till heltid.

¹⁰ Utländsk bakgrund är baserad på föräldrarnas medborgarskap när den intervjuade föddes. De som hade minst en förälder med utländskt medborgarskap klassificeras här som att ha utländsk bakgrund.

¹¹ Social klass kodas enligt SEI som grupperats i facklärda arbetare, ej facklärda arbetare, lägre okvalificerade tjänstemän, tjänstemän på mellannivå samt högre tjänstemän.

Arbetslösheten drabbar främst de yngsta. I åldersintervallet 24–35 år blev nästan 47 procent arbetslösa jämfört med 22 procent bland 46–55 åringar. Riskerna varierar också påtagligt mellan dem som har en utländsk härkomst och dem med svensk bakgrund. Bland dem med utländsk bakgrund blev 47 procent arbetslösa någon gång medan motsvarande siffra bland dem med enbart svenska föräldrar var 31 procent. När det gäller risken för korttidsarbetslöshet är emellertid skillnaderna i nationell bakgrund inte särskilt avgörande. Det tycks istället vara särskilt stor risk för de med utländsk härkomst att bli varaktigt arbetslösa. Resultatet visar att utländsk bakgrund främst tycks försvåra möjligheterna att ta sig ur arbetslösheten.

Arbetslösheten drabbar främst de ej facklärd arbetarna. Här har 44 procent drabbats av arbetslöshet medan motsvarande siffra bland högre tjänstemän är 18 procent. För dem som blir arbetslösa bland de högre tjänstemännen rör det sig också i hälften av fallen endast om kort arbetslöshet. Mer än var tionde ej facklärd arbetare riskerar också att under långa perioder pendla mellan heltids- och deltidsarbetslöshet. Om vi tittar tillbaka på köns- och åldersfördelningen visar det sig att det bland kvinnorna och i den yngsta gruppen var det ungefär 11 procent som också riskerade att hamna i den här arbetslöshetsgruppen. Det var till stor del en grupp av unga kvinnor med dålig utbildning som ibland lyckades få deltidsarbete men som sedan ofta åter kastades ut i heltidsarbetslöshet.

Arbetslösheten slog hårdast i norrlands glesbygd. Här skulle 46 procent någon gång bli arbetslösa. I storstadsregionerna Malmö, Göteborg och Stockholm var det ungefär 30 procent som skulle bli arbetslösa. När det gäller sektor var det individer i den privata sektorn som drabbades hårdast av arbetslösheten. Här blev 37 procent arbetslösa och i den offentliga sektorn skulle 22 procent bli arbetslösa någon gång. Jämfört med den privata sektorn var deltidsarbetslösheten vanligare i den offentliga sektorn.

Tabell 3. Arbetslöshetsrisker fördelat över kön, ålder, härkomst, socioekonomisk klass, H-region och sektor. Ålder 24–55 år, år 1991. Procent

	Ej arbetsl.	Kort arbetsl.	Lång öppen arbetsl.	Lång åtgärds- arbetsl.	Varaktig arbetsl.	Lång hel/del- tidsarbetsl.	Varaktig deltids- arbetsl.	Total pro- cent	Totalt antal
<i>Kön</i>									
Män	69	10	6	5	6	4	0	100	1 361
Kvinnor	65	10	5	5	2	11	4	102	1 315
<i>Ålder</i>									
24-35	54	13	8	7	6	11	2	101	998
36-45	72	8	4	5	3	6	2	100	910
46-55	78	7	3	3	3	4	2	100	768
<i>Härkomst</i>									
Svensk	69	10	5	5	3	7	2	101	2 342
Utländsk	53	8	9	7	12	8	2	99	334
<i>Socioek.klass</i>									
Ej facklärd arbetare	56	12	5	6	6	11	3	99	629
Facklärd arbetare	62	9	10	5	7	5	2	100	485
Lägre tjänstemän	67	8	5	6	3	7	3	99	432
Tjänstemän, mellanivå	75	6	4	4	2	7	1	99	508
Högre tjänstemän/ företagare	82	10	2	2	1	3	0	100	375
<i>Region</i>									
Stockholm, Södertälje	71	12	5	4	3	5	0	100	461
Mellanstora städer	67	9	5	5	4	7	2	99	968
Södra mellanbygden	64	9	6	6	4	10	2	101	525
Norra tätbygden	66	7	5	6	4	10	2	100	148
Norra glesbygden	54	14	6	4	8	10	4	100	158
Göteborg	69	7	9	4	2	7	2	100	273
Malmö/Lund	73	8	3	8	4	5	0	101	143
<i>Sektor</i>									
Offentlig	78	6	2	2	1	7	3	99	1 021
Privat	63	11	7	7	4	6	1	99	1 191
Totalt	67	10	6	5	4	7	2	101	2 676

2.6 Arbetslöshet och levnadsförhållanden

Nittiotalets dramatiska utveckling på arbetsmarknaden väcker frågor om hur befolkningens levnadsförhållanden kan ha påverkats. Finns det något samband mellan de olika gruppernas arbetslöshetserfarenheter och förändringar när det gällde hushållens ekonomi, individernas hälsa och deras syn på samhället?

I analyserna av levnadsförhållandenas utveckling har vi tagit fasta på ett antal indikatorer inom några centrala områden. Analysen av dessa presenterar vi i tre steg. Först studerar vi skillnaderna mellan de arbetslösa grupperna vid de två intervjuerna 1991 respektive 2000. Avsikten är här att bedöma om och i så fall hur grupperna skiljer sig åt. Därefter betraktar vi förändringen mellan intervjuerna inom varje grupp. Eftersom vi här studerar förändring över tid har vi bara med personer som deltagit i båda undersökningsomgångarna (1991 och 2000).

Slutligen tar vi oss an den relativa förändringen mellan intervjuerna för de skilda grupperna, till exempel om de långtidsarbetslösas löneförändring skiljer sig från deltidsarbetslösas. I dessa analyser har vi återigen begränsat oss till dem som svarat vid båda tillfällena och använt oss av olika regressionsansatser (OLS samt binär och ordinal logistisk regression). Avsikten med dessa analyser är att pröva om utvecklingen skiljer sig åt för de olika grupperna. För att renodla sambandet mellan arbetslöshet och levnadsnivå har vi i samtliga regressionsmodeller kontrollerat för skillnader i levnadsnivå och arbetslöshet relaterade till kön, ålder, utländsk bakgrund, social klass samt (H-) region. Eftersom det i analyser av relativ utveckling är viktigt att ta hänsyn till eventuella skillnader i utgångsläget har vi även inkluderat levnadsförhållanden 1991 som en variabel när vi studerar variationer i levnadsförhållanden 2000.

Vår ansats vid analyserna av arbetslöshetserfarenhet och levnadsförhållanden påminner om ett experiment med mätningar före och efter arbetslöshet, där vi studerar hur arbetslöshet under nittiotalet påverkar och förändrar levnadsförhållanden. De arbetslöshetsepisoder som ligger till grund för sammanställningen av grupperna kommer efter den första intervjun 1991. Därefter kommer år 2000 den andra intervjun. Precis som ovan har vi uteslutit de yngsta och de äldsta från analyserna, undersökningen begränsas alltså till dem som 1991 var mellan 24 och 55 år och som år 2000 blivit nio år äldre. Den enda restriktionen utöver detta är att vi i en del av

analyserna av arbetsrelaterade förhållanden begränsas till dem som haft förvärvsarbetat vid båda intervjutillfällena.¹²

Vilka levnadsvillkor är då av intresse? Ekonomin anges ibland som levnadsförhållandenas mest grundläggande aspekt eftersom vår ekonomiska situation påverkar så många andra dimensioner i vardagen. Vi har här valt att se på den reala bruttotimlönen¹³ bland dem som har anställning vid intervjutillfället 2000, om man har tillgång till en kontantmarginal eller ej samt om man under föregående år haft problem med att klara de löpande utgifterna.¹⁴ Fördelningen av dessa tre variabler över de sju grupperna 1991 och 2000 redovisas i Tabell 4a.

Först jämför vi skillnaderna mellan grupperna vid intervjutillfällena 1991 respektive 2000. Av tabellen framgår att den ekonomiska situationen generellt sett är sämre bland dem med arbetslöshet än bland dem som inte varit arbetslösa. Redan 1991 har grupperna som under de kommande åren skulle möta arbetslösheten lägre timlöner är de som klarade sig undan arbetslösheten. Lönerna är särskilt låga för de varaktigt arbetslösa och deltidsarbetslösa och det är som vi sett grupper där vi finner många invandrare respektive kvinnor. I stort sett samma förhållanden råder år 2000. Skillnaden i timlönerna mellan de som ej var arbetslösa och de olika grupperna av arbetslösa ligger på ungefär 15–25 kronor. Om vi beräknar de procentuella förändringarna av de reala bruttotimlönerna mellan 1991 och 2000 visar det sig att de som inte varit arbetslösa haft en löneökning på 30 procent. De korttidsarbetslösas löneförbättring på 28 procent ligger inte långt efter, medan de med lång öppen arbetslöshet har fått nöja sig med en 16 procentig ökning. De med lång åtgärdsarbetslöshet har ökat sina löner med 19 procent, de varaktigt arbetslösa med 23 procent och för de deltidsarbetslösa är ökningarna 26 respektive 32 procent.

¹² Panelstudier kan vara problematiska om en del av dem som svarade vid första intervjun inte deltar i uppföljningen. En analys av det s.k. bortfallet visar att detta var något högre än genomsnittet i grupperna lång åtgärdsarbetslöshet och varaktigt arbetslöshet, och lägre i gruppen hel/deltidsarbetslöshet. Detta är viktigt att ha i minnet när man analyserar resultaten.

¹³ I penningvärdet är 2000.

¹⁴ Kontantmarginal definieras utifrån frågan: "Om du plötsligt hamnade i en situation där Du på en vecka måste skaffa fram 10 000 kr. (12 000 kr. år 2000) skulle Du kunna klara det?" De som svarat att de inte kan det alternativt måste låna hos släkt eller vänner har vi ansett saknar egen kontantmarginal, medan de som kan få fram beloppet antingen via uttag från eget bankkonto, försäljning av aktier o.dyl., eller lån i bank har vi ansett har en kontantmarginal. De med ekonomiska problem är i sin tur de som svarat ja på frågan: "Har det under de senaste tolv månaderna hänt att Du haft svårigheter att klara de löpande utgifterna för mat, hyra, räkningar m.m.?"

Det är med andra ord endast de korttidsarbetslösa och de varaktigt deltidsarbetslösa som något så när hållit takten med dem som inte varit arbetslösa.

På samma sätt som med timlönerna har de arbetslösa redan i utgångsläget en sämre situation när det gäller kontantmarginaler och problem med att klara löpande utgifter. Bland dem som inte blev arbetslösa under nittiotalet hade 18 procent 1991 ingen kontantmarginal jämfört med över 30 procent för samtliga grupper av arbetslösa. 1990-talet tycks ha lett till en förbättring för de flesta och år 2000 är det 13 procent av dem som inte varit arbetslösa som inte har en kontantmarginal. Trots att de flesta arbetslösa grupper också har fått en förbättrad situation år 2000 ligger de fortfarande sämre till än de som inte varit arbetslösa. Bland dem med lång åtgärdsarbetslöshet och de varaktigt arbetslösa har det dessutom blivit fler som inte har någon kontantmarginal. Sämst verkar det ha gått för varaktigt arbetslösa där nästan hälften saknar kontantmarginal år 2000.

Vad det gäller problem att klara löpande utgifter är det år 2000 endast nio procent bland dem som inte varit arbetslösa som har problem jämfört med 32 procent bland dem som var varaktigt arbetslösa.

Tabell 4a. Ekonomiska förhållanden per arbetslöshetskategori och år. Medelvärden (timlön) och procent (övrigt). Gruppstorlek i kursivt

Kategori	Real brutto-timlön		Saknar kontant-marginal		Har ekonomiska problem	
	1991	2000	1991	2000	1991	2000
Ej arbetslösa	97,2	125,9	18	13	10	9
	<i>1 305</i>	<i>1 305</i>	<i>1 780</i>	<i>1 780</i>	<i>1 719</i>	<i>1 719</i>
Kort arbetslöshet	92,5	119,1	30	24	20	15
	<i>113</i>	<i>113</i>	<i>253</i>	<i>253</i>	<i>243</i>	<i>243</i>
Lång öppen arbetslöshet	90,2	104,0	36	28	23	17
	<i>64</i>	<i>64</i>	<i>147</i>	<i>147</i>	<i>136</i>	<i>136</i>
Lång åtgärds-arbetslöshet	93,0	111,0	33	37	21	21
	<i>55</i>	<i>55</i>	<i>135</i>	<i>135</i>	<i>126</i>	<i>126</i>
Varaktig arbetslöshet	84,4	102,6	37	45	28	32
	<i>35</i>	<i>35</i>	<i>105</i>	<i>105</i>	<i>101</i>	<i>101</i>
Lång hel/deltids-arbetslöshet	77,7	97,5	39	37	23	24
	<i>110</i>	<i>110</i>	<i>190</i>	<i>190</i>	<i>179</i>	<i>179</i>
Varaktig deltids-arbetslöshet	79,0	103,8	35	21	17	19
	<i>41</i>	<i>41</i>	<i>52</i>	<i>52</i>	<i>48</i>	<i>48</i>
Totalt	94,5	121,4	24	19	14	13
	<i>1 723</i>	<i>1 723</i>	<i>2 662</i>	<i>2 662</i>	<i>2 552</i>	<i>2 552</i>

Tabell 4b. Relativ förändring av ekonomiska förhållanden under perioden 1991–2000. Olika grupper av arbetslösa i förhållande till personer utan arbetslöshet

	Real brutto- timlön	Ingen kontant- marginal	Ekonomiska problem
Kort arbetslöshet	-2,72 (3,48)	1,48** (0,28)	1,36 (0,31)
Lång öppen arbetslöshet	-16,16*** (3,35)	1,52* (0,36)	1,30 (0,39)
Lång åtgärds- arbetslöshet	-13,22*** (4,87)	2,78*** (0,62)	1,75** (0,47)
Varaktig arbetslöshet	-8,81** (4,19)	3,71*** (0,97)	3,12*** (0,87)
Lång hel/deltids- arbetslöshet	-9,09*** (2,22)	2,39*** (0,47)	2,32*** (0,52)
Varaktig deltid- arbetslöshet	3,19 (4,72)	0,99 (0,37)	1,72 (0,65)
R2	0,58		
Pseudo R2		0,19	0,12
Antal observationer	1 720	2 418	2 320

* p = 0,1 ** p = 0,05 *** p = 0,01

Not: Beroende variabel i analyserna är värdet år 2000. Bruttolönen är mätt i 2000 års priser. Bruttolönen är analyserad med OLS regression, övriga med binär logistisk regression. För de logistiska regressionerna redovisas odds-kvoter. Utöver de redovisade variablerna ingick även variablerna kön, ålder, utländsk bakgrund, bostadsort, socioekonomisk position samt den beroende variabeln mätt 1991 i analyserna. Standardfel inom parentes.

I nästa steg av analysen kontrollerar vi om de observerade förändringarna mellan 1991 och 2000 är statistiskt säkerställda. I Tabell 4b redovisas resultatet av regressionsanalyser där vi också kontrollerar för andra faktorer än arbetslöshet som kan tänkas påverka förändringarna av de olika gruppernas levnadsvillkor. Koefficienterna i löneregressionen kan tolkas som skillnaden i utvecklingen av timlönerna mellan de ej arbetslösa och gruppen i fråga. Odds-kvoterna i de två andra regressionerna kan ses som förändringar av oddset att sakna kontantmarginal respektive att ha ekonomiska problem jämfört med referenskategorierna ej arbetslösa. Odds-kvoten 1,48 för de korttidsarbetslösa i analysen av kontantmarginal anger därför att

oddset att sakna kontantmarginal ökat med 48 procent i denna grupp jämfört med de ej arbetslösa. Odds-kvoten 0,99 för de varaktigt deltidarbetslösa indikerar istället att oddset för denna grupp minskat något jämfört med dem som hela tiden haft arbete. Efter som vi i Tabell 4b endast kan jämföra var och en av de arbetslösa grupperna med dem som inte varit arbetslösa har vi i en bilaga (Tabell A1) en redovisning av om skillnaderna mellan alla de andra grupperna är statistiskt säkerställd.

I Tabell 4b ser vi att skillnaderna mellan de arbetslösa grupperna och dem som inte varit arbetslösa i stort sett kan bedömas som statistiskt säkerställda. De med endast kort arbetslöshet har klarat sig förhållandevis bra medan utvecklingen har varit sämre bland dem som stått helt utanför arbetsmarknaden en längre tid. Varaktigt deltidarbetslösa utgör här ett undantag, de har klarat sig bättre än de andra grupperna med lång arbetslöshet. I bilagans Tabell A1 framgår att det i några fall också är säkerställda skillnader mellan de arbetslösa grupperna. Här är det främst de varaktigt arbetslösa sämre situation som framträder. I relation till de ej arbetslösa verkar alltså de arbetslösa, och då framför allt de långvarigt arbetslösa, ha fått det sämre ekonomiskt. Det är också viktigt att komma ihåg att den relativa försämringen skett utifrån en lägre utgångsposition. Ett undantag är de deltidarbetslösa som har klarat sig förhållandevis bra.

Men även om ekonomin är en central dimension av arbetet så fångar den inte allt. Anställningens karaktär och sociala position är annan aspekt som också är viktig för levnadsförhållandena. Vi har här mätt andelarna som har ohälsosamma arbeten¹⁵, som är överkvalificerade för sina arbetsuppgifter¹⁶ samt de intervjuades

¹⁵ Ohälsosamma arbeten är sådana där man utsätts för gas, damm eller rök, alternativt har kontakt med giftiga ämnen, frätande syror eller explosiva ämnen.

¹⁶ Respondentens utbildningsnivå har här kodats så att nio är eller mindre (endast grundskola) fått värdet 0, tio men inte tolv (2-årigt gymnasium) fått värde 1, tolv men inte femton (3- och 4-årigt gymnasium) värde 2, femton men inte nitton (grundläggande universitetsutbildning) värde 4, och nitton och därutöver (högre universitetsutbildning) värde 5. Arbetets utbildningskrav har kodats på motsvarande sätt och de vars utbildningsnivå överstiger arbetets krav har ansetts som överkvalificerade.

socioekonomiska position¹⁷. I Tabell 5a ser vi att de ohälsosamma arbetena generellt sett tycks ha minskat under nittiotalet men att med undantag för de deltidsarbetslösa har arbetslösa i större utsträckning ohälsosamma arbeten än ej arbetslösa både 1991 och 2000. I Tabell 5b och bilagans Tabell A2 ser vi att det i stort sett inte heller är någon skillnad mellan gruppernas utveckling.

Arbetslösa är också, både 1991 och 2000, i större utsträckning överkvalificerade för sina arbetsuppgifter. Men andelarna överkvalificerade för sina arbetsuppgifter tycks, med undantag för de deltidsarbetslösa, minska under nittiotalet (Tabell 5a). Regressionsanalyserna indikerar emellertid att överkvalifikation blivit relativt sett vanligare bland samtliga grupper arbetslösa. Även om det endast är de med deltidsarbetslöshet som signifikant skiljer sig från de ej arbetslösa (Tabell 5b och appendix Tabell A2) så är sannolikheten att arbetslösa som grupp skall ha haft en utveckling motsvarande den bland de ej arbetslösa endast 0,06. Skillnaderna mellan de olika grupperna arbetslösa är dessutom bara signifikant i ett fall, så tendensen att de arbetslösa har fått sämre möjligheter att utnyttja sina kvalifikationer verkar vara generell.

¹⁷ Med socioekonomisk position avses här den s.k. socioekonomiska indelningen som är en rangordning av positioner på arbetsmarknaden. Vi har här arbetat med en version av skalan där ej facklärda arbetare haft värdet 10, facklärda arbetare värdet 20, lägre tjänstemän värdet 30, tjänstemän på mellannivå värdet 40 och högre tjänstemän och akademiker värdet 50. Eftersom detta är en ordinal rangordning har vi i regressionsanalysen använt oss av ordinal logistisk regression. Det kan diskuteras om det är korrekt att behandla facklärda arbetare som befinnande sig på en lägre position än lägre tjänstemän. En analys där dessa båda grupper slagits samman ger emellertid samma resultat som den som presenteras i Tabell 5b, dvs. de olika grupperna med lång och varaktigt arbetslöshet har släpat efter de ej arbetslösa och dem med kort arbetslöshet.

Tabell 5a. Anställningsförhållanden per arbetslöshetskategori och år. Medelvärden (socioekonomisk position) och procent (övrigt). Gruppstorlek i kursivt

Kategori	Ohälsosamt arbete		Över-kvalificerad		Socioekonomisk position	
	1991	2000	1991	2000	1991	2000
Ej arbetslösa	39	35	27	21	30,3	32,2
	<i>1 554</i>	<i>1 554</i>	<i>1 350</i>	<i>1 350</i>	<i>1 369</i>	<i>1 369</i>
Kort arbetslöshet	42	37	34	28	25,5	29,6
	<i>179</i>	<i>179</i>	<i>119</i>	<i>119</i>	<i>139</i>	<i>139</i>
Lång öppen arbetslöshet	58	54	38	32	24,6	24,5
	<i>89</i>	<i>89</i>	<i>69</i>	<i>69</i>	<i>87</i>	<i>87</i>
Lång åtgärds-arbetslöshet	48	35	27	25	25,9	26,1
	<i>79</i>	<i>79</i>	<i>56</i>	<i>56</i>	<i>69</i>	<i>69</i>
Varaktig arbetslöshet	62	58	44	33	20,8	21,8
	<i>45</i>	<i>45</i>	<i>36</i>	<i>36</i>	<i>49</i>	<i>49</i>
Lång hel/deltids-arbetslöshet	29	29	34	36	24,0	26,4
	<i>136</i>	<i>136</i>	<i>116</i>	<i>116</i>	<i>138</i>	<i>138</i>
Varaktig deltid-arbetslöshet	36	44	26	38	20,2	22,2
	<i>45</i>	<i>45</i>	<i>42</i>	<i>42</i>	<i>45</i>	<i>45</i>
Totalt	40	36	28	24	28,6	30,5
	<i>2 127</i>	<i>2 127</i>	<i>1 788</i>	<i>1 788</i>	<i>1 896</i>	<i>1 896</i>

Tabell 5b. Relativ förändring av anställningsförhållanden under perioden 1991–2000. Olika grupper av arbetslösa i förhållande till personer utan arbetslöshet

	Ohälsosamt arbete	Över-kvalificering	Socioekonomisk position
Kort arbetslöshet	1,07 (0,22)	1,21 (0,30)	0,07 (0,20)
Lång öppen arbetslöshet	1,22 (0,39)	1,36 (0,46)	-0,74*** (0,21)
Lång åtgärds- arbetslöshet	0,70 (0,22)	1,20 (0,48)	-0,66** (0,30)
Varaktig arbetslöshet	1,29 (0,47)	1,25 (0,56)	-0,72** (0,34)
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,98 (0,26)	1,86** (0,48)	-0,37** (0,19)
Varaktig deltid- arbetslöshet	2,06* (0,85)	2,51*** (0,89)	-0,53** (0,27)
Pseudo R2	0,26	0,20	0,24
Antal observationer	1 932	1 782	1 896

* p = 0,1 ** p = 0,05 *** p = 0,01

Not: Beroende variabel i analyserna är värdet år 2000. Socioekonomisk position är analyserad med ordinal logistisk regression, övriga med binär logistisk regression. För de binära logistiska regressionerna redovisas odds-kvoter, annars regressionskoefficienter. Utöver de redovisade variablerna ingick även variablerna kön, ålder, utländsk bakgrund, bostadsort, socioekonomisk position samt den beroende variabeln mätt 1991 i analyserna. Standardfel inom parentes.

Precis som i de tidigare mätten är de arbetslösas socioekonomiska position lägre än för dem som inte var arbetslösa.¹⁸ Även här gäller det för båda åren. Av Tabell 5a ser vi också att det för alla grupper sker något slags karriär som innebär att deras positioner blivit högre över tid. Trots detta visar analysen av den relativa förändringen i socioekonomisk ställning på de långtidsarbetslösas försämrade position. Jämfört med ej arbetslösa (och även jämfört med dem som endast upplevt kort arbetslöshet) så har samtliga grupper med lång arbetslöshet upplevt en relativ eftersläpning. De relativa positionerna på

¹⁸ I Tabell 5a anger vi medelvärdet för gruppernas socioekonomiska position. Då SEI-skalan endast anger rangordning hade kanske modalvärdet varit ett mer korrekt mått. Detta fångar emellertid inte de små förändringar som skett, och som vi ser spår av i regressionsanalysen, varför vi valt att presentera medelvärden.

arbetsmarknaden har m.a.o. försämrats, dvs. arbetslösa som har fått nya jobb har halkat efter.

Detta verkar dock inte gått så långt att de i ännu högre grad än 1991 fått hälsovådliga arbeten. Trots detta kan arbetslösheten påverka hälsan, många studier har visat att arbetslöshet har ett samband med en försämrad fysisk och psykisk hälsa. Vi har här två mått på hälsan. Det första gäller det allmänna hälsotillståndet¹⁹ och det andra baserar sig på en fråga om man under det senaste året varit deprimerad²⁰. Det mest uppseendeväckande med våra resultat är nog att för de här studerade individerna har hälsoläget under nittioalet försämrats för samtliga grupper. Eftersom vi analyserar en panel som blir åtta år äldre mellan 1991 och 2000 kanske vi egentligen registrerar den ökande sjukligheten som naturligt följer med stigande ålder. Vi har därför kontrollerat detta genom att jämföra grupper i samma åldersintervall 1991 och 2000. Resultatet visar att det faktiskt skett en viss försämring av hälsoläget om än inte lika stark som Tabell 6a pekar på.

Vid båda intervjutillfällena är det bara de med lång åtgärdsarbetslöshet och de varaktigt arbetslösa som tycks ha ett sämre allmänt hälsotillstånd än de som inte blev arbetslösa. Oavsett hur det förhåller sig med detta är det av intresse att i Tabell 6b och bilagan Tabell A3 se om det är några skillnader mellan utvecklingen för grupperna. Resultaten visar att den kraftiga försämringen för dem med lång åtgärdsarbetslöshet är den enda statistiskt säkerställda skillnaden mellan grupperna. Som grupp betraktat har dock de arbetslösa haft en entydigt sämre hälsoutveckling än de som inte varit arbetslösa (sannolikheten att de arbetslösa som grupp skall ha haft en utveckling motsvarande den bland de ej arbetslösa är även här bara 0,06).

Även depressioner tycks öka i den del av befolkningen vi följer under 1990-talet (Tabell 6a). Resultaten påminner om dem för det allmänna hälsotillståndet. År 1991 är det främst de som kommer att bli varaktigt arbetslösa som i större utsträckning än andra lider av depression. Arbetslöshetserfarenheterna gör att de med lång åtgärdsarbetslöshet främst försämrar sin psykiska hälsa, vilket också framgår av Tabell 6b och bilagens Tabell A3. Men även här är

¹⁹ Baserat på frågan: "Är ditt allmänna hälsotillstånd gott, dåligt, eller något däremellan?" De som svarade "dåligt" eller "något däremellan" har ansetts ha dålig hälsa.

²⁰ Individerna är klassificerade utifrån svaren på en fråga om subjektivt hälsa och inte utifrån någon klinisk definition av depression. Frågans formulering lyder: "Har du under de senaste tolv månaderna haft depression, djup nedstämdhet?" De som svarat "ja, lätt" eller "ja, svår" har här betraktats som personer som har varit deprimerade.

det så att arbetslösa som grupp betraktat har haft en otvetydigt sämre hälsoutveckling än de som inte varit arbetslösa. (Sannolikheten att de arbetslösa som grupp skall ha haft en utveckling motsvarande den bland de ej arbetslösa är här mindre än 0,01).

Tabell 6a. Ohälsa per arbetslöshetskategori och år. Procent. Gruppstorlek i kursivt

Kategori	Allmän ohälsa		Depression	
	1991	2000	1991	2000
Ej arbetslösa	14	25	4	7
	<i>1 788</i>	<i>1 788</i>	<i>1 788</i>	<i>1 788</i>
Kort arbetslöshet	15	25	6	10
	<i>255</i>	<i>255</i>	<i>255</i>	<i>255</i>
Lång öppen arbetslöshet	14	26	4	9
	<i>147</i>	<i>147</i>	<i>147</i>	<i>147</i>
Lång åtgärds- arbetslöshet	21	41	5	18
	<i>136</i>	<i>136</i>	<i>136</i>	<i>136</i>
Varaktig arbetslöshet	23	35	11	10
	<i>105</i>	<i>105</i>	<i>105</i>	<i>105</i>
Lång hel/deltids- arbetslöshet	12	26	7	10
	<i>191</i>	<i>191</i>	<i>191</i>	<i>191</i>
Varaktig deltids- arbetslöshet	8	21	4	4
	<i>52</i>	<i>52</i>	<i>52</i>	<i>52</i>
Totalt	15	26	5	8
	<i>2 674</i>	<i>2 674</i>	<i>2 674</i>	<i>2 674</i>

Tabell 6b. Relativ förändring i ohälsa under perioden 1991–2000. Olika grupper av arbetslösa i förhållande till personer utan arbetslöshet

	Allmän ohälsa	Depression
Kort arbetslöshet	0,98 (0,19)	1,41 (0,36)
Lång öppen arbetslöshet	1,25 (0,31)	1,33 (0,42)
Lång åtgärds- arbetslöshet	2,10* (0,49)	2,84* (0,78)
Varaktig arbetslöshet	1,33 (0,36)	1,04 (0,43)
Lång hel/deltids- arbetslöshet	1,26 (0,26)	1,02 (0,29)
Varaktig deltid- arbetslöshet	0,85 (0,34)	0,45 (0,31)
Pseudo R2	0,16	0,08
Antal observationer	2 428	2 428

* p = 0,1 ** p = 0,05 ***p = 0,01

Not: Beroende variabel i analyserna är värdet år 2000. Samtliga analyser genomförda med binär logistisk regression, för vilka odds-kvoter redovisas. Utöver de redovisade variablerna ingick även variablerna kön, ålder, utländsk bakgrund, bostadsort, socioekonomisk position samt den beroende variabeln mätt 1991 i analyserna. Standardfel inom parentes.

Ekonomi och anställningsförhållandena har alltså blivit sämre för arbetslösa, hälsan likaså. Vad kan detta tänkas betyda på ett samhälleligt plan? Diskussionen kring massarbetslöshetens betydelse och den eventuella uppkomsten av ett tvätredjedelssamhälle handlar om skillnader mellan olika samhällsgrupper i graden av samhällsorganisering, politiskt engagemang och politiska attityder. Vi har här tagit med ett antal indikatorer som mäter politiska resurser: fackligt medlemskap, valdeltagande och aktiv meningsyttring. Vi har också med indikatorer som mäter subjektiv klasstillhörighet samt inställning till ojämlikhet. Dessa indikatorer kan kanske ses som minimimått på sina respektive områden. Fackföreningsanslutning speglar naturligtvis inte bara att man vill att ens intressen som anställd skall tas tillvara, en annan viktig aspekt är förmodligen kopplingen mellan arbetslöshetskassan och

medlemskapet i fackföreningen. På samma sätt finns det ju stora skillnader i politisk aktivitet som inte fångas upp av en fråga om röstning, men de flesta av dem som inte röstar är nog inte heller aktiva på annat sätt. Vi börjar med att analysera indikatorerna på politiska resurser.

Av Tabell 7a framgår att andelen fackligt anslutna 1991 var lägre i alla grupper som blev arbetslösa med undantag för de varaktigt deltidsarbetslösa, där hela 88 procent var anslutna. Utvecklingen under nittioalet leder sedan till en något splittrad bild. Generellt minskar den fackliga anslutningen något i befolkningen. Men bland de arbetslösa är det bara i grupperna med kort arbetslöshet och med lång åtgärdsarbetslöshet som anslutningen i någon mån minskar medan den bland andra tycks öka. Andelen anslutna bland de varaktigt deltidsarbetslösa ligger 2000 på 90 procent vilket är i särklass den högsta anslutningsgraden.

När vi i Tabell 7b granskar utvecklingen med hjälp av regressionsanalys visar det sig emellertid att skillnaderna mellan de olika gruppernas förändringar är tämligen osäkra. Det är egentligen bara bland de korttidsarbetslösa och de med lång åtgärdsarbetslöshet som andelen medlemmar i fackföreningar kan sägas ha minskat något mer än bland dem som inte varit arbetslösa.

Valdeltagandet är överlag ganska högt (Tabell 7a). Även här finns det en viss skillnad så att de arbetslösa grupperna både år 1988 och 1998 har ett något lägre valdeltagande än de som inte varit arbetslösa. Vi ser också att varaktigt arbetslösa har det lägsta valdeltagandet även om det tycks öka en del mellan valen. Av regressionsanalysen i Tabell 7b framgår att det inte finns någon statistiskt säkerställd skillnad mellan de olika gruppernas förändringar av valdeltagandet.

Tabell 7a. Politiska resurser per arbetslöshetskategori och år. Procent. Gruppstorlek i kursivt

Kategori	Fackligt medlemskap		Valdeltagande		Aktiv meningsyttring	
	1991	2000	1988	1998	1991	2000
Ej arbetslösa	80	76	95	93	40	44
	<i>1 787</i>	<i>1 787</i>	<i>1 745</i>	<i>1 745</i>	<i>1 790</i>	<i>1 790</i>
Kort arbetslöshet	67	65	89	93	34	38
	<i>255</i>	<i>255</i>	<i>251</i>	<i>251</i>	<i>255</i>	<i>255</i>
Lång öppen arbetslöshet	73	77	86	89	30	37
	<i>147</i>	<i>147</i>	<i>138</i>	<i>138</i>	<i>147</i>	<i>147</i>
Lång åtgärds- arbetslöshet	70	68	84	87	27	33
	<i>136</i>	<i>136</i>	<i>130</i>	<i>130</i>	<i>136</i>	<i>136</i>
Varaktig arbetslöshet	78	84	78	82	32	38
	<i>105</i>	<i>105</i>	<i>87</i>	<i>87</i>	<i>105</i>	<i>105</i>
Lång hel/deltids- arbetslöshet	78	80	90	88	41	44
	<i>190</i>	<i>190</i>	<i>180</i>	<i>180</i>	<i>191</i>	<i>191</i>
Varaktig deltid- arbetslöshet	88	90	86	94	25	46
	<i>52</i>	<i>52</i>	<i>51</i>	<i>51</i>	<i>52</i>	<i>52</i>
Totalt	78	76	92	92	37	43
	<i>2 672</i>	<i>2 672</i>	<i>2 582</i>	<i>2 582</i>	<i>2 676</i>	<i>2 676</i>

Tabell 7b. Relativ förändring av politiska resurser under perioden 1991–2000. Olika grupper av arbetslösa i förhållande till personer utan arbetslöshet

	Fackligt medlemskap	Val- deltagande	Aktiv meningsyttring
Kort arbetslöshet	0,60** (0,13)	1,42 (0,46)	0,79 (0,13)
Lång öppen arbetslöshet	0,96 (0,29)	0,94 (0,30)	0,80 (0,18)
Lång åtgärds- arbetslöshet	0,62* (0,17)	1,08 (0,39)	0,69 (0,17)
Varaktig arbetslöshet	1,39 (0,53)	0,76 (0,29)	0,94 (0,26)
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,98 (0,25)	0,65 (0,19)	0,90 (0,18)
Varaktig deltids- arbetslöshet	1,34 (0,73)	1,96 (1,37)	1,84* (0,56)
Pseudo R2	0,25	0,14	0,24
Antal observationer	2 426	2 347	2 429

* p = 0,1 ** p = 0,05 ***p = 0,01

Not: Beroende variabel i analyserna är värdet år 2000. Samtliga analyser är genomförda med binär logistisk regression, för vilka odds-kvoter redovisas. Utöver de redovisade variablerna ingår även variablerna kön, ålder, utländsk bakgrund, bostadsort, socioekonomisk position samt den beroende variabeln mätt 1991 i analyserna. Standardfel inom parentes.

Fackligt medlemskap och att rösta i allmänna val kan ses som grundläggande former för samhällsligt engagemang, men det är också intressant att veta hur många och vilka som mer aktivt uttrycker sina åsikter. Aktiv meningsyttring anger här om man någon gång deltagit i en offentlig demonstration eller personligen sökt påverka ett beslut i en samhällsfråga genom att kontakta en person i ansvarig ställning. Även här har arbetslösa i allmänhet lägre värden än de som inte varit arbetslösa. Ett undantag är de deltidsarbetslösa som har samma aktivitetsgrad som de som inte var arbetslösa. För alla grupper har andelen som varit aktiva ökat mellan 1991 och 2000 och av regressionsanalysen i Tabell 7b och bilagan Tabell A4 framgår att det inte finns någon större skillnad mellan gruppernas ökning.

Slutligen riktar vi intresset mot några politiskt relevanta subjektiva mått, nämligen identifikation med arbetarklassen och syn på inkomstjämlighet. Arbetslöshetens effekter på attityder kan tänkas gå i olika riktningar. Dels kan de arbetslösa radikaliseras vilket i det här fallet skulle innebära att man känner sig stå närmare arbetarklassen och förespråkar ett jämlikare samhälle. Men det är också möjligt att man istället menar att vi behöver ett ojämligare samhälle. Under nittioalet har ju t.ex. ökade inkomstskillnader ofta förespråkats som en lösning på den ekonomiska krisen och en förutsättning för att vi skall få ned arbetslösheten.

I den första frågan har respondenterna fått svara på i vilken utsträckning man känner samhörighet med olika sociala klasser.²¹ Vi redovisar i Tabell 8a andelarna som känner samhörighet med arbetarklassen. I hela befolkningen var det 55 procent som 1991 kände samhörighet med arbetarklassen. Bland dem med kort arbetslöshet, lång öppen arbetslöshet och lång hel/deltidsarbetslöshet kände något färre eller 52 procent samhörighet med arbetarklassen. Bland varaktigt arbetslösa låg nivån på 60 procent. För samtliga grupper har andelarna som känner samhörighet med arbetarklassen ökat under nittioalets ekonomiska kris. I Tabell 8b ser vi att ökningen varit starkast bland varaktigt arbetslösa och bland varaktigt deltidsarbetslösa. Av bilagans Tabell A5 framgår det vidare att dessa grupper vidare har haft en starkare förändring än flera av de andra arbetslösa grupperna. Tar man samtliga grupper arbetslösa som en helhet verkar samhörigheten med arbetarklassen ha ökat mer än bland ej arbetslösa, sannolikheten att utvecklingen skall ha varit densamma är här 0,08.

²¹ Frågan lyder: "Man talar ju ibland om att det finns olika sociala grupper eller samhällsklasser, t.ex. arbetarklass, medelklass och övre medelklass. Känner du någon samhörighet med A. Arbetarklassen, B. Medelklassen, C. Övre medelklassen?" Vi har slagit samman alternativen "mycket stor samhörighet" och "ganska stor samhörighet" och redovisar svaren som gäller arbetarklassen.

Tabell 8a. Klassidentifikation och syn på inkomstskillnader per arbetslöshetskategori och år. Procent. Gruppstorlek i kursiv

Kategori	Samhörighet med arbetarklassen		Positiv till låga inkomstskillnader	
	1991	2000	1991	2000
Ej arbetslösa	55	60	50	47
	<i>1 762</i>	<i>1 762</i>	<i>1 773</i>	<i>1 773</i>
Kort arbetslöshet	52	60	52	53
	<i>251</i>	<i>251</i>	<i>253</i>	<i>253</i>
Lång öppen arbetslöshet	52	62	49	60
	<i>145</i>	<i>145</i>	<i>146</i>	<i>146</i>
Lång åtgärds-arbetslöshet	57	60	47	57
	<i>136</i>	<i>136</i>	<i>136</i>	<i>136</i>
Varaktig arbetslöshet	60	74	55	61
	<i>100</i>	<i>100</i>	<i>104</i>	<i>104</i>
Lång hel/deltids-arbetslöshet	52	62	67	63
	<i>190</i>	<i>190</i>	<i>190</i>	<i>190</i>
Varaktig deltid-arbetslöshet	57	76	58	62
	<i>51</i>	<i>51</i>	<i>52</i>	<i>52</i>
Totalt	55	61	51	51
	<i>2 635</i>	<i>2 635</i>	<i>2 654</i>	<i>2 654</i>

Tabell 8b. Relativ förändring av klassidentifikation och syn på inkomstskillnader under perioden 1991–2000. Olika grupper av arbetslösa i förhållande till personer utan arbetslöshet

	Samhörighet med arbetarklassen	Positiv till låga löneskillnader
Kort arbetslöshet	1,02 (0,16)	1,39** (0,23)
Lång öppen arbetslöshet	1,14 (0,24)	1,99*** (0,43)
Lång åtgärds- arbetslöshet	0,91 (0,20)	1,86*** (0,44)
Varaktig arbetslöshet	2,06** (0,62)	1,61* (0,40)
Lång hel/deltids- arbetslöshet	1,21 (0,23)	1,44* (0,28)
Varaktig deltid- arbetslöshet	2,29** (0,90)	1,50 (0,47)
Pseudo R2	0,14	0,18
Antal observationer	2 399	2 414

* p = 0,1 **p = 0,05 ***p = 0,01

Not: Beroende variabel i analyserna är värdet år 2000. Samtliga analyser är genomförda med binär logistisk regression, för vilka odds-kvoter redovisas. Utöver de redovisade variablerna ingår även variablerna kön, ålder, utländsk bakgrund, bostadsort, socioekonomisk position samt den beroende variabeln mätt 1991 i analyserna. Standardfel inom parentes.

I Tabell 8a återges svaren på frågan om hur man ställer sig till att satsa på ett samhälle där inkomstskillnaderna är små. I början av nittioalet verkar de flesta av dem som sedan skulle bli arbetslösa vara något positivare eller lika positiva till små inkomstskillnader som dem som inte kom att bli arbetslösa. Nittioalet innebar sedan en polarisering så att andelen positiva till små inkomstskillnader minskar bland dem som inte varit arbetslösa och tvärtom ökar bland dem med arbetslöshetserfarenhet. Regressionsanalysen i Tabell 8b visar att de som är positiva till låga inkomstskillnader har blivit fler i samtliga grupper av arbetslösa relativt de ej arbetslösa. Resultaten i bilagans Tabell A5 indikerar också att det egentligen inte är några stora skillnader inom gruppen arbetslösa. Slutsatsen blir att arbetslösheten i det här avseendet radikaliserat de arbetslösa

men att det är svårt att se skillnader mellan olika kategorier arbetslösa.

2.7 Massarbetslöshetens omfattning och effekter under nittiotalet

Nittiotalet kommer att bli ihågkommet som ett omvälvande decennium. Efterkrigstidens långa period av full sysselsättning bröts av en allvarlig ekonomisk kris som skulle komma att kasta ut stora delar av befolkningen i arbetslöshet. Nästan 40 procent av dem som befann sig i arbetsför ålder år 1991 skulle komma att direkt drabbas av nittiotalets massarbetslöshet, vilket motsvarar ungefär 1 800 000 personer i befolkningen.

Arbetslösheten fördelades inte lika mellan de drabbade. För ungefär en tredjedel av de arbetslösa blev det bara en enstaka period på några månader, men för drygt 40 procent skulle heltidsarbetslöshet bli en återkommande upplevelse som för en del kunde vara i flera år. Drygt var fjärde var deltidsarbetslös och ofta under flera år. Tre av fyra arbetslösa tog endast i begränsad utsträckning del i arbetsmarknadspolitiska åtgärder, medan var fjärde arbetslös kan sägas ha pendlat mellan åtgärder och arbetslöshet. Männerna dominerade bland de heltidsarbetslösa medan nio av tio av dem som under långa perioder fastnade i deltidsarbetslöshet var kvinnor. De som stod längst ned på den sociala skalan drabbades värst. Bland dem som i årtal pendlade mellan öppen arbetslöshet och åtgärder var mer än var tredje arbetare utan fackutbildning men endast fem procent var högre tjänstemän. Arbetslösa invandrare hade stora problem att finna ett nytt arbete. Var tredje av de varaktigt arbetslösa var av utländsk härkomst jämfört med åtta procent bland de som lyckades undvika arbetslösheten.

Arbetslösheten försämrade den ekonomiska tryggheten för dem som redan från början hade det sämst ställt. Vid inledningen på nittiotalet hade de som senare skulle bli arbetslösa lägre löner, saknade oftare kontantmarginaler och hade oftare hushållsekonomiska problem än dem som skulle komma att undvika arbetslösheten. Massarbetslösheten vidgade sedan de ekonomiska klyftorna. Reallönerna släpade efter för dem som upplevt arbetslösheten, den sociala karriären bromsades upp och relativt fler fick ekonomiska problem.

Samma mönster upprepade sig för arbetsförhållandena. De som hade sämst arbetsförhållanden blev i första hand arbetslösa och även om ohälsosamma arbeten under nittiotalet minskade i hela befolkningen bestod skillnaderna från 1991.

Många studier har visat att de med sämst hälsa har en större risk att bli arbetslösa och att hälsan sedan blir än sämre på grund av arbetslösheten. Vi får samma resultat. De med den längsta arbetslöshetserfarenheten hade sämst hälsa både 1991 och 2000. Hälsan försämrades också för de arbetslösa och mest för dem med lång arbetslöshet.

Många arbetslösa kan naturligtvis känna sig svikna av samhället. Man berövas möjligheten att genom arbete skapa sin försörjning. Besvikelsen kan leda till att man vill engagera sig i ekonomiska och politiska frågor men den kan också leda till att man drar sig undan samhällslivet och känner sig främmande inför utvecklingen.

Arbetslösheten kan också påverka attityderna till de sociala förhållandena. I nittiotalets debatt om arbetslösheten var det många som hävdade att en för stor jämlikhet, till exempel små löneskillnader, var en del av problemet, att en ökad ojämlikhet skulle öka incitamenten att söka arbete. En del menade att fler låglönearbeten kunde leda till att arbetslösa fick jobb. Sådana tankegångar kan naturligtvis också finnas bland dem som upplevt arbetslöshet. Men man kan också tänka sig att de som upplevt arbetslösheten vill ha ett jämlikare samhälle. Vi har ju sett att arbetslösheten främst drabbade dem med den lägsta levnadsstandarden.

De politiska resurserna mätta som fackligt medlemskap, valdeltagande och aktiva meningsyttringar är överlag höga i Sverige. Åtta av tio som inte skulle bli arbetslösa var 1991 fackligt anslutna. De arbetslösa grupperna låg, med undantag för de varaktigt deltidsarbetslösa, på lägre nivåer. Även om några grupper av arbetslösa avviker, så är det svårt att se någon generell tendens i utvecklingen av fackligt medlemskap inom olika grupper. Utvecklingen är ungefär likadan för valdeltagandet mellan 1988 och 1998. De kvinno-dominerade grupperna av deltidsarbetslösa sticker dock av med en stor andel medlemmar i facket och likaså ett ganska högt valdeltagande.

Om de mer traditionella och grundläggande sätten att engagera sig minskar eller ligger stilla förhåller det sig tvärtom med aktiva meningsyttringar i demonstrationer och direkta kontakter med beslutsfattare. Här är det istället en tydlig ökning för alla grupper. De arbetslösa grupperna ligger dock på en lägre nivå än de som

undvek arbetslösheten. Det är möjligt att det skett en viss förskjutning från ett traditionellt engagemang till mer spontana former av meningsyttring. Men man bör också beakta att organisationsgraden och valdeltagandet ligger på mycket höga nivåer och att det därför finns mindre utrymme för märkbara ökning. När det gäller aktiva meningsyttringar finns det mycket mera utrymme för förändringar.

Utvecklingen under nittiotalet tycks ha lett till att en ökande andel av befolkningen kommit att känna en större samhörighet med arbetarklassen. Förändringen har varit särskilt stark bland dem med lång arbetslöshet. När det gäller attityder till inkomstskillnader håller det på att uppstå en tydlig spricka i befolkningen. De arbetslösa har blivit mer positiva till låga inkomstskillnader medan det förhåller sig tvärtom för dem som inte förlorade sina jobb. De arbetslösa har inte blivit passiviserade och de har politiskt radikaliserats. I den stundtals intensiva amerikanska och europeiska debatten har farhågor väckts att långtidsarbetslösheten kan komma att åtföljas av uppkomsten av en socialt och politiskt passiviserad underklass. Våra resultat indikerar att detta under 1990-talet i alla fall inte har hänt i Sverige.

Nittiotalet har sammanfattningsvis inneburit att mycket stora delar av befolkningen någon gång direkt drabbats av arbetslöshet. Mellan 10 och 20 procent av de arbetslösa har varit utan jobb i flera år och dessa grupper riskerar att bli långvarigt socialt marginaliserade. Arbetslösheten har främst drabbat de redan sämst ställda och den har på flera områden vidgat sociala skillnader. De sociala förändringarna har inte lett till politisk likgiltighet och passivitet. Tvärtom ser vi ett stabilt och i viss mån ökande politiskt engagemang parallellt med en radikalisering av attityderna bland de arbetslösa. Bland dem som slapp undan arbetslösheten ser det ut att vara en attitydförskjutning i motsatt riktning. Om nittiotalets utveckling fortsätter riskerar vi allt större sociala skillnader och en politisk polarisering där arbetslösheten utgör en avgörande skiljelinje.

Referenser

- Abrahamson, P. 1995. "Social Exclusion in Europe: Old Wine in New Bottles?", *Družboslovne Razprave*, 11: 119–136.
- Ackum Agell, S., A. Björklund & A. Harkman, 1995. "Unemployment Insurance, Labour Market Programmes and Repeated Unemployment in Sweden", *Swedish Economic Policy Review*, 2: 101–128.
- Akerlof, G. A. & B. G. Main, 1980. "Unemployment Spells and Unemployment Experience", *American Economic Review*, 70: 885–893.
- Akerlof, G. A. & B. G. Main, 1981. "An Experience-weighted Measure of Employment and Unemployment Durations", *American Economic Review*, 71: 1003–1011.
- Alm, S. 2001. *The Resurgence of Mass Unemployment. Studies on Social Consequences of Joblessness in Sweden in the 1990s*. Stockholm: Institutet för social forskning.
- AMS, 2000. *Definitioner inom AMV:s statistik. Kort historik över ett urval av våra begrepp*. Uin 2000:3. Stockholm: Arbetsmarknadsstyrelsen.
- Clark, K. B. & L. H. Summers, 1979. "Labor Market Dynamics and Unemployment: a Reconsideration", *Brookings Papers on Economic Activity*, 1: 13–60.
- Fritzell, J. & O. Lundberg, 1993. *Ett förlorat eller förlovat årtionde?* Stockholm: Institutet för social forskning.
- Gonäs, L. 1991. *Industriomvandling i välfärdsstaten*. Forskningsrapport 62, Arbetslivcentrum.
- Hall, R. E. 1970. "Why is the Unemployment Rate so High at Full Employment?", *Brookings Papers on Economic Activity*, 3: 369–402.
- Hall, R. E. 1972. "Turnover in the Labor Force", *Brookings Papers on Economic Activity*, 3: 709–756.
- Jahoda, M., P. F. Lazarsfeld & H. Zeisel, 1971. *Marienthal: the Sociology of an Unemployed Community*. Chicago: Aldine, Atherton.
- Johansson, S. 1979. *Mot en teori för social rapportering*. Stockholm: Institutet för social forskning.
- Korpi, T. 1997. "Is Utility Related to Employment Status? Employment, Unemployment, Labor Market Policies, and Subjective Well-being among Swedish Youth", *Labour Economics*, 4: 125–147.

- Korpi, T. 2001. "Accumulating Disadvantage: Longitudinal Analyses of Unemployment and Physical Health in a Representative Sample of the Swedish Population", *European Sociological Review*, 17: 1–19.
- Korpi, W. 1995. *Arbetslöshet och arbetslöshetsförsäkring: en studie bland arbetslöshetskassornas medlemmar*. EFA-rapport 35. Stockholm: EFA, Arbetsmarknadsdepartementet.
- Machin, S. & A. Manning, 1999. "The Causes and Consequences of Longterm Unemployment in Europe", i Ashenfelter O. & D. Card (red.), *Handbook of Labor Economics*. Amsterdam: Elsvier.
- Myrdal, G. 1963. *Amerikas väg – en uppfordran till överflödssamhället*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Perry, G. L. 1972. "Unemployment Flows on the US Labor Market", *Brookings Papers on Economic Activity*, 2: 245–278.
- Schettkat, R. (red.), 1996. *The Flow analysis of Labour Markets*. London: Routledge.
- Stenberg, S.-Å. 1998. "Unemployment and Economic Hardship: a Combined Macro- and Micro-level Analysis of the Relationship Between Unemployment and Means-tested Social Assistance in Sweden", *European Sociological Review*, 14: 1–13.
- Wilson, W. J. 1978. *The Declining Significance of Race Blacks and Changing American Institutions*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wilson, W. J. 1987. *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press.

Appendix

Tabell A1. Sannolikheten att olika gruppers utveckling mellan 1991 och 2000 är lika. (Jämför Tabell 4b)

	Ej arbetslösa	Kort arbetsl.	Lång öppen arbetsl.	Lång åtgärds- arbetsl.	Varaktig arbetsl.	Lång hel/deltids- arbetsl.
<i>Real bruttotimlön</i>						
Kort arbetslöshet	0,44					
Lång öppen arbetslöshet	0,00	0,00				
Lång åtgärds-arbetslöshet	0,01	0,07	0,61			
Varaktig arbetslöshet	0,04	0,25	0,15	0,49		
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,00	0,10	0,06	0,42	0,95	
Varaktig deltid- arbetslöshet	0,50	0,29	0,00	0,01	0,05	0,01
<i>Ingen kontantmarginal</i>						
Kort arbetslöshet	0,04					
Lång öppen arbetslöshet	0,07	0,92				
Lång åtgärds-arbetslöshet	0,00	0,02	0,05			
Varaktig arbetslöshet	0,00	0,00	0,01	0,37		
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,00	0,05	0,11	0,58	0,15	
Varaktig deltid- arbetslöshet	0,98	0,32	0,31	0,01	0,00	0,03
<i>Ekonomiska problem</i>						
Kort arbetslöshet	0,18					
Lång öppen arbetslöshet	0,38	0,89				
Lång åtgärds-arbetslöshet	0,04	0,43	0,42			
Varaktig arbetslöshet	0,00	0,01	0,02	0,10		
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,00	0,06	0,09	0,37	0,37	
Varaktig deltid- arbetslöshet	0,15	0,57	0,54	0,97	0,19	0,47

Tabell A2. Sannolikheten att olika gruppers utveckling mellan 1991 och 2000 är lika. (Jämför Tabell 5b)

	Ej arbetslösa	Kort arbetsl.	Lång öppen arbetsl.	Lång åtgärds- arbetsl.	Varaktig arbetsl.	Lång hel/deltids- arbetsl.
<i>Ohälsosamt arbete</i>						
Kort arbetslöshet	0,87					
Lång öppen arbetslöshet	0,54	0,66				
Lång åtgärds-arbetslöshet	0,27	0,30	0,21			
Varaktig arbetslöshet	0,48	0,59	0,90	0,20		
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,94	0,86	0,59	0,40	0,53	
Varaktig deltids- arbetslöshet	0,08	0,13	0,31	0,04	0,39	0,11
<i>Överqualificering</i>						
Kort arbetslöshet	0,45					
Lång öppen arbetslöshet	0,35	0,76				
Lång åtgärds-arbetslöshet	0,66	0,98	0,80			
Varaktig arbetslöshet	0,62	0,94	0,87	0,94		
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,02	0,20	0,44	0,34	0,43	
Varaktig deltids- arbetslöshet	0,01	0,08	0,20	0,16	0,21	0,48
<i>Socioekonomisk position</i>						
Kort arbetslöshet	0,72					
Lång öppen arbetslöshet	0,00	0,00				
Lång åtgärds-arbetslöshet	0,03	0,04	0,82			
Varaktig arbetslöshet	0,04	0,04	0,96	0,88		
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,05	0,10	0,18	0,41	0,36	
Varaktig deltids- arbetslöshet	0,05	0,07	0,54	0,75	0,66	0,62

Tabell A3. Sannolikheten att olika grupper utveckling mellan 1991 och 2000 är lika. (Jämför Tabell 6b)

	Ej arbetslösa	Kort arbetsl.	Lång öppen arbetsl.	Lång åtgärds- arbetsl.	Varaktig arbetsl.	Lång hel/deltids- arbetsl.
<i>Allmän ohälsa</i>						
Kort arbetslöshet	0,91					
Lång öppen arbetslöshet	0,35	0,40				
Lång åtgärds- arbetslöshet	0,00	0,01	0,11			
Varaktig arbetslöshet	0,29	0,33	0,86	0,18		
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,26	0,34	0,98	0,09	0,87	
Varaktig deltid- arbetslöshet	0,68	0,74	0,39	0,04	0,33	0,36
<i>Depression</i>						
Kort arbetslöshet	0,18					
Lång öppen arbetslöshet	0,37	0,87				
Lång åtgärds- arbetslöshet	0,00	0,04	0,05			
Varaktig arbetslöshet	0,92	0,50	0,62	0,03		
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,94	0,36	0,52	0,00	0,97	
Varaktig deltid- arbetslöshet	0,24	0,11	0,14	0,01	0,27	0,25

Tabell A4. Sannolikheten att olika gruppers utveckling mellan 1991 och 2000 är lika. (Jämför Tabell 7b)

	Ej arbetslösa	Kort arbetsl.	Lång öppen arbetsl.	Lång åtgärds- arbetsl.	Varaktig arbetsl.	Lång hel/deltids- arbetsl.
<i>Fackligt medlemskap</i>						
Kort arbetslöshet	0,02					
Lång öppen arbetslöshet	0,88	0,20				
Lång åtgärds-arbetslöshet	0,08	0,94	0,27			
Varaktig arbetslöshet	0,38	0,05	0,42	0,07		
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,95	0,12	0,94	0,20	0,43	
Varaktig deltids- arbetslöshet	0,59	0,16	0,58	0,20	0,96	0,60
<i>Valdeltagande</i>						
Kort arbetslöshet	0,28					
Lång öppen arbetslöshet	0,86	0,33				
Lång åtgärds-arbetslöshet	0,84	0,53	0,77			
Varaktig arbetslöshet	0,47	0,18	0,64	0,49		
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,14	0,04	0,36	0,24	0,72	
Varaktig deltids- arbetslöshet	0,34	0,67	0,33	0,43	0,22	0,13
<i>Aktiv meningsyttring</i>						
Kort arbetslöshet	0,17					
Lång öppen arbetslöshet	0,32	0,95				
Lång åtgärds-arbetslöshet	0,14	0,65	0,64			
Varaktig arbetslöshet	0,81	0,59	0,65	0,41		
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,60	0,61	0,69	0,40	0,90	
Varaktig deltids- arbetslöshet	0,04	0,01	0,02	0,01	0,09	0,04

Tabell A5. Sannolikheten att olika gruppers utveckling mellan 1991 och 2000 är lika. (Jämför Tabell 8b)

	Ej arbetslösa	Kort arbetsl.	Lång öppen arbetsl.	Lång åtgärds- arbetsl.	Varaktig arbetsl.	Lång hel/deltids- arbetsl.
<i>Samhörighet med arbetarklassen</i>						
Kort arbetslöshet	0,89					
Lång öppen arbetslöshet	0,54	0,66				
Lång åtgärds-arbetslöshet	0,68	0,66	0,45			
Varaktig arbetslöshet	0,02	0,03	0,10	0,02		
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,31	0,46	0,82	0,31	0,12	
Varaktig deltids- arbetslöshet	0,03	0,05	0,11	0,04	0,83	0,13
<i>Positiv till låga inkomstskillnader</i>						
Kort arbetslöshet	0,05					
Lång öppen arbetslöshet	0,00	0,16				
Lång åtgärds-arbetslöshet	0,01	0,29	0,81			
Varaktig arbetslöshet	0,06	0,60	0,49	0,66		
Lång hel/deltids- arbetslöshet	0,06	0,87	0,24	0,39	0,72	
Varaktig deltids- arbetslöshet	0,19	0,82	0,44	0,58	0,86	0,91

3 Har jobben blivit bättre?

En analys av arbetsinnehållet under tre decennier

Carl le Grand, Ryszard Szulkin och Michael Tählin

3.1 Inledning¹

Den offentliga diskussionen om utvecklingen av arbetets karaktär har länge varit intensiv. Vid varje given tidpunkt tycks det för många bedömare vara frestande att se just den nuvarande perioden som en dramatisk omvälvningstid. I den samtida debatten brukar tre typer av förändringar ofta nämnas, och inte sällan tas för givna. För det första hävdas det att arbetets genomsnittliga kvalifikationsnivå har stigit påtagligt, så att arbetsgivarnas efterfrågan på kvalifikationer överstiger vad arbetskraften har att erbjuda. Därför anses lågutbildade personer ha svårt att få fäste på arbetsmarknaden och lönepremien till kvalificerad arbetskraft stiger av samma förmodade orsak. För det andra antas intensiteten och den mentala anspänningen i arbetet ha tilltagit, med stressrelaterade symptom som följd bland många arbetstagare särskilt inom kvinnodominerade serviceyrken, företrädesvis i den offentliga sektorn. För det tredje sägs banden mellan arbetsgivare och anställda ha försvagats, så att lösa förbindelser kommit att dominera i arbetslivet på bekostnad av gårdagens långsiktiga anställningsrelationer.

I det här kapitlet ger vi först en bakgrund till diskussionen om arbetets utveckling under senare år. Därefter genomför vi empiriska analyser för att undersöka riktigheten i de föreställningar som vi kort berörde ovan. Vi börjar med att studera kvalifikationskravens förändring, övergår sedan till att analysera samspelet mellan mentala arbetskrav och beslutsutrymme, och avslutar med en analys av anställningsstabilitetens utveckling. Undersökningsperioden sträcker sig bakåt i tiden till 1968 eller 1974, men vi koncentrerar oss på den senare tidens utveckling, i synnerhet 1990-talet.

¹ Tack till Christofer Edling, Walter Korpi, Henrik Tham och bokens redaktörer för värdefulla kommentarer på en tidigare version av kapitlet.

3.2 Kvalifikationsnivå och arbetsintensitet

Ekonomiska och teknologiska faktorer, i samspel med arbetsmarknadens institutionella egenskaper, tenderar att driva utvecklingen av såväl arbetsinnehåll som löner (se t.ex. National Research Council 1999). Efterfrågan på arbetskraft uppstår till följd av efterfrågan på de varor och tjänster som arbetskraften producerar. För att förstå hur arbetets karaktär förändras blir det därför viktigt att ta hänsyn till hur produktmarknaderna förändras. Arbetets karaktär är vidare intimt sammankopplad med teknologi. Arbete är de processer genom vilka människor omvandlar insatta resurser till utfall (varor eller tjänster). Teknologi är de medel som utnyttjas i denna omvandling. Historiskt har därför teknologiska framsteg haft genomgripande effekter på arbetsplatsers organisation och på hur arbetet utförs.

Teknologisk utveckling och förändringar av efterfrågan på varor och tjänster kan ha två typer av effekter på arbetets karaktär. För det första kan nya yrken och branscher uppstå eller expandera medan vissa existerande yrken och branscher kan minska i utbredning eller försvinna. Vid sidan av denna strukturella omvandling kan, för det andra, kvalifikationskraven inom befintliga yrken och branscher förändras. En del av denna förändring kan beskrivas som uppgradering eller nedgradering av kvalifikationskraven, medan en annan del snarare kan ses som omkvalificering utan någon tydlig nivåförändring.

Under efterkrigstidens första decennier var de flesta bedömare överens om att arbetet tenderade att bli alltmer kvalificerat över tiden, till stor del som en konsekvens av ekonomisk tillväxt och teknologiska framsteg. Denna s.k. uppgraderingstes drevs t.ex. av ekonomen Clark Kerr och hans medarbetare i den mycket inflytelserika boken *Industrialism and Industrial Man* (Kerr m.fl. 1960). Liknande tankar framfördes vid samma tid av bland andra sociologen Talcott Parsons (se t.ex. Parsons 1960). Perspektivet kulminerade i början av 1970-talet, just före den första oljekrisen, med sociologen Daniel Bells vision av det kommande post-industriella samhället (Bell 1973).

Som en skarp reaktion på de dominerande föreställningarna om en trendmässig uppgradering formulerade Harry Braverman (1974) en närmast motsatt tes i en analys som kom att få stor betydelse för senare forskning och debatt om arbetslivets förändring. I anslutning till det perspektiv på den fortgående arbetsdelningen under

kapitalismen som Marx hade skisserat ett sekel tidigare, hävdade han att arbetets kvalifikationsnivå uppvisat en sjunkande tendens ända in i våra dagar, och även fortsättningsvis kommer att göra så. Empiriskt vilade dock Bravermans tes på lös grund, vilket så småningom bidrog till att försvaga denna forskningsriktning. Under 1980-talet fick i stället tankarna om en höjning av arbetets kvalifikationsnivå förnyad kraft, särskilt genom analyser som tycktes påvisa att industriarbetet befann sig i omvandling från rutinarbete till mer intellektuellt krävande uppgifter. Detta var temat i två betydelsefulla böcker från decenniets mitt, *The Second Industrial Divide* (1984) av Michael Piore och Charles Sabel och *Das Ende der Arbeitsteilung?* (1984) av Horst Kern och Michael Schumann.

I den nyare forskningslitteraturen råder det i stort sett enighet om vilka ekonomiska och teknologiska faktorer av betydelse för arbetsliv och arbetsmarknad som har förändrats på ett påtagligt sätt under 1980- och 1990-talen (se t.ex. översikterna i Gallie m.fl. 1998 och National Research Council 1999). Vad gäller ekonomiska faktorer är det framför allt tre trender som är viktiga att fästa avseende vid. För det första har den internationella handeln med varor, tjänster och kapital ökat, dvs. vi bevittnar vad som brukar kallas globalisering. En viktig innebörd av globaliseringen för arbetsmarknadens vidkommande är att efterfrågan på okvalificerad arbetskraft i de västliga industriländerna har fallit, eftersom sådan arbetskraft och därmed de varor den producerar kan köpas billigare utanför de rika ländernas krets. En annan konsekvens av globaliseringen är att tidshorizonten för ekonomisk utvärdering av många verksamheter har krympt till följd av hårdnande konkurrens och flyktigare investeringskapital. För det andra antas ofta att preferenserna hos västvärldens konsumenter har förändrats, i riktning mot mer diversifierade varor och tjänster anpassade till enskilda kunders eller klienters individuella önskemål. Detta brukar beskrivas som att marknaden för massproducerade varor och tjänster har försvagats till förmån för mer sofistikerade produkter. För det tredje antas också preferenserna hos löntagarna i de rikare länderna ha utvecklats. Färre människor än tidigare är beredda att acceptera monotona eller fysiskt riskabla arbeten. Många kräver mer av eget inflytande i arbetet, eller större sociala kontaktytor. En gemensam bakgrund till förändringen i önskemål och intressen hos konsumenter och löntagare är att de yngre generationer som vuxit upp under senare decennier är mer välutbildade än de flesta av sina föregångare. De är också på vissa sätt mer erfarna, t.ex. av interna-

tionella och digitala miljöer. På grund av sitt större humankapital tenderar yngre människor att ställa högre krav än tidigare generationer, både i sina val av varor och service och i sina val av yrke och arbetsuppgifter (konsumenter och löntagare är naturligtvis i stor utsträckning samma personer).

Den viktigaste teknologiska utvecklingen under senare år är de förändringar och nya möjligheter som spridningen av avancerad informationsteknik har inneburit. Det är långtifrån bara en fråga om att fler personer än tidigare använder datorer under en stor del av sin arbetstid, och kanske på grund av detta blir mer produktiva. Mer fundamentalt är att informationsteknologiska framsteg möjliggör stora arbetsorganisatoriska förändringar. Många enkla arbetsuppgifter, inom såväl tillverkning som service, kan helt eller delvis automatiseras med hjälp av datorer. Vidare kan många arbetsprocesser effektiviseras via datoranvändning. Ett omtalat exempel är övergången till s.k. just-in-time-produktion inom delar av tillverkningsindustrin. Denna produktion kännetecknas av att lager och buffertar minimeras till omfattningen, dels för att frigöra kapital och dels för att blottlägga ineffektiva länkar i produktionskedjan. Ett sådant system ställer mycket höga krav på informationshantering, och skulle knappast vara möjligt att använda i större skala utan omfattande datorstöd. Genom att just-in-time-systemet utformas i syfte att på ett effektivare sätt kunna stampa ut luftfickor ur organisationen, kan också arbetets intensitet antas öka.

I en ekonomisk studie av omvandlingen från tayloristisk arbetsdelning till ett mera holistiskt perspektiv på arbetsprocessen, knyter Lindbeck och Snower (2000) samman trådarna från tidigare forskning och analyserar betydelsen av arbetsgivarnas incitament för ett visst produktionskoncept. Enligt författarna har förskjutningar i incitamentsstrukturer skett under senare år, så att den ekonomiska avkastningen från specialisering minskar, medan avkastningen för jobbutvidgning och mångkunnighet ökar. Bland drivkrafterna bakom denna process nämns teknologiska framsteg, förändringar i anställdas humankapital och preferenser. IT-revolutionen, införandet av programmerbara maskiner med breda användningsområden samt höjda utbildningsnivåer hos personalen medför att arbetsgivarnas avkastning från nya organisationslösningar ökar. Det moderna fysiska och mänskliga kapitalet är mest produktivt om det används i flexibla organisationsformer som ersätter hierarkisk arbetsdelning med självstyrande arbetsgrupper

vars ansvar sträcker sig över vitt definierade arbetsområden med en mångfald självständiga, kvalificerade arbetsuppgifter.

En alternativ strömning inom arbetslivsforskningen härrör ur den kritiska tradition som etablerades i kölvattnet av Bravermans (1974) analys av arbetets degradering. Denna strömning lever vidare som en motpol till flexibiliseringsoptimisternas positiva syn på arbetslivets utveckling (Smith 1997 ger en översikt av denna litteratur). Kritikerna förnekar inte att marknaderna internationaliseras och att teknologierna utvecklas, men menar att det ökade omvandlingstrycket främst leder till nedskärningar av produktionskostnaderna. Produktivitetsvinster uppnås inte genom att uppgöra de anställdas kvalifikationer, utan genom att med hjälp av tekniska och organisatoriska innovationer höja arbetsintensiteten. Jobbutvidgning, en av de centrala förändringar som flexibiliseringsentusiasterna förespråkar, innebär i många fall just att arbetet *intensifieras*. I en värld av globaliserad konkurrens där arbetsgivare jagar konkurrensfördelar genom kostnadsänkningar, tvingas allt färre anställda göra allt mer med krympande resurser (Smith 1997).

Bland ekonomer myntades under 1990-talet uttrycket "skill-biased technological change" (se t.ex. Machin 1994) för att beskriva hur teknologisk utveckling bidrar till en förändring av kvalifikationskraven i arbetslivet. Detta uttryck kan generaliseras. För det första är det, som vi sett, inte bara teknologiska utan även ekonomiska faktorer som kan tänkas påverka arbetets kvalifikationsnivå. För det andra är det inte bara kvalifikationskraven som påverkas av ekonomiska och teknologiska faktorer, utan även prestationskraven i övrigt, särskilt arbetets intensitet. Green (2000) använder termen "effort-biased technological change" för att uttrycka en liknande tanke. Flertalet av de drivkrafter bakom en höjning av arbetets kvalifikationsnivå som vi urskilt ovan, kan även antas driva upp såväl takten i arbetet som möjligheterna för enskilda arbetstagare att påverka arbetstakten. Detta skulle tendera att öka den mentala anspänningen i arbetet, eller med andra ord den negativa stressen, i enlighet med den modell av krav och kontroll i arbetet som utvecklats av Robert Karasek (1979; se även Karasek och Theorell 1990). Hårdnande konkurrens, krympande ekonomiska verksamhetsramar och kortsiktigare utvärderingar av arbetets resultat, liksom en ökad användning av informationsteknik, kan alla vara betydelsefulla faktorer i detta avseende. En ökad arbetsintensitet kan också bli följden av en flexibilisering av anställningskontraktet, ett fenomen som vi diskuterar i nästa avsnitt.

3.3 Anställningskontraktets karaktär och varaktighet

Ett centralt tema i forskningen om arbetslivets förändring är att en uppluckring av traditionella arbetskontrakt antas ha skett under trycket av en hårdnande konkurrens och alltmer kortsiktiga ekonomiska förutsättningar. Enligt detta perspektiv försöker arbetsgivarna, för att anpassa sig till nya ekonomiska villkor, skapa mer flexibla anställningsformer. Relationen mellan ledning och anställda blir av mer tillfällig karaktär, så att arbete byts mot lön utan att långsiktiga och ömsesidiga beroendeförhållanden mellan aktörerna behöver uppstå. De interna arbetsmarknadernas stabila och avskärmade anställningssystem, som under lång tid präglade arbetslivet för en stor andel av alla löntagare, ersätts gradvis av öppna, konkurrensutsatta positioner (Sørensen 2000). Därmed kommer arbetsmarknaden alltmer att likna de auktionsmarknader som analyseras i konventionell neoklassisk ekonomisk teori, där långsiktiga kontrakt utgör undantag snarare än regel.

Denna förändring uppfattas av många som entydigt negativ för löntagarna. Flexibiliteten introduceras på arbetsgivarnas villkor, inte på de anställdas (Rubin 1995). Även om hypotesen att stabila anställningskontrakt håller på att ersättas av mer öppna anställningsrelationer stämmer, är det inte givet vad en sådan förändring innebär för olika kategorier av anställda. För vissa grupper av välutbildade anställda, med kunskap och erfarenhet som efterfrågas på den externa arbetsmarknaden, kan relativt täta arbetsgivarbyten utgöra ett led i en strategi för uppåtriktad karriärrörlighet. I stället för att välja en karriärutveckling genom att gradvis ackumulera kunskaper inom samma arbetsorganisation, kan strategin vara att systematiskt samla erfarenheter hos olika arbetsgivare, dvs. att "positionera sig inom ett nätverk av möjligheter snarare än att paralysera sig inom ett visst jobb" (citatet är Bill Gates motto återgivet i Sennett 1998:62). Stabila arbetskontrakt behöver inte utgöra en nödvändig förutsättning för en arbetslivskarriär. Det finns empirisk forskning som tyder på att vissa grupper av anställda vinner lönemässigt på relativt täta arbetsgivarbyten, även om de flesta löntagare tenderar att tjäna mest på en karriärutveckling hos en enda arbetsgivare (le Grand och Tählin 1998). En eventuell uppluckring av anställningskontrakten, med en förskjutning från interna arbetsmarknaders relativt slutna anställningssystem till mer öppna och oregrerade relationer, kan således antas leda till en pola-

risering av chanser mellan olika grupper av arbetstagare snarare än till en entydig försämring för alla anställda.

3.4 Tidigare empiriska studier

Det är ingen överdrift att påstå att det finns ett underskott av systematiska empiriska studier av arbetets utveckling i relation till den stora mängden analyser av mer resonerande karaktär. I en av de sällsynta empiriska analyserna under senare år som baseras på ett riksrepresentativt datamaterial, kommer Duncan Gallie och hans medarbetare (1998) fram till en i huvudsak optimistisk slutsats vad gäller förändringar i arbetets kvalifikationsgrad och anställdas autonomi i Storbritannien. Enligt författarna tycks arbetsgivare ha svarat på teknologiska förändringar och intensifierad konkurrens genom att uppgradera och utvidga jobbets innehåll samt genom att delegera mer ansvar vad gäller utformning av arbetsuppgifter till de anställda. Denna tydligt positiva trend var dock inte uniform för alla yrkeskategorier. Snarare har det skett en polarisering av arbetets kvalifikationsgrad mellan okvalificerade arbetare och andra yrkesgrupper. Könsskillnader har minskat vad gäller vissa aspekter av arbetet, men har förblivit oförändrat stora beträffande andra. Undersökningen tyder även på att uppgraderingen av arbetets innehåll har medfört en tydlig intensifiering av de anställdas arbetsinsatser samt att den selektiva delegeringen av ansvar för arbetsuppgifter sker inom ramen för ett oförändrat och ibland utvidgat kontrollsystem.

En mycket omfattande genomgång av amerikanska studier på området (National Research Council 1999) ger en långt ifrån entydig bild av utvecklingstrenderna. Forskarteamet som utarbetat rapporten understryker att slutsatserna om förändringar i arbetets karaktär över tid måste omgärdas med stora reservationer. Avsaknaden av longitudinella och representativa data om jobbets innehåll gör att den kunskapsbas som finns är fragmentarisk, bygger på olika metodologiska ansatser och lämnar kunskapsluckor som kan vara svåra att fylla igen. Bland de mer tillförlitliga resultat som kan generaliseras nämner forskarna att snäva, specialiserade jobb tenderar att lämna plats för bredare arbetsbeskrivningar och att den gamla rigida arbetsdelningen åtminstone delvis har lösts upp. Detta är särskilt tydligt för arbetaryrken inom industrin som tycks erbjuda innehavarna allt större autonomi, omfatta fler arbetsmoment

samt kräva mer av analytisk och social kompetens. Bland de faktorer som inverkat positivt på arbetsinnehållet nämns att arbetsgrupper med gemensamt ansvar för arbetsuppgifterna har blivit vanligare samt att datorstödda tekniker används i stor skala. Denna trend omfattar dock långtifrån alla branscher och yrkesgrupper. Utvecklingen är exempelvis väldigt ojämn inom tjänstesektorn. En betydande del av jobben inom tjänstesektorn genomgår enligt forskargruppen en process av standardisering. Den moderna informationstekniken används för att centralisera och öka kontrollen över arbetsprocessen, vilket kan leda till autonomiförluster för de anställda. Denna brist på enhetliga trender gör det svårt att ge en entydig generalisering om förändringar i arbetets karaktär för hela den amerikanska arbetsmarknaden.

Slutligen vill vi referera några slutsatser som den svenska forskningen på området har lett fram till. I en egen studie av arbetens kvalifikationsgrad under perioden 1974–1991 (Szulkin och Tählin 1994) visade vi att det under de undersökta åren har inträffat strukturförändringar som har medfört en höjning av arbetets kvalifikationsnivå. De samhällsklasser och branscher där jobbens kvalifikationsnivå är förhållandevis hög har vuxit relativt sett. Vid sidan av denna strukturuomvandling tycks dock kvalifikationsinnehållet i arbetet ha varit nära nog oförändrat. Enligt senare års forskning tycks den strukturella trenden mot en minskad andel okvalificerade befattningar ha fortsatt under 1990-talet (Fritzell och Lundberg 2000; Wikman 2000) och andelen jobb som ger möjligheter till utveckling ha ökat (Åberg 2001). Samtidigt visar bearbetningar av Arbetsmiljöundersökningarna (Wikman, Andersson och Bastin 1998; Bäckman och Edling 2000) att det har skett en allmän försämring av den psykosociala arbetsmiljön under 1990-talet samt att andelen anställda som har bristande kontroll över arbetstakten och arbetets uppläggning har ökat under perioden.

Enligt den empiriska forskningen om anställningskontraktens karaktär och varaktighet är det långtifrån klart att de stabila kontraktens tid verkligen är förbi. Svenska studier visar förvisso att tidsbegränsade anställningar har blivit betydligt vanligare under 1990-talet (se t.ex. Fritzell och Lundberg 2000), men det är inte uppenbart att denna trend sammanhänger med en långsiktig förändring i arbetsmarknadens sätt att fungera. Ökningen av antalet tillfälliga anställningar kan till stor del, möjligen helt och hållet, vara konjunkturellt betingad (Holmlund 1995). I en nyligen publicerad studie (Vejsiu 2001) redovisas resultat som tyder på att

anställningsstabiliteten på den svenska arbetsmarknaden inte alls genomgått några dramatiska förändringar under perioden 1968–1991. Under 1990-talet tycks variationer i anställningsstabiliteten vara nära relaterade till den allmänna ekonomiska utvecklingen. Arbetsgivarbyten är relativt sällsynta under krisåren, men anställningsstabiliteten minskar något under andra hälften av årtiondet.²

Således ger såväl internationell som svensk forskning om förändringar i arbetets innehåll och arbetskontraktets karaktär en betydligt mer mångfasetterad bild av verkligheten än många av de ovan refererade teoretiska perspektiven.

3.5 Strukturomvandling eller förändring av befintliga arbeten?

Sammanfattningsvis antas arbetets karaktär under senare år ha präglats av tre viktiga förändringar. För det första höjs den genomsnittliga kvalifikationsnivån, dels via en strukturell omvandling där yrken och branscher med höga kvalifikationskrav expanderar medan enklare verksamheter minskar i utbredning, dels genom att kvalifikationskraven ökar inom existerande yrken och branscher. För det andra ökar arbetsintensiteten, dvs. arbetstakten drivs upp. Prestationskraven på de anställda tenderar alltså på flera sätt att öka. För det tredje ökar rörligheten mellan olika arbetsgivare genom en flexibilisering av anställningsrelationerna. Dessa tre tendenser antas till stor del ha gemensamma orsaker, främst i form av ekonomiska och teknologiska förändringar.

I den empiriska analysen kommer vi inte att försöka fastställa orsakerna bakom den utveckling som skett, vilket vore en gigantisk uppgift, utan begränsar oss till att undersöka i vilken mån som arbetet har förändrats i linje med de tre tendenser som vi just redogjort för. Genomgående använder vi dock en analytisk distinktion mellan sådana förändringar av arbetet som sammanhänger med strukturomvandling – dvs. att vissa yrkesklasser och branscher växer i storlek medan andra verksamheter krymper i omfattning – och sådana förändringar av arbetet som sker *inom* givna klasser och branscher. För att förstå arbetets utveckling är det viktigt att göra

² Vejsius (2001) undersökning är baserad på Levnadsnivåundersökningarna 1968, 1974, 1981 och 1991 samt på Arbetskraftsundersökningarna (AKU) för 1990-talet. Fördelen med vår analys är att vi kan analysera data från Levnadsnivåundersökningen 2000 och därmed använda samma definition på anställningskontraktets varaktighet under hela perioden 1968–2000.

denna åtskillnad. De olika perspektiv på arbetslivets förändring som vi diskuterat tidigare kan i viss utsträckning sorteras efter var tonvikten i resonemanget ligger: (a) på strukturell omvandling, varvid gamla jobb ersätts av nya, eller (b) på förändringar av arbetsinnehållet inom en existerande uppsättning jobb. Vissa av perspektiven utgår från ekonomisk tillväxt och teknologisk utveckling som drivkrafter bakom en omfördelning av arbetskraften från produktionsarbete till tjänstearbete och, inom dessa båda sektorer, från mindre till mer kvalificerade branscher och yrken. Denna tonvikt på strukturomvandling är tydligast i den äldre litteraturen, t.ex. i diskussionen om övergången mellan industrisamhället och det post-industriella samhället. En parallell i den nyare litteraturen är resonemangen om globalisering, där ett viktigt moment utgörs av förflyttningen av okvalificerade jobb från etablerade industriländer i väst till nyligen industrialiserade länder i andra delar av världen, och framväxten av nya, kvalificerade arbeten i väst. En annan sentida parallell är datoriseringens inverkan på jobbstrukturen, i den mån den ger upphov till att vissa yrkeskategorier försvinner genom automatisering medan andra, nya yrkeskategorier tillkommer.

I den nyare forskningslitteraturen som analyserar konsekvenserna av såväl informationsteknikens spridning som av nya, "holistiska" organisationsprinciper, tenderar dock tonvikten att ligga på omvandlingen av de befintliga jobben. Att exempelvis datorn blir ett redskap i arbetet för allt fler personer innebär normalt inte att de byter yrke eller bransch, utan snarare att deras befintliga arbete förändras till karaktären i större eller mindre omfattning och att arbetsorganisationen runt dem också kan komma att omvandlas. Inte heller innebär en förändring i riktning mot plattare organisationer, dvs. att antalet chefsnivåer på en arbetsplats minskar, att personalen byter yrke eller bransch. Bortsett från att vissa chefspositioner elimineras kommer de flesta anställda att vara kvar i sina vanliga arbeten efter en sådan omorganisation, om än med mer eller mindre förändrade auktoritetsrelationer till arbetskamrater och chefer. Vidare handlar teserna om en ökad intensitet i arbetet och en minskad anställningsstabilitet knappast alls om en omvandling av strukturell art. Här ligger tonvikten helt klart på en förändring inom ramen för befintliga arbeten.

Därmed övergår vi till den empiriska analysen. I kapitlets sista avsnitt återkommer vi till en diskussion av tänkbara orsaksförlopp bakom den utveckling som vi nu skall redogöra för.

3.6 Samhällsklasser i förändring

En första bild av jobbstrukturens förändringar under perioden 1968–2000 ges i Tabell 1, där förändringar av samhällsklassernas relativa storlek redovisas.³ Det är ett tydligt (och till huvuddelen tidigare känt) mönster som framträder i tabellen. Andelen högre tjänstemän och tjänstemän på mellannivå, dvs. de klasskategorier vars jobb kännetecknas av relativt höga kvalifikationskrav, ökar påtagligt under perioden medan andelen tjänstemän på lägre nivå minskar något. Andelen okvalificerade arbetare minskar trendmässigt och tydligt från 1974 och framåt, under 1990-talet i accelererande takt. Andelen kvalificerade arbetare uppvisar en mycket svagt sjunkande trend under hela perioden. En strukturell förändring har således skett, vars huvudsakliga innebörd är att den totala kvalifikationsnivån hos arbetskraften har stigit väsentligt under de senaste decennierna.

Tabell 1. Klasstruktur. Olika klassers relativa storlek bland anställda 1968 till 2000. Procent

	1968	1974	1981	1991	2000
Högre tjänstemän	7	9	10	14	17
Tjänstemän, mellannivå	14	16	18	19	24
Lägre tjänstemän	21	19	20	18	17
Kvalificerade arbetare	21	20	19	19	18
Okvalificerade arbetare	37	37	33	29	23
Totalt	100	100	100	100	100
N	2 779	2 964	3 266	3 317	3 066

³ För samtliga analyser i detta kapitel gäller att den studerade populationen omfattar anställda personer mellan 19 och 65 år med en arbetstid på minst 10 timmar per vecka. Vid konstruktion av klassvariabeln används Statistiska centralbyråns SEI-koder (se Andersson, Erikson och Wärneryd 1981). I samtliga tabeller har företagare och bönder uteslutits. Detta beror på att kvalifikationsdebatten handlar om de anställdas villkor. Det bör noteras att individens klassposition är direkt avhängig arbetets kvalifikationsnivå, eftersom de utbildningskrav som normalt ställs på jobbinnehavaren används som ett väsentligt kriterium vid bestämningen av klasspositioner. För arbetarbefattningar gäller att de yrken där det normalt krävs minst tvåårig utbildning utöver grundskolan placeras i kategorin kvalificerade arbetare. I högre tjänstemannabefattningar krävs det minst sexårig utbildning utöver grundskolan och i tjänstemannabefattningar på mellannivå mer än tre men mindre än sex års utbildning.

Denna trend mot en gradvis numerär ökning av de samhällsklasser vars arbeten kännetecknas av relativt höga kvalifikationskrav återfinns både inom privat och offentlig sektor samt såväl inom tillverkning som service. En separat analys av klasstrukturens förändringar för män och kvinnor tyder vidare på att den ökning av andelen högre tjänstemän som kunnat noteras under 1990-talet i huvudsak gäller enbart kvinnliga anställda. För manliga anställda ökar andelen med kvalificerade tjänstemannabefattningar endast marginellt under den senaste undersökningsperioden (dessa resultat redovisas ej i tabellform). Detta är naturligtvis av stort intresse och kan ges olika tolkningar. En ökning av andelen kvinnor i kvalificerade befattningar kan bero på att allt fler kvinnor träder in i traditionella manliga yrken med höga kvalifikationskrav. En annan möjlighet är att kvinnligt dominerade yrken med höga kvalifikationskrav har expanderat i jämförelse med andra yrken. Ökningen av andelen kvinnor i kvalificerade positioner är större i den privata än i den offentliga sektorn, vilket indikerar att den första tolkningen kan vara mer relevant. Bland offentligt anställda är en viktig orsak till uppgraderingen att antalet biträdespositioner minskat markant inom värden, vilket har lett till en påtaglig ökning av andelen (men inte antalet) kvalificerade positioner i denna sektor. En grundlig analys av sambandet mellan kön och klasstrukturens uppgradering är angelägen, men ligger utanför ramen för detta kapitel. Vi återkommer dock kortfattat till frågan i den avslutande diskussionen.

För att närmare studera hur utvecklingen mot högre kvalifikationsnivåer på en aggregerad nivå inverkar på individuella yrkeskarriärer, har ett antal rörlighetsanalyser genomförts. I dessa analyser undersöker vi om den ovan redovisade trenden beror på att de individer som träder ut på arbetsmarknaden i allt större utsträckning hamnar i kvalificerade yrken eller om det snarare är så att de redan etablerade har rört sig uppåt i klasstrukturen. I analyserna, presenterade i Tabell 2, studerar vi klasstabiliteten respektive klassrörligheten mellan 1968–1974, 1974–1981, 1981–1991 samt 1991–2000. Vi utnyttjar här med andra ord levnadsnivåundersökningarnas panelansats, dvs. att samma individer tillfrågats vid flera undersökningstillfällen. I analysen ingår de respondenter som vid två successiva intervjutillfällen varit anställda. I modell 1, 3 och 5 studeras betydelsen av undersökningsperiod för sannolikheten att stanna kvar i samma klasskategori, respektive röra sig uppåt eller neråt i klasstrukturen. Utöver variabler som anger vilken undersökningsperiod som studeras används även individens

ursprungsklass, arbetslivserfarenhet, utbildning och kön (modellerna 2, 4 och 6). Samtliga dessa variabler mäts vid undersökningsperiodens början.

I den första modellen i Tabell 2 studerar vi graden av stabilitet över tid i klasstrukturen, utan att ta hänsyn till andra faktorer som kan påverka sannolikheten för klassbyten. Graden av stabilitet mäts av en dikotom variabel som antar värde ett om en individ behåller sin ursprungliga klassposition mellan två undersökningstillfällen och värde noll annars. Som framgår av modell 1 förändras inte klasstabiliteten över tid i någon nämnvärd grad fram till 1991. Oddskvoten för att stanna inom samma klasskategori mellan två på varandra följande undersökningstidpunkter skiljer sig inte signifikant från referenskategori (perioden 1968–1974) fram till början av 1990-talet. Under den sista undersökningsperioden minskar däremot klasstabiliteten påtagligt och sannolikheten att stanna kvar inom samma klasskategori mellan åren 1991 och 2000 är drygt 80 procent av den ursprungliga sannolikheten för perioden 1968–1974.

I den andra modellen används även individens kön samt utbildningstidens längd, arbetslivserfarenhet och klassposition vid periodens början som prediktorer. Därmed konstanthåller vi förändringar av arbetskraftens sammansättning avseende dessa faktorer som är relevanta för sannolikheten att byta klass. Periodeffekterna förändras något men huvudslutsatsen blir densamma, dvs. att sannolikheten att stanna i samma klasskategori i stort sett är oförändrad fram till 1991 för att sedan minska under 1990-talet. Andra resultat av intresse är att högre tjänstemän byter klass mer sällan än andra anställda samt att kvinnor tenderar att stanna i samma kategori i större utsträckning än män.

I modell 3 analyserar vi den uppåtgående klassrörligheten. Rörligheten mäts i det här fallet av en variabel som får värde ett om individen byter klassposition till en "högre" klass mellan undersökningsåren.⁴ Alla andra individer, oavsett om de stannar kvar i samma klassposition eller rör sig neråt i klasstrukturen, tilldelas värdet noll. Resultaten som framkommer i denna modell tyder på

⁴ Det bör påpekas att analyserna i modellerna 3–6 utgår ifrån att de studerade klasspositionerna kan rangordnas på en hierarkisk skala. Detta antagande är dock inte helt oproblemiskt. Lägre tjänstemän och kvalificerade arbetare låter sig nämligen inte rangordnas på en skala efter sådana dimensioner som arbetets kvalifikationsgrad eller lön. Detta problem hanteras i analysen genom att rörlighet mellan dessa två kategorier behandlas som lateral, dvs. individer som rör sig mellan dessa två klasspositioner betraktas som stabila i termer av klassrörlighet.

att den uppåtriktade klassrörligheten gradvis har blivit vanligare under 1980- och 1990-talen. När hänsyn tagits till individens kön, arbetslivserfarenhet, utbildningsnivå och klassposition förändras emellertid denna bild påtagligt. Resultaten i modell 4 tyder inte längre på någon ökning av den uppåtriktade klassmobiliteten under de studerade åren. I stället visar koefficienterna för de olika undersökningsperioderna att uppåtriktade klassbyten var något vanligare mellan 1968 och 1974 jämfört med senare perioder (men skillnaden är statistiskt signifikant endast gentemot perioden 1974–1981). Att den bild som förmedlas av modell 3 skiljer sig avsevärt från bilden i modell 4 beror främst på att arbetskraftens utbildningsnivå har stigit under de studerade åren (vilket inte framgår av tabellen). Utbildning har en stark positiv effekt på sannolikheten att byta klass uppåt, och våra resultat tyder på att den stigande utbildningsnivån bland anställda är en huvudorsak bakom ökningen av den uppåtriktade rörligheten. När hänsyn har tagits till effekterna av utbildningsexpansionen under senare decennier blir därför omfattningen av uppåtriktad klassrörlighet i det närmaste oförändrad över tiden.

I de två sista modellerna (5 och 6) studeras den nedåtgående klassrörligheten. Personer som har rört sig nedåt i klasstrukturen mellan de studerade åren får värde ett på den undersökta variabeln och övriga värde noll. Som framgår av modell 5 minskar sannolikheten att byta klass nedåt under 1980-talet, jämfört med perioden innan, för att sedan öka under 1990-talet. Återigen, när hänsyn har tagits till individens kön, utbildning, klassposition och arbetslivserfarenhet förändras bilden avsevärt. Sannolikheten för nedåtriktade klassbyten är ungefär 28 procent högre under perioden 1974–1981 jämfört med perioden 1968–1974. Den nedåtgående rörligheten minskar därefter under 1980-talet för att sedan kraftigt öka under 1990-talet.

Tabell 2. Individuell klassrörlighet mellan undersökningstillfällen 1968–1974, 1974–1981, 1981–1991 samt 1991–2000. Logistisk regression, oddskvoter, referenskategori = 1,00

	Stabilitet		Rörlighet uppåt		Rörlighet nedåt	
	Modell 1	Modell 2	Modell 3	Modell 4	Modell 5	Modell 6
	Odds- kvot	Odds- kvot	Odds- kvot	Odds- kvot	Odds- kvot	Odds- kvot
1968-1974	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00	1,00
1974-1981	0,99	0,96	0,96	0,82*	1,05	1,28*
1981-1991	1,03	0,96	1,22*	0,95	0,65*	0,95
1991-2000	0,82*	0,72*	1,33*	0,96	0,94	1,56*
Utbildning		0,99		1,23*		0,74*
Erfarenhet		1,05*		0,97*		0,95*
Erfarenhet ²		1,00*		1,00		1,00
Kön (kvinna= 1)		1,86*		0,45*		1,21*
Högre tjänstemän		2,06*				1,00
Tjm mellannivå		0,90		0,20*		0,31*
Lägre tjm		0,73*		0,56*		0,08*
Kvalificerade arbetare		1,14		0,17*		0,15*
Okvalificerade arbetare		1,00		1,00		
N	7 924	7 911	7 066	7 055	5 505	5 497

Not: * = signifikant avvikelse från referenskategori (signifikansnivå 95 %).

Den kanske mest intressanta slutsatsen från analyserna presenterade i Tabell 2 är att individers klassrörlighet har ökat påtagligt under 1990-talet. Denna ökning beror framför allt på att den nedåtgående klassrörligheten har ökat markant under decenniet jämfört med perioden innan. Resultaten från en tilläggsanalys (som inte redovisas i tabellform) tyder också på att individuella resurser i form av hög utbildning var ett betydligt starkare skydd mot nedåtgående klassrörlighet vid undersökningsperiodens början än vid dess slut (1991–2000). Den ökade sannolikheten att byta klass uppåt sammanhänger nästan helt med arbetskraftens stigande

utbildningsnivå. När hänsyn har tagits till utbildningsexpansionen har omfattningen av den uppåtriktade klassrörligheten varit i det närmaste konstant över tiden.

En möjlig förklaring till att nedåtriktade klassbyten har blivit vanligare sedan 1991 är att risken att drabbas av arbetslöshet var mycket större under 1990-talet än tidigare. I en analys (som inte redovisas i tabellform) har vi studerat betydelsen av arbetslöshetserfarenhet under en viss period för klassrörligheten under samma period. Resultatet av analysen tyder på att arbetslöshet visserligen påtagligt förhöjer individens sannolikhet att röra sig nedåt i klasstrukturen, men att periodeffekterna bara minskar något när arbetslöshetsrisken beaktas i modellen. Huvudresultatet från Tabell 2, att nedåtriktade klassbyten har ökat påtagligt under 1990-talet jämfört med tidigare perioder, kvarstår alltså.⁵

3.7 Kvalifikationsutvecklingen i Sverige under tre decennier

Även om det i den omfattande litteraturen om kvalifikationsnivåns förändringar knappast föreligger någon enighet om hur kvalifikationsbegreppet bör definieras, är det vanligt att urskilja två dimensioner: arbetets svårighetsgrad och autonomi (utrymme för egna beslut). Ett arbete som kännetecknas av en relativt hög svårighetsgrad och av att innehavaren har stor autonomi vid utförandet av sina arbetsuppgifter är således kvalificerat. Det omvända gäller för relativt enkla jobb där innehavaren saknar kontroll över arbetet. I analyserna i det här avsnittet koncentrerar vi oss inledningsvis på den första av kvalifikationsbegreppets två dimensioner, arbetets svårighetsgrad. Den andra aspekten av kvalifikation, autonomi, behandlas mer ingående längre fram i texten.

Som redan nämnts kan man tänka sig olika förklaringar till att kvalifikationsnivån hos arbetskraften förändras. För det första kan graden av kvalifikation i de befintliga jobben förändras. För det andra kan en strukturell omvandling av ekonomin leda till att vissa jobbtyper, som hör till vissa samhällsklasser eller branscher, ökar i

⁵ En annan form av rörlighet som inte berörts i våra analyser är utträde från arbetsmarknaden. Givet de sjunkande sysselsättningsnivåerna under 1990-talet är det rimligt att förvänta sig att relativt många individer som varit anställda 1991 befinner sig utanför arbetskraften år 2000. Om utträdet ur arbetsmarknaden definieras som nedåtriktad mobilitet kommer en ökning av utträden att förstärka vår slutsats gällande den nedåtriktade rörlighetens omfattning under 1990-talet.

omfattning på bekostnad av andra utan att arbetsinnehållet i själva jobben förändras. För det tredje kan båda förändringarna inträffa samtidigt. Undersökningsperioden i nedanstående analys är i huvudsak 1974 till 2000. För vissa analyser kan emellertid perioden utsträckas bakåt till att även omfatta undersökningstillfället 1968. Syftet är dels att fastställa om det har inträffat någon förändring av kvalifikationsnivån, dels att kunna förklara vad den eventuella förändringen beror på.

De mått på arbetets svårighetsgrad som används i fortsättningen är uppbyggda av ett antal olika variabler. Den första av dessa är ett ofta använt mått, nämligen de normala utbildningskraven (enligt intervjupersonen själv) till det jobb individen har. Det är naturligtvis rimligt att anta att arbeten som kräver längre utbildning i genomsnitt är svårare att utföra än arbeten som kräver kortare utbildning eller ingen utbildning alls utöver grundskola eller motsvarande. Samtidigt är det uppenbart att utbildningskraven inte bara avspeglar innehållet i arbetet, utan även i viss mån andra saker som i princip är oberoende av arbetsinnehållet. I synnerhet torde egenskaper hos utbildningssystemet inverka på omfattningen av de utbildningskrav som ställs i arbetslivet. Till jobb som fordrar yrkesinriktad gymnasieutbildning t.ex. kan kraven uttryckta i antal utbildningsår variera över tiden beroende på längden av dessa utbildningar som den fastställs genom politiska beslut. Dessa politiska beslut bygger självfallet delvis på föreställningar om hur arbetslivet förändras, men överensstämmelsen mellan utbildningsreformernas innehåll och arbetslivets behov är långtifrån fullkomlig. Vidare kan utbildningskraven variera beroende på hur svårt det är för arbetsgivarna att rekrytera arbetskraft. Allt annat lika kan kraven antas bli högre ju fler sökande till en viss typ av arbete som arbetsgivarna kan räkna med, dvs. utbildningskraven tenderar att bli högre när arbetslösheten är hög och vice versa.

På grund av dessa problem med utbildningskrav som mått på arbetets kvalifikationsgrad är det viktigt att komplettera analysen med andra typer av indikatorer, samtliga baserade på intervju svar från de anställda själva. Den första av dessa alternativa indikatorer är en kombination av två enkla dikotomier som visar om ett visst arbete är enformigt eller omväxlande respektive om det innebär psykisk ansträngning eller ej. Tanken är att dessa variabler tillsammans återspeglar arbetets svårighetsgrad (Åberg 1984). Det är rimligt att anta att ett arbete som är enformigt saknar något bredare eller djupare intellektuellt innehåll. Jobbet blir rutinmässigt och ger

knappast något utrymme för inlärnin g av nya saker eller aktivering av existerande kunskap. Ett omväxlande men psykiskt ej påfrestande jobb antas ha ett större kvalifikationsinnehåll. Det mest kvalificerade arbetet är dock både omväxlande och psykiskt ansträngande. Antagandet är att kvalificerade arbetsuppgifter fordrar en viss ansträngning och aktivering av en intellektuell potential.⁶ I Tabell 3 redovisas jobbstrukturen bland anställda i Sverige enligt detta kvalifikationsmätt, samt förändringar under perioden 1968 till 2000.

Tabell 3. Variation och psykisk ansträngning i arbetet bland anställda 1968–2000. Procent

	1968	1974	1981	1991	2000
Enformigt arbete	20	19	18	18	19
Omväxlande men inte psykiskt ansträngande	52	47	45	39	37
Omväxlande och psykiskt ansträngande	28	34	37	42	44
Totalt	100	100	100	100	100
N	2 826	2 999	3 275	3 325	3 076

Som framgår av tabellen har andelen arbeten som är både omväxlande och fordrar psykisk ansträngning stigit under den studerade perioden, medan andelen arbeten som varken är enformiga eller krävande har minskat. Arbeten med den lägsta kvalifikationsnivån har däremot varit i stort sett konstanta till andelen. Resultaten i tabellen tyder således på att det har inträffat en viss, i stort sett kontinuerlig uppgradering av arbetsinnehållet för anställda under de senaste tre decennierna. Detta är i överensstämmelse med den bild som framträdde via förändringen av klassernas relativa storlek. Förändringen under 1990-talet framstår dock som ganska liten i jämförelse med utvecklingen tidigare under perioden.

I Tabell 4 (se kolumnerna längst till vänster) redovisas förändringar i de utbildningskrav som normalt ställs på jobbinnehavaren.

⁶ Det mest kvalificerade jobbet, enligt ovanstående definition, behöver inte vara liktydigt med det mest trivsamma. Det finns säkert många människor som, åtminstone på kort sikt, föredrar omväxlande arbeten som inte ställer några större krav på innehavaren. För en vidare diskussion av individers preferenser vad gäller arbetets mentala karakteristika, se t.ex. Elster (1986).

Undersökningsperioden omfattar åren 1974 till 2000 eftersom jämförbara uppgifter om utbildningskraven saknas för 1968. För alla anställda i genomsnitt har utbildningskraven stigit något under den analyserade perioden, så att nivån för år 2000 är signifikant (dvs. med minst 95 procent sannolikhet) högre än vid alla tidigare undersökningsår. Till viss del sammanhänger denna utveckling med att de klasser som omfattar yrken med höga kvalifikationskrav har vuxit i storlek medan andelen anställda i klasser med enklare arbetsuppgifter har minskat. Även arbetsmarknadens branschstruktur omvandlas kontinuerligt, dvs. vissa branscher expanderar medan andra går tillbaka. Eftersom kvalifikationskraven skiljer sig åt inte bara mellan klasser utan även mellan branscher bör man, som vi framhöll i kapitlets inledning, ta hänsyn till denna struktur-omvandling vid bedömningar av kvalifikationskravens utveckling över tiden. I raden under totalsiffrorna för utbildningskravens förändring visas hur utvecklingen ser ut när vi konstanthåller klass- och branschstrukturen mellan undersökningsåren. Talen för 1974, 1981 och 1991 är de genomsnittliga utbildningskrav som skulle ha ställts under dessa år om klassernas och branschernas storlek hade varit identisk med deras storlek år 2000. Fortfarande visar sig utbildningskraven vara signifikant högre år 2000 än tidigare år, men en stor del av skillnaden mellan åren förklaras alltså av en förändrad klass- och branschammansättning på arbetsmarknaden. Det är notabelt att utbildningskraven knappast förändrades alls från 1974 till 1991 medan en tydlig ökning skedde under 1990-talet. Vi skall strax återkomma till frågan huruvida denna ökning avspeglar faktiska förändringar av arbetets kvalifikationsinnehåll eller ej. Låt oss först notera att utvecklingen i viss mån skiljer sig åt mellan olika klasser (vi har här konstanthållit för förändringar av branschammansättningen under perioden inom respektive klass). Utbildningskraven för högre tjänstemän har inte förändrats alls; i genomsnitt sex år efter grundskolan krävs vid samtliga fyra tidpunkter (år 2000 uppgår genomsnittskravet till något under sex år, men detta är ingen signifikant skillnad gentemot tidigare år). Tjänstemän på mellannivå och kvalificerade arbetare uppvisar en trend som är identisk med den som gäller alla anställda sammantagna, dvs. i stort sett konstanta utbildningskrav från 1974 till 1991 och därefter en markerad nivåhöjning. För lägre tjänstemän och okvalificerade arbetare, dvs. klasserna med de minst kvalificerade jobben, inträffade en höjning av kraven redan under 1980-talet och denna utveckling fortsatte sedan under 1990-talet. Bland branscherna vi

urskiljer är det knappt hälften som uppvisar en signifikant höjning av de genomsnittliga utbildningskraven (givet förändringar av klassammansättningen inom respektive bransch) under 1990-talet, bl.a. tillverkningsindustrin och vård- och omsorgssektorn.

Som vi nyss nämnde är utbildningskrav som mätt på arbetets kvalifikationsinnehåll problematiskt, eftersom det i viss mån kan antas avspegla faktorer som har med annat än arbetets karaktär att göra. När utvecklingen under perioden 1974 till 2000 i stället indikeras av mättet på omväxling och psykisk ansträngning i arbetet framträder en på viktiga punkter annorlunda bild (se de fyra kolumnerna under rubriken "Variation och psykisk ansträngning" i Tabell 4). Konstanthållet för strukturell omvandling efter klass och bransch har kvalifikationsnivån, enligt detta mått, faktiskt sjunkit något under 1990-talet efter att ha varit i stort sett helt stabil under perioden dessförinnan. Förändringen tycks vara ungefär lika stor i samtliga klasser och branscher (men med något undantag är det bara den sammantagna förändringen som är signifikant). Dessa resultat tyder på att de signifikant höjda utbildningskraven under 1990-talet beror på förändringar i utbildningssystemet eller på andra externa faktorer snarare än på någon märkbar förändring av arbetets innehåll. Det är t.ex. troligt att den förlängning av större delen av den yrkesinriktade gymnasieutbildningen från två till tre år som genomfördes under 1990-talet spelar en viktig roll här.

Tabell 4. Kvalifikationsnivåns förändringar 1974–2000, totalt (samtliga anställda) samt efter klass och bransch

	Utbildningskrav (år efter grundskola)				Variation och psykisk ansträngning (skala 0-2)				Inskolningstid till arbetet (månader)		Mental utmaning och utrymme för egna beslut (skala 0-100)	
	1974	1981	1991	2000	1974	1981	1991	2000	1991	2000	1991	2000
Totalt	1,8*	2,1*	2,4*	3,1	1,15*	1,19*	1,24	1,25	13,1	13,4	64,1	64,8
Totalt givet struktur- omvandling**	2,5*	2,6*	2,7*	3,1	1,29*	1,28	1,29*	1,25	13,9	13,4	66,0*	64,8
Högre tjänstemän	6,0	6,0	6,0	5,9	1,62	1,66	1,65	1,59	23,5*	21,6	81,3*	77,7
Tjänstemän, mellannivå	3,5*	3,5*	3,6*	4,4	1,61*	1,56	1,56	1,52	17,2	16,5	74,4	73,0
Lägre tjänstemän	1,4*	1,5*	1,9*	2,2	1,23	1,19	1,25	1,22	10,4	10,5	63,9	63,6
Kvalificerade arbetare	1,9*	1,9*	1,9*	2,4	1,17	1,17	1,16	1,13	15,2	14,8	63,2	61,4
Okvalificerade arbetare	0,2*	0,2*	0,5*	0,8	0,90*	0,88	0,87	0,83	5,3	5,5	49,2	49,8
Verkstadsindustri	2,3*	2,4*	2,4*	3,1	1,15	1,13	1,12	1,07	15,9	14,6	60,8	61,8
Annan tillverkning	1,7*	1,8*	1,9*	2,3	1,11*	1,02	1,01	0,97	13,3	13,4	56,4	56,0
Byggnadsindustri	2,4*	2,8	2,5	2,8	1,20*	1,17	1,09	1,07	23,2	21,5	64,1	64,3
Primärnärings	1,2*	1,1*	1,9	1,8	0,91	1,01	0,96	0,86	16,6	14,1	57,5	59,2
Handel, hotell, restaurang	1,6	1,7	1,7	1,7	1,23*	1,21*	1,22*	1,08	11,3	11,1	65,5*	60,5
Transport, kommunikation	1,4	1,3*	1,5	1,7	1,23	1,14	1,13	1,10	11,8	10,2	57,0	57,9
Bank, finans, försäkring	2,8*	3,3*	3,5*	3,9	1,35	1,47*	1,39	1,34	17,8*	14,9	71,4	69,7
Statlig verksamhet	3,2*	3,4*	3,6	3,9	1,32	1,29	1,41	1,39	17,8	17,6	70,2	66,8
Vård, omsorg, utbildning	3,2*	3,0*	3,4*	3,9	1,48	1,49	1,55	1,52	11,6	12,1	71,7*	70,1
Annan service	1,6*	1,8	1,6	2,0	1,09	1,11	1,07	1,12	13,3	14,5	60,9	64,5
N	2 954	3 172	3 301	3 046	2 999	3 275	3 325	3 076	3 313	3 055	3 308	3 050

Not: * = signifikant avvikelse från motsvarande värde år 2000 (signifikansnivå 95 %). Storleksförändringar av branscher konstanthållna inom klasser och storleksförändringar av klasser konstanthållna inom branscher.

Not ** = Konstanthållet för storleksförändringar av klasser och branscher.

Tabell 7. Negativ stress i olika yrkesklasser inom vård och omsorg, utbildning, samt handel, hotell och restaurang 1991 och 2000. Procent

	Kvinnor		Män		Totalt		Antal intervjuade		Andel kvinnor	
	1991	2000	1991	2000	1991	2000	1991	2000	1991	2000
<i>Vård, omsorg</i>										
Läkare, tandläkare	23	31	41	56	32	43	50	51	51	51
Sjuksköterskor	29	39	9	30	26	38	160	169	87	86
Undersköterskor	38	53	34	46	37	52	171	166	88	92
Vårdbiträden	20	35	15	21	20	33	271	158	93	88
Totalt	27	42	26	39	27	41	653	544	87	85
<i>Utbildning</i>										
Lektorer, ämneslärare	32	39	19	16	25	27	114	106	42	48
Klasslärare, förskollärare	24	37	27	35	25	36	98	113	80	72
Totalt	27	38	21	23	25	32	212	219	59	60
<i>Handel</i>										
Försäljare	9	18	7	10	8	14	102	110	60	45
Affärsbiträden	15	24	14	25	14	24	148	123	71	67
Totalt	12	22	11	16	12	19	249	233	66	57

Självfallet är dock det enkla måttet på omväxling och psykisk ansträngning, som bygger enbart på två frågor som kan besvaras med ja eller nej av intervjupersonerna, en trubbig indikator. Därför bör analysen kompletteras med mer detaljerad information, vilket vi kan göra för perioden mellan 1991 och 2000. I den tredje delen av beskrivningen i Tabell 4 visas hur inskolningstiden till arbetet har utvecklats under 1990-talet. Denna indikator anger hur lång tid det tar (efter nyanställning) att lära sig utföra arbetsuppgifterna någorlunda väl. Om teserna om ökande kvalifikationskrav är riktiga i Sveriges fall, så borde detta avspeglas i en märkbar förlängning av de genomsnittliga inskolningstiderna till arbetet under 1990-talet. Som synes kan emellertid ingen sådan utveckling beläggas. Genomsnittstiden har ökat med litet mer än en vecka, från något över 13 till knappt 13 ½ månad, vilket inte är en signifikant förändring. Om hänsyn tas till den strukturomvandling efter klass och bransch som har ägt rum sedan 1990-talets början ser den genomsnittliga inskolningstiden i stället ut att ha minskat något mellan åren, men inte heller denna förändring är statistiskt säkerställd. Kvalifikationsinnehållet i arbetet enligt denna indikator har dock minskat signifikant bland högre tjänstemän, medan situationen för övriga klasser har varit stabil. Bland branscherna, där en signifikant höjning av utbildningskraven kan noteras för fyra av tio urskilda näringsgrenar, är det bara en som uppvisar en signifikant förändring av inskolningstiderna, nämligen bank- och försäkringssektorn, där kvalifikationsnivån sjunkit. Inom tillverkningsindustrin har upplärningstiderna efter nyanställning varit konstanta mellan åren 1991 och 2000.

Slutligen studerar vi utvecklingen av kvalifikationsnivån under 1990-talet genom ett detaljerat index av indikatorer (se kolumnerna längst till höger i Tabell 4). Indexet har fyra komponenter: för det första huruvida arbetet är omväxlande och psykiskt ansträngande (dvs. det mått som vi använde tidigare för att beskriva utvecklingen sedan 1968); för det andra i vilken grad arbetet kräver att innehavaren är kreativ (påhittig, uppfinningsrik); för det tredje i vilken grad innehavaren har möjlighet att lära sig nya saker i arbetet; och för det fjärde i vilken grad den anställda kan påverka sitt dagliga arbete genom självständiga val av arbetsuppgifter eller arbetsmetoder. Detta index kan anta värden mellan 0 och 100. Medelvärdet har ökat med något över en halv enhet (från drygt 64 till knappt 65) sedan 1991, men har minskat med litet mer än en enhet om hänsyn tas till storleksförändringar av klasser och branscher. Av dessa två

små förändringar är minskningen signifikant, men inte ökningen. Bland klasserna är mönstret detsamma som för inskolningstiderna till arbetet: de högre tjänstemännens kvalifikationskrav har sjunkit, medan kraven inom övriga klasser är stabila. Med ett par undantag (sjunkande krav inom handel, hotell- och restaurangverksamhet och en svag men signifikant minskning av kraven inom vården) är den genomsnittliga kvalifikationsnivån, enligt detta mått, oförändrad inom samtliga urskilda branscher.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera två framträdande tendenser vad beträffar kvalifikationskravens utveckling i svenskt arbetsliv under de tre senaste decennierna. För det första har det skett en fortlöpande genomsnittlig uppgradering av jobben. Denna uppgradering yttrar sig främst i att klasser med höga kvalifikationskrav har ökat i storlek, medan klasser med låga kvalifikationskrav har minskat, och att de genomsnittliga utbildningskraven bland alla anställda sammantagna därför har ökat kontinuerligt. För det andra har förändringarna inom klasser och branscher varit mycket små eller obefintliga. När hänsyn har tagits till strukturuomvandlingen efter klass och bransch är en viss höjning av utbildningskraven under 1990-talet i stort sett det enda som tyder på en uppgradering. Ingen annan indikator pekar mot någon signifikant uppgradering av arbetets kvalifikationsinnehåll under 1990-talet. Enligt ett par av indikatorerna har kvalifikationsnivån, givet strukturuomvandlingen, i stället sjunkit något.

3.8 Samspelet mellan psykiska krav och beslutsutrymme

Som redan framhållits består arbetets kvalifikationsinnehåll av två relaterade men trots allt olika dimensioner, nämligen arbetsuppgifternas svårighetsgrad och det beslutsutrymme som ges i arbetet. I det här avsnittet tar vi upp den senare av dessa. Närmare bestämt studerar vi hur samspelet mellan beslutsutrymme och psykiska krav i arbetet varierar mellan olika kategorier av anställda och vilka förändringar som skett mellan 1981 och 2000.⁷

Vi kombinerar autonomi (utrymme för egna beslut) med psykiska arbetskrav enligt den välkända och mycket spridda modell som utvecklats av Karasek (1979). Två indikatorer på arbetets krav

⁷ Att tidsperioden begränsas till 1980- och 1990-talen beror på att måttet på beslutsutrymme inte är tillgängligt förrän i 1981 års Levnadsnivåundersökning.

respektive autonomi utnyttjas enligt följande: Om arbetet är både psykiskt ansträngande och jäktigt, definieras arbetskraven som höga och annars som låga. Om arbetet både är omväxlande (ej enformigt) och tillåter den anställda att själv bestämma sin arbetstakt, definieras autonomin som stor och annars som liten. Fyra olika typer av jobb erhålls då dessa dimensioner kombineras. Aktiva arbeten kännetecknas av höga krav och stort beslutsutrymme, medan passiva arbeten innebär låga krav och liten autonomi. I stressfyllda arbeten är kraven höga men beslutsutrymmet litet, medan arbeten av det motsatta slaget (med låga krav och stor autonomi) kan kallas lågstressarbeten. Utvecklingen av andelen med aktivt arbete är mycket snarlik det förlopp som vi redovisat ovan i analysen av kvalifikationsnivåns förändringar, vilket inte är överraskande eftersom aktiva och kvalificerade arbeten tenderar att väsentligen överlappa varandra. Således kan vi notera att det aktiva arbetets utbredning inte har förändrats under 1990-talet. Med den definition vi använder här ligger andelen stabilt på drygt 20 procent av alla anställda. Fortsättningsvis lämnar vi de aktiva arbetena därhän och fokuserar i stället på utvecklingen av negativ stress i arbetet.

På grundval av levnadsnivåundersökningarna har vi tidigare visat att andelen löntagare med stressfyllt arbete ökade markant under 1980-talet (Szulkin och Tählin 1994). Bakom denna ökning låg en höjning av de mentala kraven i arbetet, medan beslutsutrymmet knappast förändrades alls under perioden mellan 1981 och 1991. Den negativa stressen ökade i synnerhet inom kvinnodominerade yrken och branscher. Senare studier har visat att ökningen av stressfyllt arbete har fortsatt under 1990-talet. Dessa studier utgår ifrån samma teoretiska modell som vi använder här, men baseras på något olika empiriska definitioner (operationaliseringar) beroende på vilket datamaterial som utnyttjas. Enligt Eklund (1999), som bygger på SCB:s Arbetsmiljöundersökningar, har signifikanta försämringar skett mellan 1991 och 1997 för flera kategorier, främst inom vård och utbildning men även inom handel och delar av tillverkningsindustrin (se också Bäckman 2001). Fritzell och Lundberg (2000) finner på basis av SCB:s ULF-undersökningar att den negativa stressen ökade påtagligt mellan 1986/87 och 1994/95, varefter en viss förbättring tycks ha inträffat fram till 1997/98.

I Tabell 5 visar vi utvecklingen fram till år 2000 som den avspeglas i Levnadsnivåundersökningarna. Vi kan först notera att det stressfyllda arbetet, som förväntat, har ökat i utbredning under

1990-talet. Till skillnad från 1980-talets utveckling beror dock ökningen inte bara på att de psykiska arbetskraven har höjts, utan även på en minskning av de anställdas beslutsutrymme. Stressen har ökat i alla klasser, utom bland okvalificerade arbetare (för vilka förändringen sedan 1991 inte är signifikant). Bland branscherna är ökningen under 1990-talet mest påtaglig inom vård och utbildning samt inom handel, vilket överensstämmer med Eklunds (1999) studie. I själva verket är förändringen sedan 1991 av andelen i stressarbete inte signifikant utanför dessa verksamheter.⁸

Minskningen av beslutsutrymmet är anmärkningsvärd och är spridd över hela klasstrukturen. I likhet med kravens höjning är dock förändringen signifikant endast inom vård, utbildning och handel (samt inom den lilla sektorn primärnäringsar). Tendensen är som sagt ny jämfört med 1980-talet, då graden av autonomi för de anställda var i det närmaste konstant. Dock är det viktigt att framhålla att det bara är i relation till arbetstempot som beslutsutrymmet har beskrivits. Ingen förändring tycks däremot ha skett mellan 1991 och 2000 vad gäller andra viktiga aspekter av autonomi i arbetet. Närmare bestämt har andelen anställda som uppger att de inte själva kan bestämma sin arbetstakt ökat, men inflytandet över val av arbetsuppgifter och arbetsmetoder har varit konstant (detta framgår ej av tabellen).

⁸ Genomsnittsåldern bland de anställda har ökat under 1990-talet, särskilt inom vård och utbildning (där andelen anställda över 50 år, t.ex. har stigit från 23 till 32 procent). Detta kan ha påverkat upplevelsen av negativ stress i arbetet. Resultaten i Tabell 5 blir dock desamma även om man tar hänsyn till åldersförändringar i analysen.

Tabell 5. Mentala arbetskrav, utrymme för egna beslut och negativ stress bland anställda 1981–2000 efter klass och bransch. Procent. (Storleksförändringar av branscher konstanthållna inom klasser och storleksförändringar av klasser konstanthållna inom branscher. N: 1981= 3 272, 1991= 3 320, 2000= 3 069)

	Höga mentala krav			Litet beslutsutrymme			Negativ stress		
	1981	1991	2000	1981	1991	2000	1981	1991	2000
Totalt	32 *	38*	43	39 *	39 *	44	13 *	17 *	22
Totalt givet									
strukturomvandling**	35 *	40*	43	36 *	37 *	44	13 *	17 *	22
Högre tjänstemän	53	56	55	17 *	19 *	27	9 *	13 *	19
Tjänstemän, mellannivå	48 *	47*	53	28 *	29 *	38	15 *	19 *	25
Lägre tjänstemän	34 *	40	43	37 *	36 *	43	14 *	16 *	22
Kvalificerade arbetare	26 *	32	37	38 *	41 *	48	12 *	17 *	23
Okvalificerade arbetare	22 *	28	30	57 *	56 *	62	14 *	17	20
Verkstadsindustri	33	32	31	31	31	37	8	10	10
Annan tillverkning	28	30	30	38 *	43	47	10	11	14
Byggnadsindustri	25	28	24	30	31	29	7	7	7
Primärnäringar	25	26	29	29 *	28 *	57	12	15	18
Handel, hotell, restaurang	32 *	38	42	36 *	35 *	49	11*	12 *	21
Transport, kommunikation	39	42	39	50	49	53	23	24	23
Bank, finans, försäkring	50	46	46	27	27	32	12	12	16
Statlig verksamhet	35	42	43	31	27	31	10*	13	18
Vård, omsorg, utbildning	41 *	50*	59	41 *	41*	51	18*	25 *	35
Annan service	26 *	26*	37	33 *	44	47	6*	14	16

* = signifikant avvikelse från motsvarande värde år 2000 (signifikansnivå 95 %).

** = konstanthållet för storleksförändringar av klasser och branscher.

Under 1980-talet var ökningen av den negativa stressen som sagt koncentrerad till kvinnodominerade verksamheter (Szulkin och Tählin 1994). Det är viktigt att undersöka om denna tendens har fortsatt under 1990-talet, och att därvid skilja mellan individens könstillhörighet och könsfördelningen inom den typ av arbete som individen har. Typ av arbete definieras här som klasstillhörighet inom de branscher som urskilts i analyserna ovan. Vi delar in arbe-

tets könsfördelning i tre kategorier: kvinnodominerade arbeten är de jobb där minst tre av fyra anställda är kvinnor, mansdominerade arbeten är på motsvarande vis de jobb där minst tre av fyra anställda är män, och könsblandade arbeten där varken män eller kvinnor dominerar (enligt motsvarande kriterium).

Tabell 6. Negativ stress efter individens kön och arbetets könsfördelning 1981–2000. Logistisk regression, oddskvoter, referenskategori = 1,00. (N: 1981= 3 258, 1991= 3 300, 2000= 3 046)

	1981			1991			2000		
	<i>kol.</i> 1	<i>kol.</i> 2	<i>kol.</i> 3	<i>kol.</i> 4	<i>kol.</i> 5	<i>kol.</i> 6	<i>kol.</i> 7	<i>kol.</i> 8	<i>kol.</i> 9
Kvinnor	1,49		1,06	2,01		1,41	2,14		1,44
Män	1,00		1,00	1,00		1,00	1,00		1,00
Kvinnodominerat arbete		2,41	2,30		3,28	2,51		3,94	3,07
Könsblandat arbete		2,00	1,96		2,16	1,88		1,80	1,60
Mansdominerat arbete		1,00	1,00		1,00	1,00		1,00	1,00

Noter: a) Kvinnodominerat arbete = klass/bransch-kombinationer med minst 75 % kvinnor;

Könsblandat arbete = klass/bransch-kombinationer med 26 till 74 % kvinnor;

Mansdominerat arbete = klass/bransch-kombinationer med minst 75 % män.

b) Alla skillnader utom mellan kvinnor och män 1981, kolumn 3, är signifikanta (signifikansnivå 95 %).

Av Tabell 6 framgår att den genomsnittliga risken för negativ stress 1981 var cirka 1,5 gånger (eller 50 procent) större för kvinnor än för män (se den första kolumnen för 1981). Motsvarande skillnad mellan individer i kvinnodominerade och mansdominerade arbeten (kolumn 2) var något större, cirka 2,4 gånger. När individens könstillhörighet och arbetets könsfördelning beaktas samtidigt (se den tredje kolumnen för 1981) visar det sig att skillnaden i stress mellan individer med olika typer av arbeten var signifikant, men att skillnaden i stress mellan individer av olika kön inte var det.

Under 1980-talet tenderade båda slagen av könsskillnader att vidgas. Andelen kvinnor som utsattes för negativ stress var 1991 dubbelt så stor som andelen män, medan skillnaden mellan kvinnodominerade och mansdominerade arbeten hade ökat till en faktor på över 3. Vid denna tidpunkt hade också skillnaden mellan kvinnor och män blivit signifikant även med hänsyn tagen till typen av

arbete (som vi urskiljer den här), men jobbets könsfördelning var fortfarande viktigare än individens könstillhörighet.

Utvecklingen under 1990-talet har varit delvis annorlunda. Den genomsnittliga skillnaden mellan män och kvinnor har inte förändrats nämnvärt mellan 1991 och 2000, medan däremot skillnaden mellan kvinnodominerade och mansdominerade arbeten har vuxit ytterligare under samma period. En mer ingående analys (ej redovisad i tabellform) visar att betydelsen av arbetets könsfördelning för graden av stress har ökat påtagligt mellan 1991 och 2000 bland såväl män som kvinnor, men att ökningen är något större för kvinnorna. Ett illustrativt exempel på samspelet mellan individens kön och arbetets könsfördelning är att andelen i stressarbete bland kvinnor år 2000 i kvinnodominerade jobb var hela 36 procent, jämfört med endast 9 procent bland kvinnor i mansdominerade arbeten. Bland männen år 2000 låg motsvarande andelar på 24 procent i kvinnodominerade arbeten jämfört med 12 procent i mansdominerade jobb.⁹

Till sist i det här avsnittet skall vi se litet närmare på den negativa stressens utveckling inom de verksamheter där försämringarna under 1990-talet har varit störst, dvs. inom vård och omsorg, utbildning, och handel. I Tabell 7 visas andelen anställda med stressfyllt arbete i dessa branscher, uppdelad efter klass och kön. Endast de större klasserna inom respektive bransch har tagits med i denna redovisning och har givits namn efter den yrkesgrupp som dominerar kategorin i fråga.

⁹ 1991 var dessa procentandelar bland kvinnor 25 mot 10 och bland män 14 mot 8. 1981 låg procentandelarna bland kvinnor på 17 mot 8 och bland män på 14 mot 8.

Tabell 7. Negativ stress i olika yrkesklasser inom vård och omsorg, utbildning, samt handel, hotell och restaurang 1991 och 2000. Procent

	Kvinnor		Män		Totalt		Antal intervjuade		Andel kvinnor	
	1991	2000	1991	2000	1991	2000	1991	2000	1991	2000
<i>Vård, omsorg</i>										
Läkare, tandläkare	23	31	41	56	32	43	50	51	51	51
Sjuksköterskor	29	39	9	30	26	38	160	169	87	86
Undersköterskor	38	53	34	46	37	52	171	166	88	92
Vårdbiträden	20	35	15	21	20	33	271	158	93	88
Totalt	27	42	26	39	27	41	652	544	87	85
<i>Utbildning</i>										
Lektorer, ämneslärare	32	39	19	16	25	27	114	106	42	48
Klasslärare, förskollärare	24	37	27	35	25	36	98	113	80	72
Totalt	27	38	21	23	25	32	212	219	59	60
<i>Handel</i>										
Försäljare	9	18	7	10	8	14	102	110	60	45
Affärsbiträden	15	24	14	25	14	24	148	123	71	67
Totalt	12	22	11	16	12	19	250	233	66	57

Not: Tabellen visar tal inom vård och omsorg för högre tjänstemän på mellannivå, kvalificerade arbetare resp. okvalificerade arbetare; inom utbildning för högre tjänstemän resp. tjänstemän på mellannivå; samt inom handel, hotell och restaurangverksamhet för lägre tjänstemän resp. okvalificerade arbetare. Dessa grupper har i tabellen givits namn efter den yrkeskategori som dominerar inom respektive grupp.

Som en allmän slutsats kan vi först konstatera att stressens ökning i dessa verksamheter är spridd över alla nivåer och har skett i snarlik omfattning bland män och kvinnor. Inom vård- och omsorgssektorn har den negativa stressen ökat klart i alla fyra yrkesgrupperna. År 2000 har drygt hälften av undersköterskorna stressfyllda arbeten, vilket är den högsta enskilda andelen bland de yrkeskategorier som urskiljs i tabellen. I genomsnitt har utvecklingen bland vårdpersonal varit ungefär lika dålig för män som för kvinnor. Inom utbildningssektorn finns en tendens till större ökning av den negativa stressen bland lärare i grundskolan och i

förskolan än bland lärare på högre utbildningsnivåer. Manliga lektorer och ämneslärare har den klart lägsta stressnivån av de kategorier vi urskiljer inom skolväsendet och deras situation vad gäller negativ stress har heller inte försämrats under 1990-talet. Bland anställda inom handel, hotell och restauranger, slutligen, har andelen med stressarbete ökat på båda de nivåer vi urskiljer och sammantaget mer för kvinnor än för män. Den absoluta ökningen har varit något större bland biträden än bland tjänstemannapersonal. Båda grupperna har dock fortfarande en låg stressnivå jämfört med anställda inom vård och utbildning.

3.9 Rörlighet mellan olika jobbtyper

I detta avsnitt studeras samspelet mellan arbetskrav och beslutsutrymme genom att fokusera på individers rörlighet mellan olika typer av arbeten som definierats ovan i enlighet med Karaseks modell. Vi kartlägger omfattningen av individuell rörlighet mellan jobb med olikartat innehåll samt om denna rörlighet har tenderat att öka eller minska under den studerade perioden. Vi analyserar därvid utflödesmatriser som anger om personer i arbeten med ett visst innehåll i utgångsläget byter till en annan typ av jobb under en viss tidsperiod. I likhet med den tidigare analysen av klassrörlighet bygger alltså den följande analysen på de individer som vid två successiva intervjuutifrällen varit anställda. De olika jobbtyperna definieras på samma sätt som i analyserna ovan. I Tabell 8 redovisas övergångar mellan jobb med olika innehåll för åren 1981–1991 och 1991–2000. Tolkningen av våra tidigare resultat påverkas av graden av individuell rörlighet mellan jobbtyperna. Den tydliga ökningen av det mest negativa jobbinnehållet, dvs. högstressjobb, är ett allvarigare problem om rörligheten ut ur denna jobbkategori är liten. Om vi först tittar på de personer som inte byter jobbtyp, så kan vi konstatera att cirka 36 procent av de individer som hade stressfyllda jobb år 1981 har samma typ av jobb även år 1991. Mellan 1991 och 2000 ökar graden av stabilitet i denna jobbkategori jämfört med tidigare perioder. Omkring hälften av de personer som hade ett stressfyllt arbete år 1991 hade ett sådant arbete även år 2000.

För den mest positiva jobbkategori, dvs. aktiva jobb, kan vi däremot konstatera att graden av stabilitet har minskat något. Under den första perioden stannade ungefär hälften av de personer som

hade aktiva jobb kvar i samma typ av arbete. För den andra perioden är motsvarande andel 44 procent.

Tabell 8. Individuell rörlighet mellan olika typer av jobb. Utflödesmatriser för jobbyten mellan 1981 och 1991 samt mellan 1991 och 2000. Procent (radvis). (N = 2 007 respektive 1 993)

Jobbtyp 1981	Jobbtyp 1991			
	A	B	C	D
A Passiv	32	33	13	22
B Lågstress	14	57	21	8
C Aktiv	8	30	49	13
D Högstress	17	23	24	36

Jobbtyp 1991	Jobbtyp 2000			
	A	B	C	D
A Passiv	39	26	10	25
B Lågstress	16	53	19	11
C Aktiv	9	27	44	20
D Högstress	18	14	18	50

Rörlighetsmönstret ut ur de respektive jobbtyperna tyder på att det har blivit vanligare att byta från ett positivt jobbinnehåll till ett negativt och mera ovanligt att röra sig i den motsatta riktningen. Mellan 1981 och 1991 var det omkring 13 procent som rörde sig från aktiva arbeten till högstressjobb. Motsvarande andel för 1990-talet är 20 procent. Rörlighetsmönstret ut ur stressfyllda jobb tyder på att jobbyten med en för individen positiv innebörd har blivit mindre vanliga. Under perioden 1981 till 1991 bytte ungefär var fjärde person från ett stressfyllt arbetsinnehåll till ett aktivt arbete. Mellan 1991 och 2000 är motsvarande andel 18 procent.

Slutsatsen är att den förändring av rörlighetsmönstret som skett under de studerade åren har en tämligen entydigt negativ innebörd för de anställda. Graden av stabilitet i jobb med ett negativt innehåll ökar väsentligt, samtidigt som jobbyten med en negativ innebörd har blivit vanligare.

3.10 Att stanna hos samma arbetsgivare

Anställningskontraktens karaktär och varaktighet studeras vanligen (a) genom uppgifter om huruvida anställningen är fast ("tillsvidare") eller tidsbegränsad, eller (b) genom information om anställningens varaktighet. I den följande analysen koncentrerar vi oss på den senare aspekten. Vi redovisar tre mått på förändringar av anställningsstabiliteten under perioden 1968 till 2000. Det första måttet relaterar antalet år som en anställd har tillbringat hos sin nuvarande arbetsgivare till det totala antalet år personen har förvärvat arbetat. Värdet noll indikerar att individen är nyanställd och värdet 100 att individen tillbringat hela sitt yrkesaktiva liv hos den nuvarande arbetsgivaren. Det andra måttet anger andelen anställda som tillbringat minst tio år hos sin nuvarande arbetsgivare. Slutligen redovisar vi även andelen anställda som har nyanställts under det aktuella undersökningsåret. Sammanlagt torde dessa tre mått ge en relativt ingående bild av anställningsstabiliteten och dess förändringar över tid. Vi redovisar våra resultat för samtliga anställda samt för tjänstemän och arbetare i den privata respektive offentliga sektorn.

I den översta tablan i Tabell 9 redovisas först medianvärden för antal år hos nuvarande arbetsgivare dividerat med antal år den anställda arbetat totalt för åren 1968, 1974, 1981, 1991 och 2000. På så vis får vi ett mått på hur stor andel av den totala förvärvsarbetstiden som de anställda tillbringat hos sin nuvarande arbetsgivare. Som framgår ökade anställningsstabiliteten tydligt fram till år 1991 för att därefter minska år 2000 enligt detta mått. Medianen för anställningsstabiliteten ligger år 2000 på ungefär samma nivå som år 1981. En analys av det andra måttet, andelen som varit anställda hos samma arbetsgivare i minst 10 år, tyder på en gradvis ökning av anställningsstabiliteten. Det är framförallt under perioden 1974 till 1991 som denna ökning sker. År 2000 var andelen individer med långa anställningstider ungefär densamma som år 1991. Slutligen är andelen nyanställda under undersökningsåret högst vid periodens början och slut. Den minskning av anställningsstabiliteten som har skett mellan 1991 och 2000 tycks alltså i första hand bero på att nyanställningarna har ökat. De långa anställningarna visar ingen tendens till minskning. Resultaten av ett antal tilläggsanalyser (ej redovisade i tabellform) tyder på att det har skett en viss polarisering mellan relativt korta och relativt långa anställningar under 1990-talet. Anställningsstabilitetens utveckling

över tid påverkas inte när hänsyn tas till förändringar av de anställdas ålders- och könsfördelning.

I den andra tablan redovisas resultat för tjänstemän inom den privata sektorn. För denna kategori kan man observera en trend mot en högre anställningsstabilitet fram till 1981 och därefter en gradvis minskande stabilitet. Arbetsgivarsenioriteten uttryckt i procent av den totala arbetslivserfarenheten är år 2000 lägre än vid något av de tidigare undersökningstillfällena. Andelen med långa anställningar ligger år 2000 på ungefär samma nivå som år 1974. För arbetarna i den privata sektorn är anställningsstabilitetens minskning inte lika stark. Medianvärdet för anställningsstabiliteten är högst år 1991 för att därefter sjunka. Andelen med långa anställningstider bland privat anställda arbetare är dock ungefär lika stor vid alla de tre senaste undersökningstillfällena.

Tabell 9. Anställningstid hos nuvarande arbetsgivare. Medianvärden för andelen av den totala arbetslivserfarenhet som härstammar från den nuvarande anställningen, andelar som varit anställda över tio år hos nuvarande arbetsgivaren samt andelar nyanställda under undersökningsåret (1968–2000)

	1968	1974	1981	1991	2000
<i>Alla anställda</i>					
Senioritet i procent av total erfarenhet (medianvärden)	40	44	50	55	50
Andel > 10 år	32	31	37	42	43
Nyanställda	10	9	6	5	12
N	2 797	2 942	3 260	3 314	3 013
<i>Privat sektor tjänstemän</i>					
Senioritet i procent av total erfarenhet (medianvärden)	45	50	56	50	40
Andel > 10 år	35	36	43	40	37
Nyanställda	7	6	5	3	13
N	672	670	728	845	969
<i>Privat sektor arbetare</i>					
Senioritet i procent av total erfarenhet (medianvärden)	33	34	43	50	45
Andel > 10 år	28	28	34	32	33
Nyanställda	12	10	7	7	15
N	1 234	1 147	1 052	952	796
<i>Offentlig sektor tjänstemän</i>					
Senioritet i procent av total erfarenhet (medianvärden)	50	60	63	64	60
Andel > 10 år	37	37	43	54	54
Nyanställda	9	7	6	5	8
N	481	601	815	833	774
<i>Offentlig sektor arbetare</i>					
Senioritet i procent av total erfarenhet (medianvärden)	50	40	44	54	60
Andel > 10 år	33	27	30	42	57
Nyanställda	8	11	7	5	9
N	360	485	647	661	436

I den tredje och fjärde tablan redovisas resultat för anställda inom den offentliga sektorn. Resultaten för tjänstemän ger ingen entydig bild. Anställningsstabiliteten beräknad enligt det första måttet minskar under 1990-talet. Andelen med långa anställningstider är

dock konstant under samma period. För offentligt anställda arbetare kan vi slutligen observera en tydlig trend mot en allt högre anställningsstabilitet.

Sammanfattningsvis tyder våra resultat, i likhet med annan ny forskning inom området (Vejsiu 2001), knappast på att det har skett någon dramatisk uppluckring av anställningsstabiliteten på den svenska arbetsmarknaden. Anställningsstabiliteten har ökat fram till 1981 eller 1991 beroende på vilken kategori av anställda och vilket mått som studeras. Därefter har anställningsstabiliteten minskat för privat anställda tjänstemän och ökat för offentligt anställda arbetare. För arbetare i privat sektor och tjänstemän i offentlig sektor varierar resultaten beroende på vilket mått på anställningsstabiliteten som används.

3.11 Avslutande diskussion

Systematiska empiriska studier av arbetsinnehållets förändringar under senare decennier har varit sällsynta, men tyder på att förändringstakten är betydligt mindre dramatisk än vad teorier om arbets utveckling (både optimistiska och pessimistiska) implicerar. Arbetets innehåll tycks förändras mycket långsammare och i mindre skala än vad man ofta föreställer sig. Utvecklingstrenderna saknar också den uniforma entydighet som vissa teorier postulerar. Empirisk forskning pekar i stället mot att vissa aspekter av arbetsförhållanden förbättras samtidigt som andra försämras. Eventuella förändringar tenderar vidare att omfatta vissa grupper av anställda samtidigt som andra i huvudsak lämnas oberörda.

Resultaten i det här kapitlet passar väl in i detta empiriska mönster. I inledningen urskilde vi tre allmänt spridda föreställningar om vilka trender som har präglat arbetslivets utveckling under senare decennier, inte minst 1990-talet. Vi har funnit att den första av dessa tre föreställningar, om kvalifikationshöjningen i arbetet, bara är riktig i en viss bemärkelse. Det sker en långsiktig nivåhöjning som är strukturellt betingad, i meningen att den drivs av en strukturomvandling där yrkesklasser och branscher med relativt höga kvalifikationskrav växer, medan andra klasser och branscher går tillbaka. Men *inom* klasser och branscher är kvalifikationsutvecklingen mycket måttlig, i många fall knappt märkbar. Detta utesluter naturligtvis inte att vissa jobb på vissa arbetsplatser kan ha uppgraderats i en snabb takt, eller att jobbens kvalifika-

tionsnivåer har sjunkit på andra arbetsplatser. Vid sidan av den strukturomvandling som sker, tycks dock de befintliga jobbens *genomsnittliga* kvalifikationsnivåer vara mycket stabila. Vad gäller föreställningen om arbetskraftens rörlighet och de stabila anställningskontraktens upplösning ger våra resultat, liksom tidigare forskning, ett tämligen entydigt svar, nämligen att föreställningen är kraftigt överdriven. Andelen anställda med mycket korta anställningstider i sina pågående arbeten har förvisso ökat, men detta kan vara en i huvudsak konjunkturmässig företeelse. De långa anställningstidernas utbredning har trendmässigt ökat fram till 1991 och varit relativt konstant sedan dess. Den enda kategori där anställningsstabiliteten tydligt minskat är privat anställda tjänstemän. Även för denna kategori är förändringen långtifrån dramatisk och långsiktiga band mellan anställda och arbetsgivare tycks vara vanligt förekommande.

Vid sidan av kvalifikationsförändringar och förändringar av arbetskontraktets varaktighet antas det ofta att det moderna arbetslivet kännetecknas av en högre arbetsintensitet. För de privata arbetsgivarna har den ekonomiska dynamiken medfört kortare planeringshorisonter och en press på att söka konkurrensfördelar genom kostnadsänkningar. Parallellt har inom den offentliga sektorn krympande budgetar medfört besparingar i form av bortrationaliserad personal. Dessa processer kan förväntas leda till att den kvarvarande personalens arbetsförhållanden förändras i riktning mot högre arbetskrav. Föreställningen om ökad mental anspänning i arbetet är empiriskt välgrundad. Den markanta ökningen av negativ stress i arbetet som ägde rum under 1980-talet har fortsatt med oförminskad styrka under 1990-talet. Arbetsintensitetens utveckling är dock påfallande ojämnt fördelad över olika typer av verksamheter. Den negativa stressen har blivit klart mer utbredd inom välfärdssektorn, dvs. inom vård, omsorg och utbildning, samt inom handel, hotell och restauranger. I arbetslivet i övrigt, t.ex. inom industrin, har däremot ingen signifikant förändring av arbetets genomsnittliga intensitet skett.

Vissa av de tendenser vi funnit sammanhänger troligen med varandra. Ett sådant samband ser ut att kunna spåras till arbetslivets kvinnodominerade verksamheter. Två av de viktigaste förändringar som inträffade under 1990-talet, den strukturella höjningen av arbetets kvalifikationsnivå och den ökade intensiteten i arbetet, kan sannolikt delvis kopplas till dessa verksamheters förändrade ekonomiska ramar. Vårdsektorn är härvid ett tydligt exempel. Antalet

anställda inom vård och omsorg minskade tydligt under 1990-talet (se t.ex. Svenska Kommunförbundet och Landstingsförbundet 2000). I stort sett hela denna nedgång tycks ha fallit på biträdespersonalen, vars andel av samtliga anställda inom sektorn därmed minskade påtagligt (se Tabell 7 ovan). Följden har blivit en ganska dramatisk uppgradering av klasstrukturen inom vård- och omsorgsverksamheterna, dvs. sektorns genomsnittliga kvalifikationsnivå har stigit påtagligt. Men *inom* olika yrkesklasser bland vårdpersonalen har kvalifikationsnivån knappast förändrats alls. Däremot har arbetsintensiteten ökat avsevärt, så att fler än var tredje vårdanställd år 2000 utsätts för negativ stress, en andel som ligger högt över nivån i andra branscher. Det är inte särskilt långsökt att koppla ihop dessa tendenser. När antalet biträden skars ner övertogs vissa av deras uppgifter förmodligen av andra anställda, som redan var hårt belastade enligt vad tidigare undersökningar har visat, medan vissa biträdesuppgifter kanske helt upphörde att utföras. I båda fallen torde arbetsintensiteten för den kvarvarande personalen ha drivits upp.

Den bild som träder fram ur vår empiriska analys av arbetslivets utveckling under tre decennier är mångfasetterad och låter sig knappast inordnas i något av de teoretiska perspektiv som skisserades inledningsvis. Den strukturella förändring som skett ligger i linje med de teorier som betonar dynamiken i de processer i det moderna samhället som gradvis omskapar arbetsmarknadens sammansättning på jobbnivå i riktning mot allt fler kvalificerade befattningar. Vissa aspekter av teknologisk utveckling och globalisering kan vara viktiga orsaker till denna förändring. Den strukturella uppgraderingen kan dock även vara en konsekvens av krympande ekonomiska ramar för många verksamheter, t.ex. inom den offentliga sektorn. När nedskärningar av antalet anställda i huvudsak sker genom att antalet okvalificerade arbeten minskar, som i vårdexemplet ovan, så ökar andelen kvalificerade befattningar med automatik utan att *antalet* kvalificerade jobb förändras. Denna typ av uppgradering kan även höja arbetsintensiteten och prestationskraven på ett sätt som urholkar individens kontroll över arbetssituationen. Att andelen kvalificerade arbeten ökar kan således inte alltid ges en entydigt positiv tolkning.

Vid sidan av den strukturella omvandlingen kännetecknas arbetets karaktär av en påfallande stabilitet. De teoretiska ansatser som betonar förändringar av befintliga arbeten, t.ex. via omvandlingar av arbetsorganisationens karaktär, tycks därmed vara synnerligen

svagt empiriskt grundade. Arbetslivets utveckling sker uppenbarligen framför allt genom att vissa typer av arbeten blir vanligare medan andra minskar i utbredning. En viktig utmaning inför framtiden är att närmare analysera såväl orsakerna till som konsekvenserna av denna strukturella förändring. Sådana analyser kan bli viktiga bl.a. som underlag till diskussioner om hur arbetslivet kan påverkas av politiska reformer.

Referenser

- Andersson, L. G., R. Erikson & B Wärneryd, 1981. "Att beskriva den sociala strukturen", *Statistisk tidskrift* 19:13–36.
- Bell, D. 1973. *The Coming of Post-industrial Society*. New York: Basic Books.
- Braverman, H. 1974. *Labor and Monopoly Capital*. New York: Monthly Review Press.
- Bäckman, O. 2001. "Med välfärdsstaten som arbetsgivare. Arbetsmiljön och dess konsekvenser inom välfärdstjänsteområdet på 1990-talet", i Szebehely, M. (red.), *Välfärdstjänster i omvandling*, SOU 2001:52, Antologi från Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Bäckman, O. & C. Edling, 2000. "Arbetsmiljö och arbetsrelaterade besvär under 1990-talet", i Marklund, S. (red.), *Arbetsliv och Hälsa 2000*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet.
- Eklund, I. 1999. Kartläggning av magra organisationer. *Seminarie-rapport*, Avdelningen för arbetsmiljöstatistik. Stockholm: Statistiska centralbyrån.
- Elster, J. 1986. "Self-realization in work and politics", *Social Philosophy and Policy*, 3: 97-126. (På svenska i *Idéer om Arbete*, volym 6 i Tidens idéserie. Stockholm: Tidens förlag.)
- Fritzell, J. & O. Lundberg, 2000. *Välfärd, ofärd och ojämlikhet*. SOU 2000:41, Betänkande från Kommittén Välfärdsbokslut. Stockholm: Fritzes.
- Gallie, D., M. White, Y. Cheng & M. Tomlinson, 1998. *Restructuring the Employment Relationship*. Oxford: Clarendon Press.
- le Grand, C. & M. Tählin, 1998. "Job mobility and earnings growth", *Working Paper* 9/1998. Stockholm: Institutet för social forskning (SOFI), Stockholms universitet.
- Green, F. 2000. "Why has work effort become more intense?", *Discussion Paper* 00/03, Department of Economics, University of Kent at Canterbury.
- Holmlund, B. 1995. "Livstidsjobb och korta jobb", *Arbetsmarknad & Arbetsliv* 1:149–155.
- Karasek, R.A. 1979. "Job Demands, Job Decision Latitude, and Mental Strain: Implications for Job Redesign", *Administrative Science Quarterly*, 24: 285–308.
- Karasek, R.A. & T. Theorell, 1990. *Healthy Work. Stress, Productivity and the Reconstruction of Working Life*. New York: Basic Books.

- Kern, H. & M. Schumann, 1984. *Das Ende der Arbeitsteilung? Rationalisierung in der industriellen Produktion*. München: G.H. Beck.
- Kerr, C., J.T. Dunlop, F. Harbison & C.A. Myers, 1960. *Industrialism and Industrial Man*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Lindbeck, A. & D.J. Snower, 2000. "Multitask learning and the reorganization of work: From tayloristic to holistic organization", *Journal of Labor Economics*, 18:353–76.
- Machin, S. 1994. "Changes in relative demand for skills in the U.K. labour market", i Booth, A.L. & D.J. Snower (red.), *Acquiring Skills: Market Failures, their Symptoms and Policy Responses*. Cambridge: Cambridge University Press.
- National Research Council, 1999. *The Changing Nature of Work: Implications for Occupational Analysis*. Washington, D.C.: National Academy Press.
- Parsons, T. 1960. *Structure and Process in Modern Societies*. Glencoe: Free Press.
- Piore, M.J. & C.F. Sabel, 1984. *The Second Industrial Divide. Possibilities for Prosperity*. New York: Basic Books.
- Rubin, B.A. 1995. "Flexible accumulation: The decline of contract and social transformation", *Research in Social Stratification and Mobility*, 14:297–324.
- Sennett, R. 1998. *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York: W.W. Norton.
- Smith, V. 1997. "New Forms of Work Organization", *Annual Review of Sociology*, 23:315–339.
- Szulkin, R. & M. Tählin, 1994. "Arbetets utveckling", i Fritzell, J. & O. Lundberg (red.), *Vardagens villkor. Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Stockholm: Brombergs förlag.
- Svenska Kommunförbundet och Landstingsförbundet, 2000. *Fakta om vård- och omsorgspersonal i kommuner och landsting*. Stockholm.
- Sørensen, A.B. 2000. "Toward a sounder basis for class analysis", *American Journal of Sociology*, 105:1523–1558
- Vejsiu, A. 2001. *Essays on Labor Market Dynamics*. Uppsala: Department of Economics, Uppsala University.

- Wikman, A., A. Andersson & M. Bastin, 1998. *Nya relationer i arbetslivet – en rapport om tendenser mot flexibla marknadsrelationer i stället för permanenta anställningsrelationer*. Stockholm: Arbetslivsinstitutet och Statistiska centralbyrån.
- Wikman, A. 2000. "Arbetsmarknadens utveckling i Sverige", i Marklund, S. (red.), *Arbetsliv och Hälsa 2000*. Stockholm: Arbetarskyddsstyrelsen och Arbetslivsinstitutet.
- Åberg, R. 1984. "Teorierna om arbetets degradering och arbetsmarknadens dualisering – ett försök till empirisk prövning", *Sociologisk forskning*, 21: 50–68.
- Åberg, R. 2001. "Skill-education mismatch and employment possibilities for the less educated", *opublicerat manuskript*. Umeå: Sociologiska institutionen, Umeå universitet.

4 Lönestrukturens förändring i Sverige

Carl le Grand, Ryszard Szulkin och Michael Tåhlin

4.1 Inledning¹

1990-talet var ett turbulent decennium på den svenska arbetsmarknaden. Det kraftiga fallet i den inhemska efterfrågan under åren 1990 till 1993 medförde en snabb minskning av antalet sysselsatta i den privata sektorn. Till skillnad från tidigare konjunktursvackor då expansion av den offentliga sektorn motverkade ett mera omfattande sysselsättningsfall i ekonomin, minskade den här gången även antalet offentligt anställda. När arbetskraftsefterfrågan sjönk kraftigt inom både privat och offentlig sektor blev följden en arbetslöshetschock (Björklund m.fl. 2000). I våra analyser av långsiktiga förändringar av den svenska lönestrukturen använder vi data från Levnadsnivåundersökningarna år 1968, 1974, 1981, 1991 och 2000. Vid det sista undersökningstillfället, år 2000, hade nedgången i den svenska ekonomin ersatts av en relativt snabb tillväxt och arbetslöshetstalen hade sjunkit påtagligt. I våra analyser kommer vi att besvara frågor om hur lönestrukturen förändrats både under 1990-talets turbulens och i ett längre tidsperspektiv som omfattar drygt tre decennier.

Den internationellt jämförande forskningen har visat att ojämlikheten i fråga om lön, inkomst, förmögenhet och andra ekonomiska resurser har ökat i de flesta industriländer under de senaste två decennierna (t.ex. Levy och Murnane 1992; Katz och Autor 1999). Det finns dock stora variationer mellan länder vad gäller hur mycket den ekonomiska ojämlikheten har förändrats (Atkinson 1999). En jämförelse av lönespridningens förändring mellan tolv OECD-länder visar att trenden var likartad i alla länder under 1970-talet vad gäller löneskillnader mellan utbildnings- och/eller yrkesgrupper, nämligen att löneskillnaderna påtagligt minskade (Katz och Autor 1999). Under 1980-talet skilde sig dock länderna

¹ Tack till Peter Fredriksson, Walter Korpi, Per Lundborg, Åsa Rosén, Rune Åberg och bokens redaktörer för värdefulla kommentarer på en tidigare version av kapitlet.

åt. Lönespridningen ökade kraftigt i USA och Storbritannien. En mindre ökning skedde i Sverige, Australien, Kanada och Japan, medan ingen eller en mycket liten förändring skedde i Nederländerna, Frankrike, Tyskland och Italien. Fastän sämre dokumenterade tycks förändringarna under 1990-talet också skilja sig åt mellan länder. I vissa länder, t.ex. USA, har den ökade lönespridningen dessutom åtföljts av stagnerade eller minskade reallöner under de senaste decennierna. Anställda med löner nedanför den första decilen (dvs. de 10 procent av löntagarna som tjänar minst) fick en reallöneminskning med omkring 13 procent mellan 1973 och 1996, medan motsvarande minskning för den mediananställda var 10 procent under denna tidsperiod. Den enda grupp i USA som fick ökade reallöner per timme mellan 1973 och 1996 var den högst avlönade femtedelen av löntagarna (Morris och Western 1999).

Även om forskarna i stort sett är överens om att löneskillnaderna har tenderat att öka i de flesta industriländer, är man inte överens om orsakerna till denna ökning. Vissa författare lägger tonvikten i sina förklaringar på förändrat utbud och efterfrågan på arbetsmarknaden. Eftersom relativlönerna för högre utbildade har ökat trots att deras andel av arbetskraften samtidigt stigit, måste förklaringen – enligt gängse uppfattning – ligga i att efterfrågan på välutbildad arbetskraft har stigit ännu snabbare än utbudet. Frågan uppstår då varför (den relativa) efterfrågan på kvalificerad arbetskraft skulle ha stigit så snabbt. En vanlig förklaring är att teknologisk utveckling är den bakomliggande drivkraften, ofta med tonvikt på datoriseringens betydelse. Men det finns flera besvärande omständigheter för denna förklaring (se t.ex. Gordon 1996). T.ex. var ökningen i lönespridning, åtminstone i USA, större under 1980-talets första del än den har varit senare, medan datoriseringen inom arbetslivet tog fart först mot slutet av 1980-talet. Vidare har löneökningarna bland högutbildade varit mindre för personal som är direkt inblandad i teknologisk verksamhet, t.ex. programmerare och ingenjörer, än för andra grupper av tjänstemän med hög utbildning. Mest problematiskt är kanske att produktivitet-utvecklingen stagnerade under den period då kvalifikationskraven anses ha ökat som snabbast. Den teknologiska förändringen skulle alltså ha varit stark nog att vända en halvsekel lång trend mot minskande löneskillnader, men ändå för svag för att lyfta produktiviteten (Mishel, Bernstein och Schmitt 1997; Morris och Western 1999).

En annan tankegång som ofta används för att förklara varför efterfrågan på kvalificerad arbetskraft skulle ha stigit är att det är globaliseringen, främst i form av ökad internationell handel, som ligger bakom. På grund av att nyligen industrialiserade länder med ett relativt lågt löneläge har blivit svåra konkurrenter till de äldre industriländerna vad gäller enklare former av varuproduktion, försvinner okvalificerade arbeten från de rikare länderna som i stället satsar på mer avancerad tillverkning och service. Följden blir en ökad relativ efterfrågan på kvalificerad arbetskraft. Empiriska studier tyder dock på att förändrad handel inte förklarar mycket av förändringarna i lönespridning (se t.ex. Krugman 1995; Borjas, Freeman och Katz 1997). Den helt dominerande delen av de rika ländernas handel sker mellan varandra. USAs handelsunderskott är t.ex. klart större gentemot Västeuropa och Japan än gentemot andra delar av världen. En variation på globaliseringstemat är att se immigration av okvalificerad arbetskraft från fattigare till mer utvecklade länder som en orsak till försämrade relativlöner för lågutbildade i industriländerna. Här är de empiriska resultaten, mest baserade på invandring till USA, än så länge osäkra (Borjas m.fl. 1997).

Lindbeck och Snower (2000) kompletterar teserna om teknologisk utveckling och globalisering genom att se organisationsutveckling och nya ledningsformer som drivkrafter bakom en ökad efterfrågan på kvalificerad arbetskraft. De utgår från den stora mängden affärs- och managementlitteratur. I dessa har sedan länge hävdats att företagets organisation utvecklas bort ifrån tayloristiska ledningsformer i riktning mot mer flexibla ledningssystem, där högre krav ställs på de anställda att fatta självständiga beslut och att utföra kvalificerade arbetsuppgifter. Denna förändring leder enligt Lindbeck och Snower till två typer av förändringar i företagets lönesättning. För det första kommer löneskillnaderna mellan grupper med olika mycket kvalifikation att öka, eftersom den relativa efterfrågan på kvalificerad arbetskraft stiger. Så långt är det fråga om ett komplement till andra typer av förklaringar till ökade löneskillnader efter utbildning. För det andra kommer lönespridningen *inom* olika kvalifikationskategorier också att öka, till följd av individuella variationer i "social kompetens, omdöme och förmåga att utföra mångsidiga arbetsuppgifter" inom respektive kvalifikationskategori (Lindbeck och Snower 2000:373). Omvandlingen av arbetets karaktär antas alltså transformera lönestrukturen

i riktning mot en allmänt ökad ojämlikhet via en stigande avkastning på såväl formellt som informellt humankapital.

Det finns ett viktigt förbehåll i flera av de analyser som förklarar den ökade ojämlikheten i lön med att arbetsgivarnas efterfrågan på kvalifikationer har förändrats. Lönespridningen antas bli påverkad endast i den utsträckning som lönesättningen är följsam gentemot marknaden, dvs. flexibel i relation till förändringar i utbud och efterfrågan på olika typer av arbetskraft. Om lönesättningen är mer rigid, så kan förändringar i efterfrågan i stället antas ha effekter på skillnader i arbetslöshetsrisker mellan olika kvalifikationsgrupper. USA och Storbritannien brukar nämnas som typiska exempel på länder med flexibla (marknadsrörliga) löner, medan större delen av Västeuropa utom Storbritannien ses som länder med rigid lönesättning. Nu är det knappast rättvisande att gruppera industriländerna efter en så enkel indelning. Rimligen är det i stället fråga om ett kontinuum mellan flexibel och mindre flexibel lönesättning, med gradskillnader mellan olika länder och även mellan delar av arbetsmarknaden inom länder. Om efterfrågan på kvalifikationer verkligen har förändrats på det ganska dramatiska sätt som många forskare hävdar, så bör löneskillnaderna ha påverkats i märkbar omfattning även i Sverige om än inte lika mycket som i t.ex. USA.

Andra författare hävdar i stället att de ökade löneskillnaderna snarare beror på institutionella förändringar – fackföreningsrörelsens minskande inflytande främst pga. minskad organisationsgrad, en förändrad statlig politik och i vissa länder en minskad betydelse av minimilöner samt ändrade normer vid lönesättningen. I en omfattande genomgång av forskningsläget drar Katz och Autor (1999:1503–1504) slutsatsen att mönstren i de empiriska resultaten tyder på att arbetsmarknadsinstitutioner och regleringar spelar en stor roll, men att skillnader i utbuds- och efterfrågefaktorer mellan länder också tycks spela en roll. Forskningsresultaten visar att det antingen har skett en skarp nedgång i relativlöner för de minst kvalificerade på arbetsmarknaden, eller att det har skett en skarp uppgång i arbetslösheten för denna grupp, trots att det relativa utbudet av högutbildade personer har ökat starkt. (Dock finns inget tydligt internationellt mönster så att länder med större ökning i arbetslöshetstal för lågutbildade har haft mindre nedgångar i relativlönerna för samma grupp.) Detta tyder enligt dessa författare på att det finns en gemensam förändring i arbetskraftsefterfrågan som missgynnar de minst kvalificerade.

Vad gäller Sverige har tidigare forskning visat att den generella lönespridningen minskade starkt från slutet av 1960-talet fram till första hälften av 1980-talet. Därefter har löneskillnaderna ökat igen (le Grand 1994; Edin och Holmlund 1995; Björklund m.fl. 2000). Det är dock oklart hur stor denna ökning i löneojämlikhet är. Olika författare kommer fram till delvis olika slutsatser på basis av olika datakällor. Trots den ökning i löneskillnaderna som skedde under 1980-talet var ändå lönespridningen 1991 mindre i Sverige än i många andra industriländer.

Den stora minskningen av löneskillnader i Sverige under 1970-talet har förklarats främst som en effekt av den fackliga lönepolitiken som syftade till att höja lönerna för de sämst betalda (Hibbs 1990). Vissa ekonomer har dock argumenterat för att löneskillnadernas förändringar även drivits av marknadskrafterna (t.ex. Edin och Holmlund 1995, Edin och Topel 1997). Sedan 1983 har det svenska förhandlingssystemet med tre förhandlingsnivåer – nationell, branschmässig och lokal nivå – förändrats. Successivt har de nationella koordinerande inslagen i löneförhandlingarna minskat i betydelse, medan branschavtalen fått ökad betydelse. Situationen fr.o.m. mitten av 1980-talet kan beskrivas som att graden av centralisering har blivit mer varierande. Det är rimligt att anta att detta har påverkat löneskillnaderna på den svenska arbetsmarknaden.

Den offentliga lönestatistiken publicerade länge separata rapporter för olika grupper av anställda baserade på de löner som arbetsgivare utbetalat under en viss period. Sedan 1992 presenteras emellertid lönestatistik över arbetsmarknaden som helhet och man redovisar även skattad månadslön omräknad till heltidsekvivalenter för alla anställda, inklusive arbetare, vilket underlättar jämförelser mellan olika sektorer och grupper i ekonomin. Trots alla dess förtjänster är det på basis av dessa data svårt att få en samlad uppfattning om den förändring i lönestrukturen som sker i ett längre perspektiv.

Tidigare svenska studier visar på en rad förändringar i lönestrukturen. För det första att löneskillnaderna fortsatte att öka under 1990-talet. Detta är slutsatsen från SCBs lönestatistik liksom från jämförelser av heltids- och helårsarbetandes årsinkomster (Björklund m.fl. 2000). En genomgång av löneförändringar mellan 1994 och 2000 som LO utfört på basis av SCBs lönestatistik visar, för det andra, att lönerna – mätta som månadslön i heltidsekvivalenter – i genomsnitt ökade med omkring 25 procent i nomi-

nella termer under denna sexårsperiod (LO 2001). Eftersom inflationen var låg under denna tid innebär det en stor genomsnittlig reallöneökning – omkring 19 procent (egna beräkningar på basis av förändringar i konsumentprisindex). För det tredje visar LO-rapporten att löneökningen varit större för tjänstemän än arbetare och större inom privat än offentlig sektor. En mer fördelad sektoruppdelning visar dock att anställda inom konkurrensutsatt varuproduktion och i landstingen hade en positiv löneutveckling, medan kommunalanställda och anställda i hemmamarknadens varuproduktion i genomsnitt hade en relativt svag löneutveckling. Män erhöll något större genomsnittliga löneökningar än kvinnor. Däremot var löneökningen inom sex olika sektorer genomgående desamma för kvinnor och män. Anställda inom branschgruppen ”kreditinstitut och försäkringsbolag” hade den klart bästa löneutvecklingen 1994 till 2000 med mer än 40 procents ökning i nominella termer. De sektorer som hade den sämsta löneutvecklingen var kommunal verksamhet inom vård, skola och barnomsorg samt statlig högre utbildning med något över 20 procents ökning. Privatanställda kvinnor hade en högre löneökningstakt än offentliganställda kvinnor, medan privat- och offentliganställda män erhöll ungefär lika stora löneökningar. Det medförde att kvinnors och mäns löner ökade i ungefär samma takt, trots att lönerna ökade långsammare inom den kvinnodominerade offentliga sektorn än i den mansdominerade privata sektorn (LO 2001:4).

I de flesta tidigare undersökningar studeras antingen förändringar av lönestrukturen under en relativt kort tidsperiod eller situationen för en avgränsad grupp anställda. I andra studier mäter man årsinkomst, i bästa fall med viss korrigering för arbetstidens längd under året. På grundval av Levnadsnivåundersökningarna har vi på flera sätt unika möjligheter att komplettera tidigare studier. För det första kan vi studera förändringar under en relativt lång tidsperiod – en tredjedel av ett sekel, från 1968 till 2000. För det andra kan vi beskriva och analysera lönestrukturens förändring efter specifika dimensioner som kön, sektor, klass, utbildning och erfarenhet. För det tredje kan vi relatera lönen till viktiga egenskaper hos individens arbete, t.ex. kvalifikationskrav och ledningsansvar.

Det lönebegrepp vi kommer att använda i kapitlet är bruttolön per timme som räknas ut på basis av uppgifter om den anställdes löneform (lön per timme, vecka, månad eller annan period) och det

antal timmar personen arbetar per vecka.² Det bör dock observeras att anställda kan erhålla andra ersättningar som inte ingår i detta lönemått, exempelvis olika förmåner i arbetet, såsom tjänstebil, fri bostad etc. Vidare är olika former av optioner, aktier och annan vinstdelning normalt inte inräknade i den löneuppgift som vårt timlönemått baseras på.

Vi övergår därmed till att beskriva löneskillnadernas förändring under tre decennier för olika kategorier av anställda samt att i viss mån ange möjliga förklaringar till de förändringar vi finner. I fokus står de förändringar som skett under 1990-talet. Kapitlet har följande uppläggning. Först beskrivs den totala lönespridningens och reallönernas förändring mellan 1968 och 2000. Därefter beskrivs löneskillnadernas förändring efter ett antal dimensioner: utbildningslängd och arbetslivserfarenhet, mellan privat och offentlig sektor, mellan kvinnor och män, mellan anställda med och utan utländsk härkomst samt mellan samhällsklasser. Till sist undersöker vi hur löneutvecklingen sett ut för personer som var anställda både 1991 och 2000. Vi försöker här besvara frågor om vad kön, ålder, utbildning, klass, sektor samt chefs- och arbetsledarposition har betytt för den löneutveckling man erhållit under 1990-talet. Kapitlet avslutas med en sammanfattande diskussion av resultaten.

Del A. Lönstrukturens förändring³

4.2 Den totala lönespridningens förändring

4.2.1 Relativa skillnader

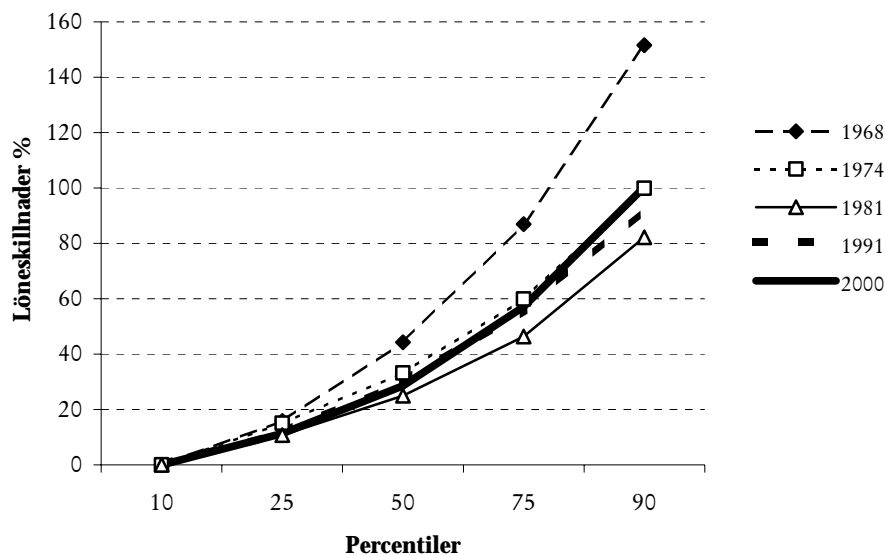
Förändringar i de generella skillnaderna i relativlöner mellan 1968 och 2000 framgår av Figur 1 och Tabell 1. I Figur 1 mäts lönespridningen som procentuella skillnader mellan, å ena sidan, lönen vid den 10:e percentilen (dvs. lönenivån som råder för den individ som har den högsta lönen bland de tio procent lägst avlönade) och, å den andra sidan, lönerna vid den 25:e, 50:e, 75:e respektive 90:e percentilen. Figuren visar tydligt den dramatiska minskning i lönespridning som skedde mellan 1968 och 1974 samt hur denna minskning fortsatte fram till 1981. Under 1980-talet började löneskillnaderna öka och denna ökning fortsatte under 1990-talet. År

² Den fråga som respondenten besvarar är "Hur många timmar är Din ordinarie veckoarbetsstid?"

³ För samtliga analyser i detta kapitel gäller att den studerade populationen omfattar anställda personer mellan 19 och 65 år med en arbetsstid på minst 10 timmar per vecka.

2000 var löneskillnaderna grovt sett tillbaka vid den nivå som rådde 1974. Det är dock långt kvar innan vi har lika stora löneskillnader som 1968.

Figur 1. Relativa löneskillnader i procent mellan percentilgrupper 1968–2000 (10:e percentilen = 0)

Tabell 1 visar mer detaljerat hur lönespridningen har förändrats under de senaste 30 åren. De sex första raderna i tabellens fem paneler presenterar olika mått på den generella lönespridningen. De fyra första är vanliga sammanfattande mått på fördelningens spridning. Ju högre dessa koefficienter är desto större är löneskillnaderna. Av panel (A) i tabellen (samtliga anställda) ser vi att alla måtten, utom det sista, påvisar att lönespridningen ökade mellan 1991 och 2000. År 1991 var kvoten P90/P10 1,92, vilket innebär att lönen vid den 90:e percentilen var 1,92 gånger (dvs. 92 procent) större än lönen vid den 10:e percentilen. År 2000 hade denna skillnad ökat till 2,00, dvs. samma värde som 1974. De två sista raderna – P90/P50 och P50/P10 – jämför löneskillnaden mellan den 90:e och den 50:e percentilen, respektive mellan den 50:e och den 10:e percentilen. Vi ser att den generella ökningen av

lönespridningen som skedde under 1990-talet berodde på att lönerna i den övre delen av lönefördelningen ökade, medan löneskillnaderna i den lägre delen av lönefördelningen var oförändrade eller t.o.m. minskade något. Detta är också anledningen till att variationskoefficienten ökar betydligt mer än exempelvis Gini-koefficienten. Det förra måttet är nämligen betydligt känsligare för förändringar som sker i toppen av fördelningen.

Panel (B) och (C) i Tabell 1 visar lönespridningen för de fem åren separat för kvinnor och män. Löneskillnaderna har ökat under 1990-talet både bland kvinnor och män, men ökningen är något större bland män speciellt i de övre delarna av lönefördelningen. Generellt för alla de år som redovisas gäller att löneskillnaderna är mycket större bland män än bland kvinnor, vilket förstås har sin förklaring i att det finns relativt få kvinnor med mycket höga löner.

Av panel (D) och (E) i tabellen, som redovisar lönespridningen inom privat och offentlig sektor, framgår att lönespridningen ökat relativt mycket inom privat sektor, medan ökningen varit måttlig eller enligt vissa mått obefintlig inom offentlig sektor under 1990-talet. Inom privat sektor har löneskillnaderna ökat inom både den övre och den nedre delen av fördelningen. Inom offentlig sektor har skillnaderna ökat något i den övre delen, medan skillnaderna däremot minskat något i den nedre delen av fördelningen.

Tabell 1. Olika mått på spridningen av timlön 1968–2000

<i>(A) Alla anställda</i>	1968	1974	1981	1991	2000
Variationskoefficient	0,48	0,36	0,32	0,35	0,47
Standardavv. av log	0,43	0,33	0,27	0,29	0,31
Gini-koefficient	0,23	0,18	0,15	0,17	0,18
P90/P10	2,52	2,00	1,82	1,92	2,00
P90/P50	1,74	1,50	1,46	1,48	1,56
P50/P10	1,44	1,33	1,25	1,30	1,29
N	2 771	2 901	3 230	3 280	2 967
<i>(B) Män</i>	1968	1974	1981	1991	2000
Variationskoefficient	0,46	0,35	0,33	0,37	0,54
Standardavv. av log	0,38	0,30	0,28	0,31	0,34
Gini-koefficient	0,22	0,17	0,16	0,18	0,20
P90/P10	2,43	1,98	1,90	2,06	2,16
P90/P50	1,72	1,52	1,50	1,55	1,64
P50/P10	1,41	1,30	1,27	1,33	1,32
N	1 709	1 685	1 709	1 654	1 516
<i>(C) Kvinnor</i>	1968	1974	1981	1991	2000
Variationskoefficient	0,42	0,29	0,24	0,25	0,31
Standardavv. av log	0,43	0,30	0,23	0,23	0,25
Gini-koefficient	0,20	0,15	0,12	0,13	0,14
P90/P10	2,24	1,84	1,62	1,71	1,79
P90/P50	1,62	1,39	1,31	1,37	1,41
P50/P10	1,39	1,33	1,23	1,25	1,27
N	1 062	1 216	1 521	1 626	1 451
<i>(D) Privat sektor</i>	1968	1974	1981	1991	2000
Variationskoefficient	0,48	0,35	0,34	0,38	0,53
Standardavv. av log	0,42	0,32	0,29	0,31	0,34
Gini-koefficient	0,22	0,17	0,16	0,18	0,20
P90/P10	2,39	1,95	1,86	2,01	2,16
P90/P50	1,61	1,47	1,49	1,54	1,62
P50/P10	1,48	1,33	1,25	1,31	1,34
N	1 917	1 799	1 774	1 789	1 749

Tabell 1. Olika mått på spridningen av timlön 1968–2000 (forts.)

(E) Offentlig sektor	1968	1974	1981	1991	2000
Variationskoefficient	0,49	0,37	0,28	0,29	0,33
Standardavv. av log	0,45	0,34	0,26	0,25	0,26
Gini-koefficient	0,24	0,18	0,14	0,14	0,15
P90/P10	2,82	2,06	1,75	1,80	1,80
P90/P50	1,91	1,54	1,40	1,41	1,45
P50/P10	1,48	1,34	1,25	1,27	1,24
N	854	1 102	1 453	1 486	1 193

Not: Variationskoefficienten = standardavvikelsen/medelvärdet

Standardavv. av log = standardavvikelsen av ln(timlön)

Gini-koefficienten = $(1/(2n^2\mu)) \sum \sum |w_i - w_j|$, där μ är medelvärdet, n är antal anställda och w_i är individ i 's lön.

Sammanfattningsvis har löneskillnaderna ökat under 1990-talet. Ökningen är relativt stor, speciellt inom privat sektor, och utgör en fortsättning av den trend som började under 1980-talet. De ökningarna i löneskillnaderna som skedde under 1990-talet beror på att det är de högst betalda jobben som betalas ännu högre. I övrigt har inga stora förändringar skett i den generella lönespridningen.

4.2.2 Reallönernas förändring

Tabell 2 visar lönerna omräknade i 2000 års penningvärde för olika år på olika nivåer i lönefordelningen. Huvudresultatet är att reallönerna ökade dramatiskt under 1990-talet, både för lågavlönade och högavlönade anställda. För personer med höga relativlöner – vid den 90:e percentilen – minskade reallönerna något (-2,0 procent) mellan 1968 och 1981. Under 1980-talet erfor denna höglönegrupp en ökning (cirka 6 procent ökad reallön) och under 1990-talet en mycket stark ökning – cirka 29 procent mellan 1991 och 2000.⁴ Medianlönerna (den 50:e percentilen) ökade med nästan 18 procent mellan 1968 och 1974. Mellan 1974 och 1991 skedde en liten ökning – knappt 4 procent. Mellan 1991 och 2000 var ökningen av medianlönen emellertid så stor som 22 procent. Reallönerna för låglönegruppen – den 10:e percentilen – uppvisar en till

⁴ Siffran 29 procent framgår inte direkt av Tabell 2, men kan beräknas utifrån uppgifterna i tabellen: $(1,337-1,039)/1,039 = 0,287$.

medianlönegruppen snarlik förändring. Mellan 1968 och 1974 var reallöneökningen hela 27 procent, mellan 1974 och 1991 nästan 7 procent och mellan 1991 och 2000 var löneökningen cirka 24 procent för anställda vid den 10:e percentilen. För hela perioden 1968 till 2000 ökade reallönerna med 68 procent vid den 10:e percentilen, med 50 procent vid den 50:e percentilen och med 34 procent vid den 90:e percentilen.

Panel B och C visar reallöneutvecklingen separat för kvinnor och män. Sett över hela perioden 1968 till 2000 har kvinnor haft mycket större reallöneökningar än män. De relativa reallöneökningarna under 1990-talet har dock varit ungefär desamma för kvinnor och män inom respektive nivå i fördelningen.

Av de två sista panelerna (D och E) i Tabell 2 framgår att reallöneutvecklingen från 1968 till 2000 skiljer sig mycket starkt åt mellan privat- och offentliganställda, speciellt gäller detta för anställda med höga relativlöner. Medan privatanställda vid den 90:e percentilen hade en reallöneökning på cirka 18 procent mellan 1968 och 1991, erfor offentliganställda vid den 90:e percentilen en *sänkning* av reallönerna med hela 17 procent under denna period. Även på lägre nivåer i lönefördelningen hade privatanställda en gynnsammare reallöneutveckling än offentliganställda mellan 1968 och 1991. Under 1990-talet erhöll privatanställda vid den 90:e percentilen en reallöneökning på 32 procent, medan motsvarande ökning i den offentliga sektorn var 25 procent. I mitten och i nedre delen av fördelningen var däremot sektorsskillnaderna relativt små under 1990-talet. Under hela perioden 1968 till 2000 ökade reallönerna med endast 4.4 procent vid den 90:e percentilen bland offentliganställda, jämfört med nästan 56 procent för motsvarande grupp i privat sektor. Medianlönen ökade med 56 procent i privat sektor, men endast 38 procent i offentlig sektor mellan 1968 och 2000. Bland låglönegrupperna (10:e percentilen) är sektorsskillnaderna mindre: 72 procent respektive 64 procent reallöneökning 1968 till 2000 i privat och offentlig sektor.

Sammanfattningsvis har alltså reallönerna ökat mycket kraftigt i Sverige under 1990-talet, en period då samtidigt sysselsättningen föll och arbetslösheten ökade kraftigt. Det kan diskuteras vilka de politiska och ekonomiska implikationerna av denna utveckling är. Detta faller dock utanför ramen för kapitlet. Vi kan emellertid konstatera att förändringsmönstret i Sverige skiljer sig mycket tydligt från det i t.ex. USA. Som ovan nämnts visar Morris och Western (1999) att timlöneersättningen för amerikanska anställda

stagnerade eller föll mellan 1973 och 1996 med undantag för dem som har de allra högsta lönerna. Anställda i USA tycks, åtminstone till viss del, ha kompenserat de fallande reallönerna per timme med att arbeta fler timmar. Årslönerna i USA tycks därför inte ha fallit på samma sätt som lönerna per timme.⁵

Tabell 2. Procentuella förändringar i reallön (kr. per timme i 2000 års penningvärde) i jämförelse med reallönen år 1968 (procent)

<i>(A) Alla anställda</i>	1974	1981	1991	2000
10:e percentilen	27,4	35,3	35,8	68,0
50:e percentilen	17,6	17,2	22,2	49,7
90:e percentilen	1,2	-2,0	3,9	33,7
<i>(B) Kvinnor</i>	1974	1981	1991	2000
10:e percentilen	32,7	47,3	53,6	88,3
50:e percentilen	26,9	30,6	37,9	72,3
90:e percentilen	8,9	5,9	17,1	50,3
<i>(C) Män</i>	1974	1981	1991	2000
10:e percentilen	25,5	27,2	26,8	55,7
50:e percentilen	15,6	14,1	19,7	45,1
90:e percentilen	2,3	-0,6	8,0	38,5
<i>(D) Privat sektor</i>	1974	1981	1991	2000
10:e percentilen	30,7	38,8	41,1	72,2
50:e percentilen	17,6	17,2	23,9	55,5
90:e percentilen	6,9	7,9	18,1	56,0
<i>(E) Offentlig sektor</i>	1974	1981	1991	2000
10:e percentilen	24,2	32,1	30,8	63,9
50:e percentilen	12,5	11,6	12,9	37,5
90:e percentilen	-8,7	-18,1	-16,7	4,4

Not: för information om N för respektive grupp och år, se Tabell 1.

⁵ Se t.ex. den sammanställning av amerikansk statistik om timlöner, familjeinkomster och årsarbetstimmar som Economic Policy Institute redovisar på <http://epinet.org/dznational.html>.

4.3 Löneskillnader efter utbildningslängd och erfarenhet

Tabell 3 visar resultaten av en serie av löneregressioner som är vanliga inom den humankapitalteoretiska traditionen (s.k. Mincer-modeller). Det logaritmerade värdet på timlön utgör den beroende variabeln och de oberoende variablerna (prediktorerna) är utbildningsår, erfarenhet (dvs. antal förvärvsarbetsår) och erfarenhet i kvadrat. Modellen bygger på antaganden om att såväl utbildning som erfarenhet är investeringar som individen gör i syfte att erhålla en ekonomisk avkastning (Mincer 1974; se t.ex. Björklund m.fl. 2000:123–139 för en svensk översikt). Under utbildningstiden tar individen på sig vissa kostnader, framför allt i form av utebliven förvärvsinkomst, som han eller hon räknar med att få tillbaka genom att lönen efter utbildningen blir högre än den annars skulle ha varit. Även arbetslivserfarenheten ses som en form av utbildning som individen genomgår och som omfattar all kunskapsinhämtning i arbetet, från formella kurser till att mer informellt lära sig av sina kolleger. Eftersom den kvarvarande tiden att hämta in investeringskostnader förkortas i takt med att individen blir äldre, tenderar utbildningsinnehållet i arbetet att minska under loppet av ett yrkesliv. Den ekonomiska avkastningen av erfarenhet antas därmed vara avtagande över individens tid i arbetslivet, och den kvadratiske erfarenhetstermen i modellen (som förväntas vara negativ) är avsedd att fånga upp detta krökta samband med lön. Koefficienterna kan tolkas som ungefärliga proportionella löneförändringar för en enhets förändring på den oberoende variabeln. I den första panelen (A) analyseras kvinnor och män tillsammans och löneskillnaden mellan könen fångas upp med en binär variabel som antar värde 1 om den anställda är en kvinna och 0 om den anställda är en man. I panelerna B och C redovisas resultaten av separata analyser för kvinnor och män, medan privat och offentlig sektor studeras separat i panelerna D och E.

Av panel A i tabellen framgår att "lönepremien" för utbildning minskade påtagligt från 1968 fram till 1991 för att sedan öka något under 1990-talet. År 1968 ökade lönen i genomsnitt med cirka 8,5 procent för varje ytterligare utbildningsår, medan motsvarande ökning var 5,1 procent 1974, 4,6 procent 1981, 4,4 procent 1991 och 4,8 procent 2000.

Även om löneskillnaderna efter utbildningslängd ökade något under 1990-talet, tycks lönepremien för erfarenhet, dvs. antal år i

arbetskraften, ha minskat trendmässigt från 1968 fram till år 2000. En person som inträdde i arbetskraften 1968 erhöll i genomsnitt cirka 3,5 procents löneökning under det första året, men bara 2,1 procent 1991 och 1,8 procent 2000. Den negativa koefficienten för erfarenhet i kvadrat innebär att löneökningstakten efter erfarenhet tenderar att minska ju fler år en person förvärvat arbetat. Denna minskning av löneökningstakten med ökad erfarenhet har systematiskt minskat från 1968 och framåt (dvs. den negativa koefficienten för erfarenhet i kvadrat har minskat).

Jämförelser mellan koefficienterna i panelerna B och C visar att kvinnor och män erhöll ungefär samma "lönepremie" efter utbildningslängd och arbetsmarknadsdeltagande 1968 och 1974. Sedan dess har dock kvinnor erhållit mindre lönekomensation än män för sin utbildning och erfarenhet. Könsskillnaden i utbildningspremien var ungefär lika stor år 2000 som 1991. (Löneskillnaderna mellan kvinnor och män behandlas mer ingående i avsnitt 4.5 nedan.)

Löneskillnaderna mellan könen är i Sverige relaterade till skillnaderna mellan privat och offentlig sektor, eftersom kvinnor är kraftigt överrepresenterade i offentlig och män i privat sektor. Jämförelser mellan koefficienterna i privat och offentlig sektor (panelerna D och E) följer därför liknande mönster som de mellan män och kvinnor. I den privata sektorn har avkastningen på utbildning ökat sedan 1974 (från 4,9 procent till cirka 6 procent år 2000). I den offentliga sektorn har dock avkastningen sjunkit från 5,2 procent 1974 till 4,4 procent 2000. Privatanställda fick alltså en klart större avkastning på sin utbildning år 2000 än offentliganställda.

Även om sektorstillhörigheten kan förklara en del av könsskillnaden i avkastning på humankapital, såsom det mäts här med utbildning och erfarenhet, är inte detta hela förklaringen. Mer ingående analyser, som inte redovisas här i tabellform, visar nämligen att lönepremien för utbildning och erfarenhet är mindre för kvinnor än för män i såväl den privata som den offentliga sektorn.

Tabell 3. Lönepremier av utbildning och erfarenhet. OLS-regressioner med $\log(\text{timlön})$ som beroende variabel

<i>(A) Män+ Kvinnor</i>					
	1968	1974	1981	1991	2000
Erfarenhet	0,035	0,029	0,023	0,021	0,018
Erfarenhet i kvadrat	-0,00058	-0,00048	-0,00034	-0,00028	-0,00023
Kvinna=1	-0,274	-0,205	-0,142	-0,171	-0,180
Utbildningsår	0,085	0,051	0,046	0,044	0,048
R ²	0,430	0,369	0,367	0,355	0,289
σ av residualen	0,323	0,259	0,218	0,231	0,262
N	2 764	2 897	3 158	3 280	2 954
<i>(B) Män</i>					
	1968	1974	1981	1991	2000
Erfarenhet	0,036	0,031	0,026	0,025	0,021
Erfarenhet i kvadrat	-0,00059	-0,00051	-0,00038	-0,00034	-0,00026
Utbildningsår	0,086	0,052	0,051	0,049	0,054
R ²	0,371	0,284	0,301	0,293	0,248
σ av residualen	0,299	0,255	0,237	0,258	0,292
N	1 706	1 683	1 686	1 654	1 508
<i>(C) Kvinnor</i>					
	1968	1974	1981	1991	2000
Erfarenhet	0,036	0,027	0,020	0,017	0,015
Erfarenhet i kvadrat	-0,00066	-0,00047	-0,00031	-0,00026	-0,00020
Utbildningsår	0,084	0,050	0,040	0,038	0,042
R ²	0,288	0,237	0,273	0,258	0,210
σ av residualen	0,357	0,262	0,193	0,196	0,224
N	1 058	1 214	1 472	1 626	1 446
<i>(D) Privat sektor</i>					
	1968	1974	1981	1991	2000
Erfarenhet	0,036	0,030	0,025	0,025	0,023
Erfarenhet i kvadrat	-0,00060	-0,00050	-0,00038	-0,00035	-0,00031
Utbildningsår	0,081	0,049	0,052	0,054	0,061
Kvinna=1	-0,317	-0,236	-0,160	-0,173	-0,151
R ²	0,389	0,361	0,359	0,356	0,311
σ av residualen	0,325	0,253	0,230	0,249	0,279
N	1 912	1 797	1 740	1 795	1 739

Tabell 3. Lönepremier av utbildning och erfarenhet. OLS-regressioner med log(timplön) som beroende variabel (forts.)

	<i>(E) Offentlig sektor</i>				
	1968	1974	1981	1991	2000
Erfarenhet	0,033	0,027	0,020	0,017	0,013
Erfarenhet i kvadrat	-0,00054	-0,00044	-0,00027	-0,00021	-0,00012
Utbildningsår	0,083	0,052	0,042	0,041	0,044
Kvinna=1	-0,237	-0,172	-0,112	-0,123	-0,135
R ²	0,514	0,388	0,394	0,387	0,334
σ av residualen	0,311	0,266	0,200	0,199	0,214
N	852	1 100	1 418	1 476	1 191

Not: alla koefficienter är signifikanta på 95%-nivån.

Enligt Mincer-ekvationens specifikation finns alltså en sjunkande trend vad gäller lönepremierna för erfarenhet. En kompletterande bild av erfarenhetens betydelse för lönen ges i Tabell 4. Vi skiljer där mellan tre kategorier: 0 till 5 års erfarenhet, 6–29 års erfarenhet samt 30 års erfarenhet eller längre. Genom att jämföra lönenivåerna mellan dessa tre kategorier får vi en mer konkret uppfattning om hur mycket lönen växer för en nybörjare på arbetsmarknaden upp till en etablerad nivå och hur lönen därefter förändras mot slutet av den yrkesverksamma tiden.⁶ Erfarenhetspremierna särredovisas i tabellen för olika klasser, eftersom de skiljer sig åt mellan klasserna på ett tydligt sätt. I allmänhet tenderar löneutvecklingen under yrkeslivet att vara brantare och mer uthållig i arbeten med högre kvalifikationskrav än i arbeten med lägre krav. Vidare är löneutvecklingen relativt svag och under senare delen av yrkeslivet negativ i arbeten med hårda fysiska belastningar, eftersom kroppen med tiden slits ut.

Tabellen visar att löneskillnaderna efter erfarenhet sjönk fram till början av 1980-talet, varefter de har tenderat att öka något. Trenden blir alltså delvis modifierad när vi beskriver löneskillnaderna efter erfarenhet på detta sätt i stället för med Mincer-regressionens form. Den genomsnittliga skillnaden mellan nybörjare och anställda i den senare delen av arbetslivet var år 2000

⁶ Observera dock att jämförelsen, i likhet med Mincer-regressionerna, görs mellan olika individer som vid en och samma tidpunkt har olika lång erfarenhet, inte mellan olika faser av yrkeslivet för en och samma individ. I allmänhet tenderar löneökningen att bli större när enskilda individer följs över tiden, bl.a. beroende på allmänna reallöneökningar i samhället och på att många individer byter till bättre betalda arbeten under loppet av sitt yrkesliv.

inte långt under 1968 års nivå, medan de relativa inträdeslönerna var klart högre år 2000 så att löneutvecklingen under arbetslivets första del var mindre brant än i slutet av 1960-talet.

Som väntat uppträder markerade skillnader mellan klasserna. Störst löneskillnader efter erfarenhet har högre tjänstemän (utom 1968). För denna grupp har faktiskt erfarenhetspremien ökat sedan periodens början, men har varit stabil under 1990-talet. För arbetare var, liksom för alla anställda sammantagna, erfarenhetslöneskillnaderna minst 1981 och har tenderat att öka sedan dess, men är fortfarande åtskilligt mindre än 1968. Särskilt ligger ingångslönerna för arbetare, jämfört med nivån för mer etablerade anställda inom samma klass, mycket högre än i slutet av 1960-talet. Notabelt är att de mest erfarna arbetarna också är de högst betalda sedan början av 1990-talet. Så har det inte alltid varit. I det avseendet har löneutvecklingen efter arbetslivserfarenhet blivit mer likartad klasserna emellan.

Vi återgår nu till Mincer-regressionerna i Tabell 3. Ett viktigt resultat i tabellen är förändringen över tid i R^2 (dvs. hur mycket av den totala lönevariationen som lönemodellerna "förklarar") och i residualens standardavvikelse (vilken i detta fall kan tolkas som lönespridningen mellan personer med samma utbildningslängd och erfarenhet). Av panel A framgår att R^2 minskade starkt mellan 1968 och 1974, men var sedan i stort sett stabil från 1974 till 1991. Under 1990-talet sker så en stor minskning i R^2 – från cirka 36 procent 1991 till cirka 29 procent år 2000. Samma mönster uppvisar residualens spridning – den minskade starkt mellan 1968 och 1974 och ökade markant under 1990-talet. Minskningen i R^2 och ökningen i residualspridningen mellan 1991 och 2000 uppträder även då löneskillnader bland kvinnor och män, respektive anställda inom offentlig och privat sektor, analyseras separat (se panelerna B till E). Lönevariationen inom utbildnings- och erfarenhetsgrupper har uppenbarligen tenderat att öka. Denna ökning är dubbelt så stor i privat som i offentlig sektor. Det finns flera tänkbara förklaringar till denna utveckling. En utbredd uppfattning är att en mer "flexibel" och "marknadsanpassad" lönepolitik ger större utrymme för att beakta individuella skillnader i produktivitet som inte fångas upp av de faktorer som forskare kan observera (såsom utbildning och erfarenhet). Sådana skillnader antas av många ha blivit mer betydelsefulla på grund av förändringar i arbetets karaktär (se t.ex. Lindbeck och Snower 2000).

Tabell 4. Löneskillnader efter erfarenhet 1968–2000. Skillnader i (log) lön jämfört med 0–5 års erfarenhet, givet utbildning (antal år), kön och sektor (offentlig / privat)

	1968	1974	1981	1991	2000
<i>Alla anställda</i>					
6-29 års erfarenhet	39	32	22	23	27
30 + års erfarenhet	48	39	35	39	42
N	2 763	2 896	3 217	3 274	2 775
<i>Högre tjänstemän</i>					
6-29 års erfarenhet	26	23	35	39	38
30 + års erfarenhet	45	46	67	57	57
<i>Tjänstemän, mellan</i>					
6-29 års erfarenhet	40	27	25	20	26
30 + års erfarenhet	67	39	36	34	32
<i>Lägre tjänstemän</i>					
6-29 års erfarenhet	32	35	19	25	19
30 + års erfarenhet	40	42	28	32	31
<i>Kvalificerade arbetare</i>					
6-29 års erfarenhet	38	21	14	19	15
30 + års erfarenhet	34	17	15	23	21
<i>Okvalificerade arbetare</i>					
6-29 års erfarenhet	23	15	8	8	14
30 + års erfarenhet	20	11	9	13	15
<i>Kvinnor</i>					
6-29 års erfarenhet	34	28	16	19	21
30 + års erfarenhet	39	34	26	28	31
<i>Män</i>					
6-29 års erfarenhet	45	36	30	28	31
30 + års erfarenhet	55	45	43	51	52
<i>Offentlig sektor</i>					
6-29 års erfarenhet	32	30	19	20	21
30 + års erfarenhet	46	38	35	35	34
<i>Privat sektor</i>					
6-29 års erfarenhet	42	34	26	27	30
30 + års erfarenhet	49	40	36	45	49

Not: alla skillnader gentemot referenskategori (0–5 års erfarenhet) är signifikanta på 95%-nivån.

Som framgår av kapitel 3 i denna volym har dock arbetets karaktär, i strid med gängse föreställningar, varit relativt stabil över tiden vad gäller just de egenskaper som ofta antas ha haft en genomgripande inverkan på lönstrukturen. Vi bedömer det därför som sannolikt att andra institutionella förändringar ligger bakom den minskade betydelsen av traditionella humankapitalfaktorer för lönenivån. En viktig utveckling har varit förändringar i matchningen mellan utbud och efterfrågan på kvalifikationer. Under senare decennier har de flesta industrialiserade länder genomgått en utbildningsexpansion och andelen välutbildade människor i befolkningen har stigit kraftigt (se t.ex. Blossfeld och Shavit 1993, OECD 2000). Huruvida denna utbildningsexpansion motsvaras av en allmän höjning av kvalifikationsnivån hos det utbud av jobb som finns på arbetsmarknaden har varit föremål för livlig debatt, främst bland arbetsmarknadsekonomer (se t.ex. specialnumret av *Economics of Education Review* 2000) men även bland sociologer. Rune Åberg (2001) har nyligen i en intressant analys visat att arbetskraftens utbildningsnivå har höjts en bra bit över den nivå som krävs för en stor andel av jobben. Vi tycks alltså bevittna en växande överkvalificering av löntagarna i relation till de kvalifikationer som arbetsgivarna efterfrågar. Denna trend är den rakt motsatta till den utveckling som vanligen har antagits äga rum, nämligen att arbetskraftens kvalifikationer inte räcker för att möta arbetsgivarnas ökade krav. Den växande överkvalificeringen framgår tydligt av Tabell 5. Andelen av alla anställda för vilka individernas utbildning överensstämmer med arbetets utbildningskrav har sjunkit markant ända sedan 1974.⁷ Andelen underkvalificerade har varit i stort sett stabil över tiden, medan andelen överkvalificerade stiger dramatiskt. Överkvalificeringen har fortsatt i hög takt under 1990-talet inom den privata sektorn, men har avstannat i den offentliga sektorn.

⁷ Arbetets utbildningskrav mäts i LNU med följande fråga till respondenten: "Ungefär hur många års (skol- eller yrkes-) utbildning utöver folk- eller grundskola behöver man i din befattning?"

Tabell 5. Anpassningen mellan individens utbildning och arbetets utbildningskrav 1974–2000. Procent

	1974	1981	1991	2000
<i>Alla anställda</i>				
Underkvalificerade	17,9	17,6	15,7	16,7
Matchade	68,6	61,7	55,8	50,4
Överkvalificerade	13,5	20,7	28,5	32,9
Summa	100,0	100,0	100,0	100,0
N	2 951	3 162	3 292	2 861
<i>Privat anställda</i>				
Underkvalificerade	19,9	20,5	17,9	16,3
Matchade	68,6	61,4	54,0	48,1
Överkvalificerade	11,5	18,1	28,2	35,5
Summa	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Offentligt anställda</i>				
Underkvalificerade	14,6	14,1	13,2	17,3
Matchade	68,7	61,9	57,9	53,9
Överkvalificerade	16,7	24,0	28,9	28,9
Summa	100,0	100,0	100,0	100,0

Givet att utbudet av utbildning hos arbetskraften inte möter en adekvat efterfrågan på utbildning på arbetsmarknaden, blir matchningsproblemet av stor betydelse vid en bedömning av utbildningspremiernas storlek och förändring över tid. Relationen mellan utbud och efterfrågan på kvalifikationer är rimligen central för matchningsprocesserna på arbetsmarknaden och därmed för avkastningen av utbildning och arbetslivserfarenhet. Individens humankapital kan antas ge utdelning i form av högre lön främst upp till den nivå av kvalifikationer som krävs för det arbete som individen skall utföra, medan avkastningen av utbildning över denna nivå kan förmodas vara mindre. Den försämrade anpassningen mellan individens utbildning och jobbens krav kan därmed vara en viktig faktor bakom den minskade förklaringsförmågan hos traditionella humankapitalmodeller. I Tabell 6 gör vi ett försök att testa detta resonemang genom att jämföra utfallen av Mincer-regressioner baserade på alla anställda med regressioner där överkvalificerade personer har exkluderats. Vi förväntar oss alltså att förklaringskraften i modellerna utan överkvalificerade personer

i allmänhet är större, vilket skulle indikera att den minskning av humankapitalmodellens förklaringsvärde som skett under 1990-talet till betydande del kan hänföras till en försämrade matchning på arbetsmarknaden.⁸ Denna förklaring bör vidare vara mer giltig för privatanställda än för offentligt anställda, därför att ökningen av andelen överkvalificerade sedan 1991 i stort sett tycks vara begränsad till den privata sektorn.

⁸ De överkvalificerade individerna tenderar att vara yngre och att ha arbeten med lägre kvalifikationskrav än övriga löntagare. Eftersom såväl utbildning som erfarenhet normalt förklarar en mindre del av lönespridningen bland dessa kategorier av anställda jämfört med övriga grupper, måste vi beakta de förändringar i sammansättning efter ålder och kvalifikationskrav som uppkommer då överkvalificerade individer exkluderas från analysen. Genom en vägningsprocedur har vi därför eliminerat dessa sammansättningsförändringar, dvs. grupperna (anställda inklusive respektive exklusive överkvalificerade) har gjorts identiska med varandra vad gäller fördelning efter ålder och arbetets utbildningskrav.

Tabell 6. Löneskillnader efter utbildning (antal år), erfarenhet (antal år), kön och sektor (offentlig/privat) 1974–2000. Alla anställda respektive alla anställda exklusive personer vars utbildning överstiger arbetets utbildningskrav med två år eller mer

		1974	1981	1991	2000
Alla anställda	Utbildning	0,051	0,046	0,046	0,053
	Erfarenhet	0,027	0,023	0,021	0,020
	Erfarenhet i kvadrat	-0,00045	-0,00035	-0,00029	-0,00025
	Kvinnor	-0,211	-0,140	-0,144	-0,143
	Privat sektor	-0,018 ^{o)}	0,008 ^{o)}	0,077	0,129
	R ²	0,369	0,358	0,363	0,327
	σ av residualen	0,260	0,220	0,228	0,256
	N	2 896	3 217	3 274	2 775
Alla anställda utom överkvalificerade	Utbildning	0,057	0,052	0,056	0,063
	Erfarenhet	0,026	0,021	0,021	0,023
	Erfarenhet i kvadrat	-0,00042	-0,00032	-0,00028	-0,00032
	Kvinnor	-0,213	-0,140	-0,141	-0,129
	Privat sektor	-0,023 ^{o)}	0,010 ^{o)}	0,075	0,137
	R ²	0,391	0,383	0,402	0,409
	σ av residualen	0,248	0,208	0,215	0,230
	N	2 458	2 464	2 319	1 845
Privat anställda	Utbildning	0,050	0,052	0,054	0,061
	Erfarenhet	0,028	0,026	0,025	0,024
	Erfarenhet i kvadrat	-0,00046	-0,00039	-0,00034	-0,00032
	Kvinnor	-0,236	-0,161	-0,169	-0,148
	R ²	0,361	0,348	0,356	0,310
	σ av residualen	0,254	0,234	0,248	0,279
Privat anställda utom överkvalificerade	Utbildning	0,057	0,062	0,067	0,074
	Erfarenhet	0,028	0,025	0,024	0,028
	Erfarenhet i kvadrat	-0,00045	-0,00038	-0,00033	-0,00041
	Kvinnor	-0,235	-0,150	-0,168	-0,125
	R ²	0,366	0,373	0,400	0,400
	σ av residualen	0,249	0,219	0,230	0,245
Offentligt anställda	Utbildning	0,052	0,041	0,040	0,044
	Erfarenhet	0,026	0,021	0,017	0,014
	Erfarenhet i kvadrat	-0,00042	-0,00028	-0,00022	-0,00013
	Kvinnor	-0,172	-0,112	-0,115	-0,141
	R ²	0,388	0,389	0,372	0,348
	σ av residualen	0,267	0,200	0,200	0,213
Offentligt anställda utom överkvalificerade	Utbildning	0,057	0,045	0,047	0,052
	Erfarenhet	0,022	0,018	0,017	0,014
	Erfarenhet i kvadrat	-0,00035	-0,00024	-0,00022	-0,00014
	Kvinnor	-0,176	-0,123	-0,104	-0,138
	R ²	0,438	0,421	0,413	0,425
	σ av residualen	0,245	0,189	0,188	0,196

Not: o) koefficienten är ej signifikant på 95%-nivån.

I linje med detta resonemang ser vi i tabellen, för det första, att den andel av lönespridningen som förklaras av modellerna inte sjunker mellan 1991 och 2000 när vi undantar överkvalificerade personer från analysen. För det andra, också som förväntat, är detta mönster tydligare bland privatanställda än bland offentliganställda. Notera, för det tredje, att den genomsnittliga utbildningspremien i samtliga modeller är större bland bättre matchade personer än för hela gruppen anställda inklusive överkvalificerade. Slutligen är också nedgången över tid i effekten av arbetslivserfarenhet på lön klart mindre, i den privata sektorn rentav obefintlig, om de överkvalificerade individerna undantas. Residualspridningen tycks visserligen öka något under 1990-talet, även då överkvalificerade exkluderas, men denna ökning är bara ungefär hälften av den ökning som sker då överkvalificerade inkluderas i modellen.

Sammantaget tycks alltså en försämrad matchning på arbetsmarknaden, i form av en ökad andel överkvalificerade personer i arbetskraften, spela en stor roll för nedgången i humankapitalmodellernas förklaringsvärde över tiden. Men låt oss genast framhålla att detta knappast kan vara den enda eller ens huvudsakliga orsaken. Ett uppenbart problem med resonemanget är att överkvalificeringen tycks ha pågått under lång tid i Sverige, åtminstone sedan mitten av 1970-talet att döma av Tabell 5 ovan, medan en mer påtaglig minskning av humankapitalmodellens förklaringsvärde inte inträffade förrän under 1990-talet. Under perioden dessförinnan måste därmed matchningsproblemen antingen ha motverkats av andra faktorer eller på annat sätt ha haft mindre betydelse då än under senare år.

Den försämrade matchningen med avseende på humankapital, innebär sannolikt att spelrummet för andra bestämningsfaktorer till lön än individers kvalifikationer har vidgats. Löneförhandlingsystemets förändringar under senare år bidrar ytterligare till denna utveckling. Den decentralisering av förhandlingarna som ägt rum har bl.a. lett till en ökad inverkan av branschspecifika faktorer i lönesättningen. Utbredningen av individuell lönesättning, med en minskad andel garanterade påslag i löneavtalen, har medfört att lönesättande chefer får ett ökat inflytande på de anställdas lönenivå. I Tabell 7 redovisas analyser av löneskillnader 1991 och 2000 där vi, förutom de konventionella indikatorerna på individers humankapital, även inkluderat några indikatorer på arbetets egenskaper samt ett antal bransch kategorier. Följande variabler ingår vid sidan av humankapitalvariablerna: arbetets utbildningskrav och upplär-

ningstiden i arbetet (se kapitel 3 för en mer ingående diskussion av dessa mått), antal underställda samt nio branschkatégorier som jämförs med verkstadsindustrin.

Vi ser att då dessa variabler inkluderas finns ingen större skillnad i förklaringsvärde mellan 1991 och 2000 – andelen förklarad variation är ungefär 50 procent båda åren (rentav något högre vid den senare tidpunkten). Även om residualspridningen tycks vara något större år 2000 är skillnaden mellan åren liten. Den ökade lönespridningen bland individer med lika lång utbildning och erfarenhet tycks alltså inte förklaras av en ökad betydelse av (för forskare) svårobserverade personliga egenskaper. Enligt Tabell 7 kan i stället större delen av ökningen mellan 1991 och 2000 i lönespridning inom utbildnings- och erfarenhetskategorier återföras på jobb- och branschspecifika faktorer.⁹

Under 1990-talet har löneskillnaderna efter bransch ökat klart. De branscher som domineras av offentliga arbetsgivare har halkat efter ordentligt. Resultaten i Tabell 7 visar att anställda inom offentlig förvaltning och vård har tappat cirka 10 procent i lönenivå jämfört med verkstadsindustrin mellan 1991 och 2000, medan anställda inom utbildningssektorn har förlorat omkring 15 procent. Även byggnadsindustrin har förlorat i relativt löneläge sedan 1991, liksom den heterogena gruppen transporter och kommunikationer. Bäst har löneutvecklingen varit i tillverkningsindustrin och inom bank- och försäkringsverksamhet. De ökade branschlöneskillnaderna beror säkert både på den offentliga sektorns finansieringsproblem och på förändringar i systemet för löneförhandlingar.

Uppseendeväckande är också de kraftigt höjda lönepremierna för chefs- och arbetsledaransvar. Chefer med fler än 25 underställda hade 1991 knappt 25 procent ($\exp(0,218) = 1,244$) högre lön än anställda utan ledningsansvar – givet individuella kvalifikationer, krav i arbetet och bransch. Denna lönepremie hade år 2000 ökat till drygt 40 procent ($\exp(0,345) = 1,412$). Även på lägre chefsnivåer har lönepremien vuxit påtagligt. En tänkbar orsak till denna

⁹ Positiva personliga egenskaper (t.ex. social kompetens och gott omdöme) kan i viss mån vara förknippade med innehav av den typ av positioner i arbetet som ger höga relativlöner (t.ex. ledningsansvar). Därmed är det möjligt att höjningen av den relativa lönenivån i dessa positioner mellan 1991 och 2000 delvis avspeglar en ökad betydelse av den sortens individegenskaper. Men en generell tolkning av resultaten i sådana termer förefaller inte rimlig. Av Tabell 7 framgår t.ex. att lönerna inom industrin och banksektorn har ökat mycket snabbare än inom vården och utbildningsväsendet, trots att social kompetens m.m. knappast är viktigare eller vanligare i de förra verksamheterna än i de senare. Effekterna av arbetets kvalifikationskrav däremot, där en koppling till positiva personegenskaper är mer trolig, har inte förändrats nämnvärt sedan 1991.

utveckling är att antalet chefer på arbetsplatserna har minskat till följd av nya organisations- och ledningsformer i riktning mot mindre hierarkiska strukturer. Andelen anställda som innehar chefsbefattningar på olika nivåer har dock varit helt stabil mellan 1991 och 2000.¹⁰ Denna förklaring kan alltså troligen avvisas. En annan möjlig förklaring till de kraftigt höjda chefslönerna är att extern rekrytering kan ha kommit att ersätta intern befordran som huvudsaklig karriärväg för cheferna (Frank och Cook 1995). Detta kan i så fall ha påverkat alla chefers möjligheter att erhålla högre lön, eftersom deras anställningschanser hos alternativa arbetsgivare, och därmed deras förhandlingsposition gentemot den nuvarande arbetsgivaren, kan ha förbättrats. Den genomsnittliga anställningsstabiliteten har faktiskt sjunkit för chefer under 1990-talet, men minskningen är måttlig och bara något större än bland alla anställda sammantagna. Den ökade rörligheten är vidare minst bland chefer med fler än 25 underställda, men det är denna kategori som har fått den största genomsnittliga löneökningen.¹¹ En tolkning som ligger nära till hands är i stället att de uppdrivna belöningsnivåerna på arbetslivets allra högsta positioner under 1990-talet har fått följdverkningar nedåt i ledningsstrukturerna. I detta sammanhang är det dock intressant att notera att chefslönepremierna även har ökat inom den offentliga sektorn (detta framgår ej av tabellen). (Se även avsnitt B nedan där löneförändring 1991–2000 analyseras.)

¹⁰ Både 1991 och 2000 var andelen som inte hade några underställda cirka 75 procent, medan andelen med 1-5 underställda var cirka 12 procent, andelen med 6-25 underställda 9-10 procent samt andelen med fler än 25 underställda drygt 3 procent.

¹¹ Anställningsstabiliteten (mätt som den andel av individens totala tid i arbetslivet som spenderats hos den nuvarande arbetsgivaren; se vidare kapitel 3) har minskat från 57 till 51 procent mellan 1991 och 2000 bland chefer med 1-5 underställda, från 61 till 52 procent bland chefer med 6-25 underställda och från 55 till 51 procent bland chefer med fler än 25 underställda. (Bland anställda utan ledningsansvar är motsvarande minskning 53 till 51 procent.)

Tabell 7. Löneskillnader efter utbildning, erfarenhet, kön, arbets-
egenskaper och bransch 1991 och 2000. Alla anställda

	1991	2000
Erfarenhet	0,015*	0,014*
Erfarenhet i kvadrat	-0,00024*	-0,00021*
Kvinnor = 1	-0,095*	-0,086*
Utbildningsår	0,019*	0,022*
Inga underställda	0	0
1-5 underställda	0,044*	0,079*
6-25 underställda	0,120*	0,160*
26+ underställda	0,218*	0,345*
Jobbets utbildningskrav	0,030*	0,034*
Upplärningstid i jobbet	0,003*	0,003*
Verkstadsindustri	0	0
Övrig industri	0,032*	0,023
Byggnadsindustri	0,094*	-0,013
Handel	0,005	-0,034*
Transport	0,052*	0,002
Bank etc.	0,087*	0,090*
Offentlig förvaltning	-0,017	-0,108*
Utbildningssektorn	-0,076*	-0,211*
Vård	-0,033*	-0,119*
Övriga tjänster	-0,035	-0,107*
R ²	0,500	0,511
σ av residualen	0,203	0,217
N	3 178	2 869

* koefficienten är signifikant på 95%-nivån.

4.4 Löneskillnader mellan privat och offentlig verksamhet

Vi har i avsnittet ovan redogjort bl.a. för hur skillnaderna mellan privat och offentlig sektor vad gäller avkastning på utbildning och erfarenhet har förändrats till de offentliganställdas nackdel. I detta avsnitt skall vi mer ingående redovisa hur relativlönerna mellan anställda i de två sektorerna har förändrats.

Tabell 8 visar dels observerade skillnader i genomsnittslön mellan privat- och offentliganställda, dels löneskillnader mellan sektorerna efter standardisering för genomsnittliga skillnader i utbildningslängd och förvärvsarbetsår. Av tabellen framgår de dramatiska förändringar som skett i fråga om skillnader i relativlöner mellan sektorerna. 1968 hade offentliganställda i genomsnitt cirka 10 procent högre lön än privatanställda. År 2000 var i stället genomsnittslönerna mer än 8 procent lägre i den offentliga sektorn. Då vi standardiserar för utbildningsår och erfarenhet, dvs. tar hänsyn till sektorsskillnader i fråga om utbildningslängd och antal år i arbetskraften, var löneskillnaderna marginella 1968 (1,8 procent lägre lön för offentliganställda). Dessa standardiserade löneskillnader efter sektorstillhörighet har ökat mycket starkt till de offentliganställdas nackdel. År 2000 tjänade offentliganställda så mycket som ca 16 procent mindre än privatanställda med samma antal utbildningsår och förvärvsarbetsår.

Då kvinnor och män analyseras separat (de två nedre panelerna i Tabell 8) framgår att det 1968 var en klar fördel för kvinnor, givet utbildningslängd och erfarenhet, att arbeta inom offentlig sektor – den standardiserade genomsnittslönen var nästan 12 procent högre där. Även om denna skillnad successivt minskade, var det ända fram till 1981 en lönemässig fördel för kvinnor att vara offentliganställda (2,5 procent högre standardiserade löner för kvinnor i offentlig sektor år 1981). Vi ser dock att denna fördel förbyttes till en markant nackdel under 1980- och 1990-talen. År 2000 var de standardiserade lönerna för kvinnor nästan 10 procent *lägre* inom offentlig sektor. För män har de standardiserade genomsnittslönerna sedan 1974 legat högre inom privat sektor och klyftan mellan sektorerna har gradvis vidgats.¹²

Sammanfattningsvis har relativlönerna inom offentlig sektor haft en kraftigt fallande trend under hela de drygt trettio år vi här kan observera. De kraftigt försämrade relativlönerna för offentliganställda under 1990-talet bör ställas i relation till de resultat som presenteras i kapitel 3, nämligen att offentliganställdas arbetsförhållanden blivit alltmer påfrestande under 1990-talet. Både utifrån lönemässiga och arbetsmiljömässiga aspekter tycks alltså offentliganställdas arbeten i jämförelse med privatanställdas arbeten ha blivit allt sämre.

¹² Av tabellen framgår att sektorsskillnaderna är större då kvinnor och män analyseras tillsammans än då sektorsskillnaderna beräknas separat för könen. Detta beror på att en större andel kvinnor är offentliganställda och att kvinnor har lägre relativlöner än män.

Tabell 8. Genomsnittliga löneskillnader mellan anställda i offentlig och privat sektor (procent)

	1968	1974	1981	1991	2000
<i>Kvinnor + män:</i>					
Observerad skillnad	9,6	1,1	-1,2	-6,7	-8,4
Standardiserad skillnad	-1,8	-4,6	-5,2	-11,7	-15,9
N	2 764	2 897	3 218	3 275	2 930
<i>Män:</i>					
Observerad	19,1	8,4	3,5	-2,3	-2,7
Standardiserad	1,5	-1,8	-4,4	-11,5	-14,3
N	1 706	1 683	1 699	1 653	1 502
<i>Kvinnor:</i>					
Observerad	23,3	11,0	6,6	0,6	-4,7
Standardiserad	11,7	5,7	2,5	-3,6	-10,0
N	1 058	1 214	1 519	1 622	1 428

Standardisering = konstanthållning för utbildningsår, förvärvsarbetsår och förvärvsarbetsår i kvadrat.

4.5 Löneskillnader mellan kvinnor och män

I ett tidigare avsnitt presenterade vi resultat som visar att kvinnor i genomsnitt erhåller lägre lönepremier för sin utbildning och sitt deltagande i arbetslivet. I Tabell 9 visas hur könslöneskillnaderna på den svenska arbetsmarknaden har förändrats under perioden 1968 till 2000. Vi redovisar dels gapet mellan kvinnors och mäns observerade genomsnittslöner, dels gapet mellan genomsnittslöner som standardiserats för könsskillnader vad gäller utbildningslängd och förvärvsarbetsår. Våra resultat visar, i likhet med många andra studier, att lönegapet mellan könen minskade tydligt mellan 1968 och 1981. Detta framgår både om de observerade lönerna jämförs rakt av och om lönerna jämförs för anställda med samma utbildningslängd och arbetslivserfarenhet. Under 1980-talet avstannade denna utjämning mellan könen. År 1991 var kvinnornas genomsnittslöner 82,4 procent av männens jämfört med 83,2 procent 1981. Även den standardiserade löneskillnaden ökade mellan 1981 och 1991, med 2,5 procentenheter. Under 1990-talet har

visserligen det observerade könslönegapet minskat med ungefär två procentenheter, men de standardiserade löneskillnaderna har snarare ökat än minskat. Justerat för utbildningslängd och förvärvsarbetsår, har könslöneskillnaderna mellan 1981 och år 2000 ökat med drygt tre procentenheter.

År 1981 minskar standardiseringen för utbildningslängd och arbetslivserfarenhet lönegapet mellan män och kvinnor med omkring en femtedel. För år 1991 påverkar denna standardisering lönegapet i mindre utsträckning. År 2000 tycks den standardiserade löneskillnaden vara något större än den observerade. Innebörden av dessa resultat är att fram till 1981 kunde en del av lönegapet förklaras med att kvinnor i jämförelse med män hade kortare utbildningslängd och mindre arbetslivserfarenhet. Sedan dess har kvinnornas relativa utbildningsnivå och erfarenhet stigit. År 2000 var den genomsnittliga utbildningen t.o.m. något längre bland anställda kvinnor än bland anställda män; och den genomsnittliga arbetslivserfarenheten endast drygt ett år kortare för kvinnor. Denna utjämning av arbetslivsrelaterade erfarenheter och färdigheter mellan könen gör att förklaringar till könslöneskillnader i termer av olikheter i individernas kvalifikationer blivit allt mindre relevanta.

Separata analyser av lönegapet bland anställda i den offentliga och privata sektorn (de två nedre panelerna i Tabell 9) visar att könslöneskillnaderna var betydligt större i den privata sektorn fram till 1991. Sektorsskillnaderna har dock avtagit över tid och år 2000 är det standardiserade lönegapet endast 1,4 procentenheter större i den privata sektorn. Under 1990-talet minskade den standardiserade löneskillnaden med 1,6 procentenheter i den privata sektorn, medan den ökade med 1,4 procentenheter bland offentliganställda.

Tabell 9. Kvinnors genomsnittslöner i procent av mäns genomsnittslöner

	1968	1974	1981	1991	2000
<i>Alla anställda</i>					
Observerad skillnad	71,5	77,9	83,2	82,4	84,5
Standardiserad skillnad	76,1	81,5	86,7	84,2	83,6
N	2 771	2 901	3 235	3 280	2 954
<i>Offentlig sektor</i>					
Observerad skillnad	69,9	76,9	83,3	83,9	84,5
Standardiserad skillnad	78,9	84,2	89,3	88,8	87,4
N	852	1 100	1 452	1 486	1 191
<i>Privat sektor</i>					
Observerad skillnad	67,6	75,1	80,9	81,6	86,2
Standardiserad skillnad	72,8	79,0	85,2	84,4	86,0
N	1 912	1 797	1 766	1 789	1 739

Standardisering = konstanthållning för utbildningsår, förvärvsarbetsår och förvärvsarbetsår i kvadrat.

För att närmare analysera vad könslönegapets förändring (eller brist på förändring) beror på, använder vi en metod för att dela upp de genomsnittliga könslöneskillnadernas förändring över tid i olika komponenter. (Metoden har lanserats av Juhn, Murphy och Pierce 1991. För Sverige, se Richardson 1997; Edin och Richardson 2001.)¹³ Denna teknik möjliggör en uppdelning av könslönegapets förändring mellan två tidpunkter i följande fyra komponenter:

- (a) *Skilnader i observerade egenskaper.* Den del av förändringen som beror på att de genomsnittliga värdena på de oberoende variablerna – i detta fall utbildning och erfarenhet – utvecklats olika för kvinnor och män. Om t.ex. kvinnors

¹³ I vad som följer försöker vi ge en "intuitiv", icke-teknisk förklaring av denna dekomponeringsmetod. För en utmärkt, mer formell förklaring av metoden, se Edin och Richardson (2001).

erfarenhet relativt männens har ökat och allt annat är oförändrat, kommer könslönegapet att minska.

- (b) *Skillnader i observerade lönepremier.* Den del som beror på att skillnaderna mellan kvinnor och män vad gäller koefficienterna ("lönepremien") för utbildningslängd och erfarenhet förändras över tid. Om t.ex. kvinnors lönepremie för utbildning blir mer lik männens och allt annat är oförändrat, kommer könslönegapet att minska.
- (c) *Skillnader i icke observerbara egenskaper eller diskriminering.* Den del av förändringen som beror på förändring i kvinnornas relativa position inom den residuala fördelningen (dvs. de löneskillnader som finns inom grupper med samma utbildning och erfarenhet). Om t.ex. kvinnor i genomsnitt rör sig uppåt i denna residuala fördelning – antingen pga. att diskrimineringen mot kvinnor minskar eller pga. att kvinnor förbättrat sin (för forskarna) icke observerbara kvalifikation relativt männen – och allt annat är lika, kommer könslöneskillnaderna att minska.
- (d) *De icke observerbara lönepremiernas förändring.* Den del av förändringen som beror på förändringar i löneskillnaderna, givet de observerbara egenskaperna utbildningslängd och erfarenhet. Detta kallas av ekonomer för "icke observerad prisseffekt" och antas av vissa främst gälla lönepremierna för t.ex. kompetens och förmåga som inte kan observeras av forskarna (denna tolkning är dock föremål för diskussion). Om t.ex. löneskillnaderna inom utbildnings- och erfarenhetsgrupperna (den residuala fördelningen) ökar och om kvinnornas relativa position inom denna fördelning är oförändrat sämre än männens och allt annat är lika, kommer könslönegapet att öka.¹⁴

I Tabell 10 visas resultatet av en dekomponering av könslönegapets förändring 1968–1974, 1974–1981, 1981–1991 och 1991–2000. Av den första raden i tabellen framgår att de genomsnittliga könslöneskillnaderna minskade starkt mellan 1968 och 1981. Detta tycks främst ha berott på förändringar vad gäller de två icke observerbara komponenterna. För det första förbättrades kvinnornas relativa

¹⁴ Av detta bör framgå att komponent (a) och (b) i princip kan ses som parallella till (c) och (d), med skillnaden att (a) och (b) gäller observerbara egenskaper respektive lönepremier, medan (c) och (d) avser ej observerbara egenskaper respektive lönepremier. Det bör dock beaktas att "icke observerbara egenskaper" också kan innefatta diskriminering mot kvinnor, dvs. att det i så fall är kvinnans egenskap just som kvinna det gäller.

position inom erfarenhets- och utbildningsgrupper ("icke observerbara egenskaper eller diskriminering") och för det andra minskade löneskillnaderna mellan personer med samma utbildningslängd och erfarenhet ("icke observerbara lönepremier"). Den senare faktorn var dock av mindre betydelse mellan 1974 och 1981 än mellan 1968 och 1974. Av mindre betydelse för utjämningen av könslöneskillnaderna under perioden 1968–1981 var att könsskillnaderna i fråga om erfarenhet och utbildningslängd minskade samt att könsskillnaderna i avkastningen på dessa två egenskaper minskade.

Tabell 10 tyder vidare på att lönestrukturens förändring från 1981 och framåt har missgynnat kvinnor som grupp. Under denna period har det skett en tydlig utjämning mellan könen i fråga om de observerade lönefaktorerna erfarenhet och utbildningslängd. Om enbart dessa faktorer påverkade anställdas löner skulle könslönegapet ha minskat med omkring 6,5 procentenheter mellan 1981 och 2000. Men de genomsnittliga löneskillnaderna mellan kvinnor och män har minskat mycket mindre än så (cirka 1,5 procentenheter). Enligt resultaten i Tabell 10 beror detta till största delen på att löneskillnaderna, givet utbildningslängd och erfarenhet, har ökat. Om de "icke observerbara lönepremierna" hade varit oförändrade från 1981 till 2000 skulle könslönegapet enligt dessa skattningar ha minskat med omkring 3,5 procent (0,0138 + 0,0208). En annan förklaringsfaktor är att kvinnor under perioden 1981–1991 rangordnades lägre lönemässigt, givet utbildningslängd och erfarenhet, vilket antingen beror på ökad diskriminering mot kvinnor eller på att vissa lönebestämmande faktorer, som inte kan observeras och där kvinnor har sämre genomsnittliga värden än män, blev viktigare under denna period.

Det finns flera möjliga orsaker till att löneskillnaderna, givet utbildning och erfarenhet, har ökat och att detta tenderat att ha missgynnat kvinnor. En sådan orsak som angivits är att egenskaper såsom samarbetsförmåga och social kompetens har ökat i betydelse på arbetsplatserna och därmed belönas högre. Vi har dock svårt att föreställa oss att kvinnor skulle missgynnas av en sådan utveckling, eftersom kvinnor ofta anses besitta just sådana färdigheter. En möjlig alternativ hypotes är i stället att det är de ökade lönepremierna till chefer och arbetsledare som har missgynnat kvinnor, eftersom kvinnor är starkt underrepresenterade bland anställda med chefs- och arbetsledaransvar (se Hultin 1998). Att undersöka

rimligheten i denna hypotes är en naturlig fortsättning på dessa analyser.

Det bör vidare understrykas att vi i dessa analyser bara har använt utbildningslängd, inte utbildningsinriktning. En del av förklaringen till den ökade betydelsen av "icke observerade egenskaper" kan vara att den ökade utbildningslängden för kvinnor inte räcker, eftersom den inte har "rätt" inriktning. En relaterad möjlig orsak är att förändrade löneskillnader mellan branscher och sektorer har verkat till kvinnors nackdel. Edin och Richardson (2001) sammanfattar resultaten av sin analys av perioden 1968 till 1991 med att förändringar i branschlöneskillnaderna systematiskt har varit till kvinnors nackdel. En ytterligare infallsvinkel för att förstå varför kvinnor missgynnats av lönestrukturens förändring är den ökande överutbildningen som behandlats ovan, eftersom fler kvinnor än män är överkvalificerade.

Sammanfattningsvis visar dessa resultat för det första att kvinnor rangordnas lägre lönemässigt än män, givet utbildningslängd och erfarenhet. Detta underläge för kvinnor utjämnades från slutet av 1960-talet fram till början av 1980-talet, men försämrades under 1980-talet för att sedan vara relativt stabilt under 1990-talet. För det andra ökade löneskillnaderna, givet utbildningslängd och erfarenhet, under 1980-talet och i ännu högre grad under 1990-talet. Eftersom kvinnor rangordnas lägre lönemässigt inom denna fördelning, medför en sådan ökning av lönespridningen att könslönegapet ökar – såvida inga andra förändringar samtidigt inträffar. Under de senaste två decennierna har dock andra förändringar inträffat. Skillnaderna mellan kvinnor och män vad gäller utbildningslängd och framför allt arbetslivserfarenhet har utjämnats, så att de kvarstående skillnaderna blivit marginella. Denna utjämning vad gäller observerade lönefaktorer har modifierat den för kvinnor negativa förändringen av lönestrukturen, så att nettoutfallet blivit att de observerade skillnaderna i genomsnittslön mellan könen varit relativt oförändrade sedan början av 1980-talet. Vi anser att det är en viktig uppgift för framtida forskning att mer ingående undersöka orsakerna till att kvinnor missgynnats av lönestrukturens förändring under senare år.

Tabell 10. Dekomponering av könslönegapets förändring (logaritmiska enheter)

	1974-1968	1981-1974	1991-1981	2000-1991
<i>Total förändring av lönegapet</i>	-0,0847	-0,0650	0,0089	-0,0251
<i>Förändringar i observerbara egenskaper:</i>				
Erfarenhet	-0,0144	-0,0189	-0,0179	-0,0256
Utbildningslängd	0,0130	0,0079	-0,0076	-0,0142
Summa observerbara egenskaper	-0,0014	-0,0111	-0,0255	-0,0398
<i>Förändringar i lönepremier för observerbara egenskaper:</i>				
Erfarenhet	-0,0138	0,0111	0,0027	0,0021
Utbildningslängd	-0,0028	-0,0003	-0,0002	-0,0011
Summa observerbara lönepremier	-0,0166	0,0107	0,0025	0,0010
<i>Förändringar i icke observerbara egenskaper och/eller diskriminering</i>	-0,0326	-0,0543	0,0182	-0,0073
<i>Förändringar i icke observerbara lönepremier</i>	-0,0342	-0,0104	0,0138	0,0208

Not: För information om N respektive år, se Tabell 9.

4.6 Löneskillnader mellan svensk- och utlandsfödda anställda

Tabell 11 presenterar en analys av löneskillnaderna mellan anställda födda i Sverige och utomlands. Invandrarna har vi delat in i två kategorier: de med ursprung i Norden och Västeuropa samt de som är födda i andra länder.¹⁵ Analysen genomförs endast för de två senaste undersökningstidpunkterna (1991 och 2000). Vid tidigare undersökningstillfällen var gruppen ”övriga världen” dels relativt liten, dels har dess sammansättning ändrats vilket gör att jämförelser över längre tidsperioder inte är meningsfulla.

Resultaten i tabellen tyder på att de observerade löneskillnaderna mellan individer födda i Nord- och Västeuropa och i Sverige är

¹⁵ Enligt kodningen i Levnadsnivåundersökningen definieras här invandrare som utlandsfödda personer vars föräldrar var utländska medborgare då respondenten föddes.

marginella både 1991 och 2000. Personer födda utanför Nord- och Västeuropa har emellertid betydligt lägre löner än dem som är svenskfödda. Anställda i kategorin "övriga världen" tjänade både 1991 och 2000 omkring 14 procent mindre än infödd arbetskraft. När hänsyn har tagits till individernas arbetslivserfarenhet, kön och utbildningslängd förändras resultaten för 1991 endast marginellt. För år 2000 däremot reduceras löneskillnaderna mellan personer födda i Sverige och i "övriga världen" med drygt tre procentenheter. För denna kategori tycks alltså drygt 20 procent av löneskillnaden mot infödd arbetskraft år 2000 bero på gruppens sammansättning vad gäller kön, erfarenhet och utbildning.

Löneskillnaderna mellan personer födda i Sverige och utomlands är således relativt stabila över tid. Nord- och västeuropéer tjänar marginellt mindre än personer födda i Sverige. Övriga invandrare tjänar betydligt mindre och denna skillnad kan bara delvis förklaras med skillnader i traditionella humankapitalvariabler och könsammansättning. Två kommentarer är dock på sin plats i detta sammanhang. För det första har 1990-talskrisen drabbat invandrarna hårdare än resten av befolkningen. Andelen personer i arbetskraften har i större utsträckning sjunkit bland invandrare än bland svenskar (Ds 2000:69). Dessutom är varaktig arbetslöshet betydligt vanligare bland personer födda utomlands (se kapitel 2 i denna volym). För det andra är det viktigt att ta hänsyn bl.a. till sådana faktorer som vistelsetiden i landet, när man studerar lönejämlighet mellan personer som invandrat till ett land och personer som är födda i landet i fråga. Levnadsnivåundersökningarna omfattar dock för få individer från respektive ursprungsregion för att möjliggöra sådana uppdelningar. Av denna orsak bör mer ingående analyser av invandrarnas lönesituation baseras på datamaterial som omfattar betydligt fler individer med utländsk härkomst.

Tabell 11. Löneskillnader mellan anställda födda i Sverige och utomlands (procent i förhållande till svenskfödda)

Födda i:	<i>Observerad skillnad</i>		<i>Standardiserad skillnad</i>	
	1991	2000	1991	2000
Sverige	0	0	0	0
Norden och Västeuropa	-3,1	-1,0	-3,2*	-3,1
Övriga världen	-13,9*	-14,1*	-14,1*	-11,0*
R ²	0,012	0,011	0,359	0,299
N	3 278	2 967	3 278	2 954

Not: Standardisering = konstanthållning för utbildningsår, kön, förvärvsarbetsår och förvärvsarbetsår i kvadrat.

I grupperna födda utanför Sverige ingår enbart personer som är födda utomlands av föräldrar som inte var svenska medborgare då personen föddes.

* skillnaden gentemot anställda födda i Sverige signifikant på 95%-nivån.

4.7 Klassposition

Samhällsklass eller yrkesposition är en viktig prediktor till löneskillnader, liksom till andra former av ojämlikhet. I Tabell 12 nedan redovisar vi hur de genomsnittliga löneskillnaderna mellan olika klasser har förändrats under perioden 1968 till 2000. Följande fem kategorier av anställda urskiljs: högre tjänstemän, tjänstemän på mellannivå, lägre tjänstemän, kvalificerade arbetare samt okvalificerade arbetare.¹⁶ Jämförelserna görs med okvalificerade arbetare som referensgrupp. Tabellen presenterar procentuella skillnader mellan respektive klassers genomsnittslöner och den för okvalificerade arbetare.¹⁷

I den första panelen i Tabell 12 redovisas löneskillnadernas utveckling över tid för samtliga anställda. Det generella mönstret är att klasslöneskillnaderna minskade kraftigt mellan 1968 och 1974. Denna minskning fortsatte fram till 1991. Under 1990-talet var klasskillnaderna relativt konstanta, med undantag för att relativ-

¹⁶ Vid konstruktion av klassvariabeln används Statistiska centralbyråns SEI-koder (se Andersson, Erikson och Wärneryd 1981). I samtliga tabeller ingår enbart anställda.

¹⁷ Vad gäller klassanalysen redovisar vi inte löneskillnaderna separat för kvinnor och män eftersom antalet kvinnor inom vissa klasskategorier är mycket litet 1968 och 1974.

lönerna för kvalificerade arbetare sjunker. Som en illustration av löneskillnadernas omfattning och förändring över tid kan nämnas att en högre tjänsteman 1968 i genomsnitt hade ungefär 2,4 gånger (144 procent) högre lön än en okvalificerad arbetare. Motsvarande siffra år 2000 är ungefär 1,7 gånger högre lön.

I den andra och tredje panelen i Tabell 12 redovisas resultaten separat för anställda inom den offentliga och privata sektorn. Den generella trenden mot en utjämning av klasslöneskillnaderna fram till 1981 tycks gälla för de flesta kategorier inom ekonomins båda sektorer. Löneskillnaderna efter klass har sedan början av 1980-talet varit mycket större inom privat än inom offentlig sektor. Under 1990-talet tycks dock relativlönerna för högre tjänstemän i privat sektor ha minskat, medan motsvarande skillnader i stället ökat något inom offentlig sektor. För övriga tjänstemannagrupper har dock lönerna i jämförelse med okvalificerade arbetare ökat inom privat sektor, medan de varit relativt oförändrade inom offentlig sektor. Vi ser också att kvalificerade arbetare inom privat sektor tycks ha haft högre relativlöner 1991 än 1981 och 2000. Vidare framgår att den minskning av löneskillnader mellan kvalificerade och okvalificerade arbetare under 1990-talet som vi fann för alla anställda, tycks bero på minskningen av de förras relativlöner inom den privata sektorn. Skillnaderna mellan dessa två arbetarkategorier inom den offentliga sektorn är i stort sett oförändrade under samma period.

Tabell 12 visar också hur stor andel av lönevariationen (R^2) som klass "förklarar" respektive år samt hur stor lönevariationen är inom klassgrupperna (standardavvikelsen, σ , av residualen). Under perioden 1968 till 1991 förklarade uppdelningen mellan de fem klasskategorierna mellan 33 och 35 procent av lönevariansen. Lönevariationen inom klasserna minskade från 1968 till 1981 med mer än en femtedel, för att därefter öka en aning fram till 1991. Mellan 1991 och 2000 har R^2 minskat från cirka 33 till 30 procent, medan residualstandardavvikelsen ökat från cirka 0,23 till 0,26.

Det tycks alltså finnas en svag tendens till att yrkesklass under 1990-talet förklarar mindre av de löneskillnader som finns bland anställda, samtidigt som lönevariationen inom klassgrupperna ökar. Av den andra och tredje panelen i Tabell 12 framgår dock att det endast är bland privatanställda som denna trend mot minskat förklaringsvärde för klass finns mellan 1991 och 2000. R^2 minskade med nästan sex procentenheter i privat sektor, medan residualvariationen samtidigt ökade där. Inom offentlig sektor var däremot

både R^2 och löneskillnaderna inom klasserna i stort sett oförändrade.

Tabell 12. Löneskillnader efter klass (procent i förhållande till okvalificerade arbetare)

<i>Alla anställda</i>	1968	1974	1981	1991	2000
Högre tjänstemän	144,2	89,1	70,0	67,7	65,8
Tjänstemän mellannivå	74,1	37,9	29,4	26,0	26,6
Lägre tjänstemän	19,8	10,0	8,9	9,2	10,8
Kvalificerade arbetare	22,0	18,7	14,3	15,3	11,2
Okvalificerade arbetare	0	0	0	0	0
R^2	0,355	0,335	0,334	0,331	0,298
σ av residualen	0,344	0,265	0,224	0,234	0,260
N	2 719	2 869	3 216	3 264	2 953
<i>Privat sektor</i>	1968	1974	1981	1991	2000
Högre tjänstemän	145,8	91,4	85,9	83,2	74,2
Tjänstemän på mellannivå	76,6	38,5	38,7	30,3	33,4
Lägre tjänstemän	21,2	10,1	8,8	10,1	11,9
Kvalificerade arbetare	21,2	18,5	14,3	18,9	12,6
Okvalificerade arbetare	0	0	0	0	0
R^2	0,301	0,299	0,364	0,374	0,317
σ av residualen	0,348	0,265	0,231	0,244	0,278
N	1 875	1 776	1 764	1 783	1 741
<i>Offentlig sektor</i>	1968	1974	1981	1991	2000
Högre tjänstemän	141,9	89,3	59,7	53,6	55,9
Tjänstemän på mellannivå	70,3	38,4	23,6	23,2	22,7
Lägre tjänstemän	17,2	10,6	9,1	8,4	9,5
Kvalificerade arbetare	29,6	16,4	13,4	8,6	8,1
Okvalificerade arbetare	0	0	0	0	0
R^2	0,445	0,393	0,336	0,322	0,324
σ av residualen	0,333	0,265	0,209	0,208	0,215
N	844	1 093	1 449	1 476	1 189

Del B. Anställda individers löneutveckling under 1990-talet

Hittills har löneskillnaderna år 2000 jämförts med motsvarande skillnader vid fyra tidpunkter bakåt i tiden. Vi har således använt oss av tvärsnittsdata fram till nu. I detta avsnitt kommer vi i stället att beskriva hur samma individers reallöner har förändrats under 1990-talet. Vi använder alltså här levnadsnivåundersökningarnas panelansats, dvs. att samma individer intervjuas vid fler än ett tillfälle. Analysen baseras på de respondenter som var anställda vid båda de senaste intervjutillfällena (1991 och 2000). Löneförändring beräknas som skillnaden i logaritmen av timlön 2000 och logaritmen av timlön 1991 för samma individ. Genom att omvandla lön till logaritmiska värden kan skillnaden beskrivas som en ungefärlig proportionell förändring.

Den genomsnittliga förändringen i $\log(\text{timlön})$ för den grupp personer som hade en anställning både 1991 och 2000 är 0,257, vilket innebär cirka 29 procents löneökning.¹⁸ Medianlöneförändringen är något mindre, 0,224. De allra flesta personer som hade en anställning både 1991 och 2000 har erfarit reallöneökningar under 1990-talet; knappt 9 procent av de anställda som ingår i detta urval fick en reallönesänkning och övriga antingen oförändrad eller högre reallön.

Tabell 13 visar hur löneförändringens medianvärde varierar efter klass-, kön- och sektorstillhörighet 1991.¹⁹ (För att renodla betydelsen av klass för löneutvecklingen, ingår endast personer som inte har bytt klass mellan 1991 och 2000.) Av tabellen framgår att även om den typiske anställde inom alla dessa delgrupper haft en rejäl reallöneökning, finns det stora skillnader mellan grupperna.

Med ett undantag har offentliganställda inom alla klass- och könsgupper haft en sämre löneutveckling än privatanställda. Undantaget är kvinnliga okvalificerade arbetare, bland vilka offentliganställda haft en något större löneökning. Kvinnliga lägre tjänstemän har dessutom haft ungefär samma medianlöneutveckling oavsett sektor. Då kvinnor och män med samma klass-

¹⁸ Här liksom senare i avsnittet anges procentskillnader, vilka erhålls genom att ta exponenten av det logaritmiska värde som presenteras i tabellerna. I detta fall $\exp(0,257) = 1,293$.

¹⁹ I Tabell 13-15 används medianen i stället för medelvärdet som centralmått. Orsaken till detta är att bastalen (antal respondenter) är små inom vissa av de delgrupper som presenteras, och medianen är inte lika känslig för extremvärden som medelvärdet.

position och inom samma sektor jämförs, framstår inte kvinnor som missgynnade i fråga om lönetillväxt – i sex av tio klass- och sektorgrupper är kvinnornas medianlöneökning större än männens. Det bör noteras att kvinnliga högre tjänstemän i privat sektor är den grupp som tycks ha erhållit den största löneökningen mellan 1991 och 2000, nästan 48 procents löneökning. Antalet personer i denna grupp är dock mycket litet, vilket innebär att precisionen i skattningen är mycket låg. (I själva verket är inga av medianlöneskillnaderna bland de fyra grupperna av högre tjänstemän statistiskt säkerställda.) Tabell 13 visar till sist att bland såväl kvinnor som män inom båda sektorerna har högre tjänstemän erhållit större löneökningar än anställda inom andra klasser.

Tabell 13. Löneförändringar efter kön, sektor 1991 och klass 1991. Medianvärden av $\Delta \log(\text{timlön})$ 2000 och 1991
(Endast anställda som inte bytt klass mellan 1991 och 2000 ingår)

Klassposition 1991	Kvinnor		Män	
	Privat	Offentlig	Privat	Offentlig
Högre tjänstemän	(0,389)	0,220	0,325	0,270
Tjänstemän på mellannivå	0,307	0,195	0,279	0,172
Lägre tjänstemän	0,199	0,193	0,250	(0,199)
Kvalificerade arbetare	(0,268)	0,170	0,179	(0,129)
Okvalificerade arbetare	0,188	0,214	0,235	0,110
N	232	420	384	182

Not: siffror inom parentes anger att antalet respondenter i gruppen är mindre än 30.

Ålder är en viktig faktor för att förklara individers löneförändring över tid. Detta framgår av Tabell 14. För både kvinnor och män och inom både privat och offentlig sektor minskar löneökningen med stigande ålder. Ålderseffekten är dock mycket starkare för tjänstemän än för arbetare. Tjänstemän som 1991 var yngre än 26 år hade en löneökning på hela 57 procent mellan 1991 och 2000, medan

motsvarande ökning för arbetare endast var 36 procent.²⁰ Inom den äldsta åldersgruppen (46–55 år) var löneförändringen ungefär densamma för arbetare och tjänstemän, ca 19 procent. Privatanställda har haft större löneökningar än offentliganställda i alla åldersgrupper utom en. För alla åldersgrupper tagna tillsammans (se näst sista raden i tabellen) var löneökningarna större i den privata än i den offentliga sektorn och större bland tjänstemän än bland arbetare. Bland offentliganställda hade män i genomsnitt större ökningarna än kvinnor i de två yngsta åldersgrupperna, medan offentliganställda kvinnor hade större löneökningar i de två äldsta grupperna. Inom den privata sektorn tenderar kvinnor att ha större löneökningar än män i alla åldersgrupper utom den äldsta. Detta är i enlighet med tidigare presenterade resultat, som också tyder på att privatanställda kvinnor haft en positiv löneutveckling under 1990-talet.

Tabell 14. Löneförändringar efter ålder, kön, sektor och tjänstemän/arbetare 1991. Medianvärden av $\Delta \log(\text{timlön})$ 2000 och 1991

Åldersgrupp 1991	Kvinnor		Män		Män + Kvinnor	
	Privat	Offentlig	Privat	Offentlig	Tjänstemän	Arbetare
19-25	0,374	0,317	0,360	(0,353)	0,450	0,304
26-35	0,304	0,212	0,271	0,268	0,325	0,214
36-45	0,239	0,203	0,197	0,187	0,220	0,187
46-55	0,179	0,179	0,180	0,122	0,178	0,173
Alla	0,262	0,210	0,240	0,200	0,240	0,210
N	374	634	694	299	1 083	915

Not: siffror inom parentes anger att antalet respondenter i gruppen är mindre än 30.

²⁰ En rimlig delförklaring till denna stora skillnad är att tjänstemän tenderar att ha högre utbildning än arbetare och därför börjat förvärvsarbeta senare. Eftersom löneökningen i genomsnitt är mycket större för de som nyss inträtt på arbetsmarknaden, kan unga tjänstemän förväntas ha hög lönetillväxt. En tilläggsanalys som inte presenteras här i tabellform visar att skillnaderna mellan unga arbetare och tjänstemän minskar då vi konstanthåller för den anställdes erfarenhet. En relativt stor skillnad kvarstår dock även efter en sådan standardisering, vilket innebär att variation i erfarenhetslängd inte utgör hela förklaringen till de skillnader i lönetillväxt som finns mellan dessa båda grupper.

För att få en mer ingående bild av betydelsen av sektor för löneutvecklingen, har vi gjort en uppdelning i fyra grupper: (a) de som både 1991 och 2000 arbetade inom offentlig sektor, (b) de som både 1991 och 2000 arbetade inom privat sektor, (c) de som mellan 1991 och 2000 har bytt från privat till offentlig sektor samt (d) de som mellan 1991 och 2000 bytt från offentlig till privat sektor. Vi jämför medianen av såväl observerade som standardiserade löneförändringar för dessa fyra grupper, separat för kvinnor och män. Standardiseringen innebär att vi jämför personer som dels har samma genomsnittliga värden på lön, utbildningslängd, förvärvsarbetsår och ålder år 1991, dels har haft samma förändring mellan 1991 och 2000 vad gäller utbildningslängd och antal förvärvsarbetsår samt som grovt sett har haft samma grad av arbetslöshets- erfarenhet (vilket mäts genom en variabel som anger om den anställde varit arbetslös mer än 2 månader mellan 1991 och 2000 eller inte).²¹

Tabell 15 visar entydigt hur starkt sektortillhörighet, men även kön, har påverkat löneutvecklingen under 1990-talet. Kolumn (1) och (2) visar observerade medianvärden för kvinnor respektive män. Bland dem som inte bytt sektor hade privatanställda klart större löneökningar än offentliganställda. Detta gäller både kvinnor och män. För kvinnor som bytt sektor under 1990-talet skiljer sig inte löneutvecklingen speciellt mycket åt mellan dem som har bytt från offentlig till privat sektor eller tvärtom. För män däremot är löneutvecklingen mycket gynnsammare för dem som gick från offentlig till privat sektor än för dem som gick den motsatta vägen. Män som bytt till privat sektor har i genomsnitt erfarit så mycket som 43 procents lönehöjning under dessa nio år, medan medianvärdet för män som bytt från privat till offentlig sektor endast är 24 procent. Kolumn (3) visar skillnaden mellan kvinnors och mäns medianlöneförändring. Vi ser att könsskillnaderna är små med undantag av byte från offentlig till privat sektor, där männen gör en mycket större lönevinna med sektorsbytet.

Då vi i kolumnerna (4) och (5) i Tabell 15 jämför medianvärden för standardiserade löneförändringar, tenderar sektorsskillnaderna att bli mycket större jämfört med de observerade värdena. Sam-

²¹ Standardiseringen utfördes genom att skatta en "medianregressionsmodell" även kallad "least absolute value (LAV) model" separat för kvinnor och män. I modellen ingick de kontrollvariabler som nämns i texten ovan samt dummy-variabler för tre av de fyra sektorsbytar-/stannargrupperna. På basis av de erhållna estimaten skattades därefter den förväntade medianlöneutvecklingen för anställda i de fyra grupperna med genomsnittliga värden på kontrollvariablerna.

tidigt tenderar kvinnornas löneutveckling relativt männens att försämrats. Vi ser att anställda som stannat kvar i eller som bytt till privat sektor har haft en mycket större löneökning än anställda som stannat kvar i den offentliga sektorn. De standardiserade skillnaderna mellan kvinnor som bytt till privat sektor och kvinnor som stannat kvar i offentlig sektor är större än då observerade värden jämförs, cirka 3,2 procentenheter. Vi ser dessutom att löneökningen för anställda, både kvinnor och män, som byter från privat till offentlig sektor är klart lägre än för dem som stannar kvar i privat sektor. Kolumn (6) visar att män har haft en gynnsammare löneutveckling än kvinnor inom alla de fyra grupperna då vi jämför standardiserade medianvärden. Den standardiserade skillnaden mellan könen är mycket stor för de som byter från offentlig till privat sektor, mer än 17 procent.

Närmare analyser visar att orsaken till att kvinnornas standardiserade, men inte observerade, löneutveckling är sämre än männens bör sökas dels i att kvinnor hade kortare erfarenhet och lägre löner i utgångsläget 1991, dels i att kvinnor hade mindre arbetslösheterfarenhet än män under 1990-talet – 10 respektive 13 procent av kvinnorna och männen i vårt urval var arbetslösa mer än 2 månader under 1990-talet. Kort erfarenhet och låg lön tenderar att ge en större löneökning än det omvända. Dessutom tenderar arbetslösheterfarenhet att medföra en mindre gynnsam löneutveckling. Då vi tar hänsyn till dessa för kvinnor gynnsamma omständigheter för löneförändringen, minskar kvinnornas löneutvecklingstakt jämfört med männens.

Tabell 15. Löneförändringar efter sektortillhörighet och sektorsbyte 1991–2000. Observerade och standardiserade medianvärden (logaritmiska enheter)

	Observerade värden			Standardiserade värden *)		
	Kvinnor	Män	(1) - (2)	Kvinnor	Män	(4) - (5)
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)
Offentlig sektor både 1991 och 2000	0,208	0,186	0,022	0,162	0,198	-0,036
Privat sektor både 1991 och 2000	0,268	0,240	0,029	0,241	0,300	-0,059
Byte privat -> offentlig sektor	0,211	0,212	-0,001	0,172	0,255	-0,083
Byte offentlig -> privat sektor	0,223	0,356	-0,132	0,194	0,356	-0,162
N	960	962		958	959	

*) Löneförändringen är standardiserad efter genomsnittsvärden 1991 för (log) lön, utbildning, antal förvärvsarbetsår, ålder och ålder i kvadrat; efter förändring 1991-2000 för förvärvsarbetsår och utbildning samt arbetslöshetserfarenhet (> 2 månaders arbetslöshet 1991-2000).

Not: kolumn 3 = kolumn 1 – kolumn 2; kolumn 6 = kolumn 4 – kolumn 5.

I Tabell 16 visas resultaten av en regressionsanalys med förändring i logaritmerad lön 1991–2000 som beroende variabel. Det främsta syftet med denna analys är att utröna betydelsen av chefs- och arbetsledaransvar för löneutvecklingen. Modellen specificeras separat för privat och offentlig sektor. Tre kategorier av chefer anges: de med 1–5, 6–25 och de med fler än 25 underställda 1991. Referensgruppen är anställda utan arbetsledaransvar. För att ta hänsyn till eventuella förändringar i chefsposition mellan 1991 och 2000 ingår även en variabel som mäter förändring i det logaritmerade antalet underställda under denna period.²² Resultaten visar att det ur löneutvecklingssynpunkt var mycket gynnsamt att vara chef 1991, speciellt på en högre nivå. Privatanställda chefer med mer än 25 underställda 1991 hade cirka 28 procent större löneökning än privatanställda utan några underställda, konstanthållet för bl.a. lön, utbildningslängd och erfarenhet i utgångsläget 1991. Motsvarande skillnad i offentlig sektor var mycket större: nästan 40 procent. Löneökningarna var mindre för chefer och arbetsledare med färre underställda. För chefer på alla nivåer gäller

²² Eftersom det inte går att beräkna logaritmen av 0, är variabeln konstruerad som $\ln(\text{antal underställda } 2000 + 1) - \ln(\text{antal underställda } 1991 + 1)$.

att ökningen i chefslönepremierna var större inom offentlig än inom privat sektor. Detta resultat är oväntat eftersom de beskrivningar av höga chefers mycket stora löneökningar inom privat sektor som florerat i den offentliga debatten har medfört förväntningar om att chefslönepremien skulle vara speciellt stor där. Koefficienten för Δ (log) underställda kan tolkas som att en anställd som ökar antalet underställda med 100 procent (alltså en fördubbling) kommer att erfaras en extra löneökning på 5–6 procent.

I övrigt visar Tabell 16 att anställda med lång utbildning 1991 har erfarit en större löneökning än dem med kort utbildning, att genomgången utbildning under perioden ger en extra löneökning, att personer som inte förvärvsarbetat hela perioden har haft en sämre löneutveckling om de jobbade i privat sektor 1991, men inte om de arbetade i offentlig sektor. Vidare framgår, som vi tidigare sett, att kvinnor har haft en sämre löneutveckling än män. Denna könsskillnad är nästan dubbelt så stor inom offentlig som inom privat sektor, 0,083 jämfört med 0,044. Vi kunde också i den tidigare tvärsnittsanalysen konstatera (se Tabell 9) att relativlönerna bland kvinnor i privat sektor har ökat klart mer än bland kvinnor i offentlig sektor. Till sist har, som förväntat, de som varit arbetslösa under perioden en klart sämre löneutveckling än andra. Den negativa effekten av att ha varit arbetslös är dubbelt så stor om personen var anställd inom privat än inom offentlig sektor 1991.

Sammanfattningsvis visar dessa resultat att löneutvecklingen under 1990-talet skilde sig starkt åt mellan privat- och offentlig-anställda, mellan kvinnor och män, mellan samhällsklasser, mellan åldersgrupper samt mellan anställda med och utan arbetsledaransvar.

Tabell 16. Regressionsanalys (OLS) av $\Delta \log(\text{timlön})$ 2000 och 1991 (ostandardiserade koefficienter)

	<i>Privat sektor</i>	<i>Offentlig sektor</i>
(log) Timlön 1991	-0,439*	-0,519*
Erfarenhet 1991 (år)	-0,010*	-0,009*
Erfarenhet 1991 i kvadrat	0,0002*	0,0002*
Δ Erfarenhet 1991-2000	0,009*	-0,004
Utbildningsår 1991	0,029*	0,020*
Δ Utbildningsår 1991-2000	0,015*	0,019*
Kvinna=1	-0,044*	-0,083*
Inga underställda 1991	0	0
1-5 underställda 1991	0,059*	0,096*
6-25 underställda 1991	0,114*	0,177*
26+ underställda 1991	0,250*	0,331*
Δ (log) underställda 2000-1991	0,053*	0,063*
Arbetslös > 2 mån. 1991-2000	-0,131*	-0,066*
Justerat R ²	0,336	0,323
N	1 027	898

* koefficienten är significant på 95%-nivån.

4.8 Sammanfattning

Efter den ekonomiska krisen i början av 1990-talet erhöll de allra flesta löntagare i Sverige en stor reallöneökning fram till år 2000. Ökningen var betydande på samtliga nivåer av löneskalan. Detta är en dramatisk, positiv förändring jämfört med utvecklingen från mitten av 1970-talet till slutet av 1980-talet då reallönerna knappast ökade alls för majoriteten av arbetskraften. Under 1990-talet har anställda med höga relativlöner erhållit en något större procentuell reallöneökning än alla anställda i genomsnitt, och därmed en betydligt större löneökning i antal kronor, medan utvecklingen för lågavlönade anställda ligger nära det genomsnittliga förloppet. Reallönerna ökade alltså kraftigt i Sverige under 1990-talet för huvuddelen av alla anställda, samtidigt som sysselsättningen föll under decenniets första del utan att senare helt återhämta sig. Även om reallöneutvecklingen har varit mycket positiv, har samtidigt

fördelningen av lönerna blivit mer ojämn. Det förtjänar att diskuteras vilka de politiska och ekonomiska implikationerna av detta är, vilket dock faller utanför ramen för detta kapitel. Vi kan emellertid konstatera att förändringsmönstret i Sverige skiljer sig markant från t.ex. utvecklingen i USA, där timlöneersättningen har fallit eller stagnerat från mitten av 1970-talet till långt in på 1990-talet för alla grupper av anställda utom de allra högst avlönade.

Utbildningspremien har ökat under 1990-talet och ligger år 2000 nära den nivå som gällde i mitten av 1970-talet. Samtidigt tycks dock matchningsprocesserna på arbetsmarknaden ha försämrats. Förklaringsvärdet av traditionella humankapitalmodeller har sjunkit påtagligt sedan 1991. En orsak kan vara att utbudet av välutbildade personer har ökat mer än arbetsgivarnas efterfrågan. Tvärtemot den populära föreställningen om att IT-samhällets framväxt tillsammans med den ökande globaliseringen skulle ha inneburit att efterfrågan på okvalificerad arbetskraft sjunkit mer än vad utbudet gjort, finner vi alltså att efterfrågan på välutbildad arbetskraft inte ökat lika snabbt som utbudet. Resultatet är därför överutbildning, vilket medför att en allt större andel personer tvingas att ta arbeten som kräver mindre utbildning än vad hon/han har. Därmed har spelrummet för andra bestämningfaktorer till lön än individens egna kvalifikationer vidgats. Mått på arbetets egenskaper har blivit viktigare för att förklara variationen i löner, eftersom utbildning inte längre är ett tillräckligt villkor för att erhålla ett kvalificerat och välbetalt arbete.

Den ökade betydelsen av förhållanden utanför den enskilde individens egenskaper framgår även av de stigande löneeffekterna av ledningsansvar och av bransch- och sektortillhörighet. Orsaken till att bransch och sektor har fått en större betydelse för lönespridningen i Sverige bör rimligtvis sökas i den offentliga sektorns finansieringsproblem och i det förändrade förhandlingssystemet. Löneförhandlingarna har alltmer koncentrerats till branschnivå och till enheter under dessa, medan den nationella nivån har förlorat i betydelse. Detta har inneburit ökade skillnader mellan anställda med liknande kvalifikationer och med liknande jobb, dvs. genomslaget av den solidariska lönepolitikens huvudprincip – lika lön för samma slags arbete – har minskat.

Förklaringen till de ökade lönepremierna för chefs- och arbetsledaransvar är inte lika uppenbar. Till skillnad mot den gängse föreställningen att pyramiderna har rivits inom svenska arbetsorganisationer, finner vi att andelen som innehar chefsbefattningar

på olika nivåer har varit konstant under 1990-talet. Men däremot har chefernas relativlöner jämfört med andra anställda ökat starkt. Chefer med fler än 25 underställda hade 1991 knappt 25 procent högre lön än anställda utan ledningsansvar, givet individuella kvalifikationer, utbildnings- och upplärningskrav i arbetet och bransch. Denna lönepremie hade år 2000 ökat till drygt 40 procent. Även på lägre chefsnivåer har lönepremien vuxit påtagligt. Kanske är det de uppdrivna belöningsnivåerna på arbetslivets allra högsta positioner under 1990-talet som har fått följdverkningar nedåt i ledningsstrukturerna. Det är dock intressant att notera att chefslönepremien även har ökat starkt i offentlig sektor.

Löneskillnaderna mellan kvinnor och män har under 1990-talet minskat något inom den privata sektorn, medan den har ökat något bland offentligt anställda. Mot bakgrund av den starkt uttalade politiska målsättningen om jämställdhet mellan könen, måste det faktum att trenden mot en utjämning av kvinnors relativlöner har avstannat, och i viss mån även vänt, ses som uppseendeväckande. Att könslönegapet i den politiskt styrda sektorn har närmat sig gapet i den privata sektorn kan uppfattas som särskilt problematiskt. Kvinnor som grupp har missgynnats av lönestrukturens förändring under de två senaste decennierna. Under denna period har det skett en tydlig utjämning mellan könen i fråga om utbildningslängd och arbetslivserfarenhet, vilket borde ha medfört en avsevärd minskning i könslönegapet. Trots detta har de genomsnittliga löneskillnaderna mellan kvinnor och män varit relativt oförändrade. Orsaken till att så är fallet bör, enligt resultaten av våra analyser, sökas i den ökning av löneskillnaderna mellan personer med samma utbildningslängd och erfarenhet som skett sedan 1980-talet. Eftersom kvinnor tenderar att erhålla de lägsta lönerna, givet utbildningslängd och erfarenhet, kommer deras relativa löner att försämrans då löneskillnaderna inom utbildnings- och erfarenhetsgrupper ökar. Det är en viktig uppgift för framtida forskning att mer ingående undersöka dessa orsakssammanhang.

En annan viktig förändring som skett i den svenska lönestrukturen under 1990-talet är de kraftigt försämrade relativlönerna för anställda i den offentliga sektorn. Denna försämring är en fortsättning på en process som fortgått åtminstone sedan slutet av 1960-talet, men löneskillnaderna mellan privat- och offentliganställda har nu blivit dramatiska: En offentliganställd tjänade år 2000 i genomsnitt omkring 16 procent mindre än en privatanställd med samma utbildningslängd och arbetslivserfarenhet. År 1968 var

denna skillnad mindre än 2 procent och 1991 var den 11 procent. Detta bör rimligen ses som ett allvarligt samhällsproblem, speciellt som högstressjobben ökat starkt inom offentlig sektor under 1990-talet (se kapitel 3). Arbetsvillkoren inom vård, omsorg och utbildning försämras alltså samtidigt som också relativlönerna försämras där. Den svenska välfärdssektorn riskerar därmed att utvecklas till en sekundär arbetsmarknadssektor, med klart sämre jobb och sämre löner än inom andra delar av arbetsmarknaden. Akuta rekryteringsproblem är en tänkbar konsekvens, med potentiella skadeverkningar på hela det svenska välfärdssystemet.

Referenser

- Andersson, L-G., R. Erikson & B. Wärneryd, 1981. "Att beskriva den sociala strukturen", *Statistisk tidskrift*, 19:113–136.
- Atkinson, A. B. 1999. "Is rising inequality inevitable? A critique of the transatlantic consensus", *WIDER Annual Lectures 3*. Helsinki: UNU World Institute for Development Economics Research.
- Björklund, A., P-A. Edin, B. Holmlund & E. Wadensjö, 2000. *Arbetsmarknaden*. Andra reviderade upplagan. Stockholm: SNS Förlag.
- Blossfeld, H-P. & Y. Shavit (red.), 1993. *Persistent Inequality: Changing Educational Attainment in Thirteen Countries*. Boulder, Colorado: Westview Press.
- Borjas, G. J., R. B. Freeman & L. F. Katz, 1997. "How much do immigration and trade affect labor market outcomes?", *Brookings Papers on Economic Activity*:1–67.
- Ds 2000:69. *Alla lika olika – expertbilagor*. Stockholm: Regeringskansliet, Näringsdepartementet.
- Economics of Education Review*, 2000. Special Issue on Overschooling. Vol. 19:129–227.
- Edin, P-A. & B. Holmlund, 1995. "The Swedish wage structure: The rise and fall of solidarity wage policy", i R. B. Freeman & L. F. Katz (red.), *Differences and Changes in Wage Structures*. Chicago: University of Chicago Press.
- Edin, P-A. & K. Richardson, 2001. "Swimming with the tide: Solidarity wage policy and the gender earnings gap". Forthcoming i *Scandinavian Journal of Economics*.
- Edin, P-A. & R. Topel, 1997. "Wage policy and restructuring: The Swedish labor market since 1960", i R. B. Freeman, R. Topel & B. Swedenborg (red.), *The Welfare State in Transition. Reforming the Swedish Model*. Chicago: University of Chicago Press.
- Frank, R. H. & P. J. Cook, 1995. *The Winner-Take-All Society. Why the Few at the Top Get So Much More Than the Rest of Us*. New York: The Free Press.
- Gordon, D. 1996. *Fat and Mean: The Corporate Squeeze of Working Americans and the Myth of Managerial "Downsizing"*. New York: The Free Press.

- Hibbs, D. 1990. "Wage dispersion and trade union action in Sweden", i I. Persson (red.), *Generating Equality in the Welfare State: The Swedish Experience*. Oslo: Norwegian University Press.
- Hultin, M. 1998. "Gender Differences in Workplace Authority: Discrimination and the Role of Organizational Leaders", *Acta Sociologica*, vol 41.
- Juhn, C., K. M. Murphy & B. Pierce, 1991. "Accounting for the slowdown in black-white wage convergence", i M. H. Koster (red.), *Workers and Their Wages: Changing Patterns in the United States*. Washington D.C.: AEI Press.
- Katz, L. F. & D. H. Autor, 1999. "Changes in the Wage Structure and Earnings Inequality", i O. Ashenfelter & D. Card (red.), *Handbook of Labor Economics*, Volume 3. Amsterdam: North-Holland.
- Krugman, P. 1995. "Growing world trade: Causes and consequences", *Brookings Papers on Economic Activity*:327–77.
- le Grand, C. 1994. "Löneskillnaderna i Sverige: Förändring och nuvarande struktur", i J. Fritzell & O. Lundberg (red.), *Var dagens villkor – Levnadsförhållanden i Sverige under tre decennier*. Stockholm: Brombergs.
- Levy, F. & R. J. Murnane, 1992. "U.S. Earnings Levels and Earnings Inequality. A Review of Recent Trends and Proposed Explanations". *Journal of Economic Literature* vol. XXX Sept. 1992:1333–1381
- Lindbeck, A. & D. J. Snower, 2000. "Multitask learning and the reorganization of work: From tayloristic to holistic organization", *Journal of Labor Economics* 18:353–76.
- LO, 2001. *Löner år 2000. Löneutvecklingen de två senaste avtalsrörelserna mellan 1994 och 2000*. Rapport (<http://www.lo.se/loekonom/pdf/loner2000.pdf>).
- Mincer, J. 1974. *Schooling, Experience and Earnings*. New York: Columbia University Press.
- Mishel, L., J. Bernstein & J. Schmitt, 1997. *Did Technology Have Any Effect on the Growth of Wage Inequality in the 1980s and 1990s?* Washington, D.C.: Economic Policy Institute.
- Morris, M. & B. Western, 1999. "Inequality in earnings at the close of the twentieth century", *Annual Review of Sociology*, 25:623–657.
- OECD, 2000. *Education at a Glance*. Paris.

- Richardson, K. 1997. *Essays on Family and Labor Economics*. Stockholm: Institutet för social forskning, Stockholms universitet.
- Åberg, R. 2001. *Skill-education mismatch and employment possibilities for the less educated*, opublicerat manuskript, Sociologiska institutionen, Umeå universitet.

5 Kappsäck och välfärd

– sambandet mellan tillgång till resurser och välfärdsproblem 1991–2000

Magnus Neremo och Lotta Stern

5.1 Alla bär vi något med oss¹

Livet förser oss med en aldrig sinande ström av positiva och negativa erfarenheter. Vi får vänner, skaffar utbildning, förlorar vänner, skaffar arbete, bildar familj, köper hus och bil, gör karriär, köper sommarstuga, blir arbetslösa, skiljer oss osv. Genom livet samlar vi därmed på oss ägodelar, kunskaper och erfarenheter som fungerar som resurser. Vissa resurser är dock av sådan art att de inte enkelt låter sig undersökas av kvantitativt orienterade samhällsvetare – exempelvis vishet eller mognad. Men en hel del resurser består av materiella tillgångar som hus och bil, eller av immateriella tillgångar som utbildning och arbetslivserfarenhet, vanligtvis benämnt humankapital (Becker 1964). Resurser som dessa är individuella och kan relativt enkelt skattas i kvantitativa undersökningar.

Samtidigt speglar våra erfarenheter att människan är en social varelse. De flesta av oss färdas helst genom livet tillsammans med andra. Kanske inte alltid, och kanske inte med vem som helst. Men det är inte svårt att tänka sig livets färd som ganska torftig om den sker utan relationer med familj, nära vänner, arbetskamrater eller intressefränder. Dessa relationer ger oss tillgång till ytterligare en form av resurser som brukar sammanfattas som individens sociala kapital (Coleman 1990). Den avgörande skillnaden mellan sociala och individuella resurser är att de förra tillgängliggörs en individ via sociala relationer och existerar endast via relationen till andra. Sociala resurser tillhör därför inte individen på samma uppenbara sätt som materiella tillgångar och humankapital. Individen äger med andra ord sina materiella tillgångar och sitt humankapital, men inte sina relationer (Coleman 1990:315; Portes 1998:7; Hawe och Shiell 2000:873).

¹ Vi vill rikta ett särskilt tack till Christofer Edling, Henrik Tham, redaktörerna samt övriga deltagare vid Kommittén Välfärdsboksluts seminarium den 19 april 2001 för värdefulla kommentarer och kritiska synpunkter på en tidigare version av detta kapitel.

5.2 Fokus på två relativt grundläggande dimensioner av välfärd

En individs samlade tillgång till ovan nämnda resurser varierar över tid. En så pass omvälvande period som nittiotalet är därför intressant för att studera förändringar i resurstillgång i stort. Men också om och i så fall hur dessa resurser inverkar på människors grundläggande välfärd i andra avseenden. Sambanden mellan tillgång till olika typer av resurser och ett mångdimensionellt begrepp som välfärd är dock inte självklara. En orsak är att individers definition av det goda livet inte alltid är densamma. Det är däremot betydligt lättare att enas om vad som är ofärd (jfr Johansson 1980). De välfärds- eller snarare ofärdsdimensioner som vi valt att undersöka är dock, som vi ser det, relativt generella och grundläggande, nämligen hälsoproblem och ekonomiska svårigheter.

Dessa dimensioner av välfärd kan givetvis studeras med en mängd indikatorer. När det gäller hälsoproblem används här två delvis överlappande indikatorer. Den första baseras på individens egen bedömning av sin hälsa,² vilket kan ses som en summering av den relevanta information en individ har om sin egen fysiska och mentala hälsa (se Tissue 1972; Idler och Angel 1990).³ Den andra indikatorn på hälsa betonar mer tydligt den psykologiska aspekten, i termer av allmän trötthet, sömnproblem, nervositet, överansträngning och depression.

Liksom i fallet med individers hälsa används även två delvis överlappande indikatorer på en potentiellt problematisk ekonomisk situation. Den första av dessa är om individen har tillgång till en större summa pengar vid behov, dvs. tillgång till en så kallad konstantmarginal. Den andra indikatorn på ekonomiska svårigheter är om individen upplever sig ha haft svårt att, någon gång det senaste året, få sina inkomster att täcka de löpande utgifterna. Tanken här är att den otrygghet det innebär att inte själv ha tillgång till en större summa pengar vid behov eller att uppleva att budgeten inte räcker till påverkar individens livsprojekt negativt oavsett hur livsprojektet ser ut.

² Tidigare undersökningar visar dock att självskattad hälsa är en god indikator på fysisk hälsa och ger goda skattningar av t.ex. mortalitet (Idler och Benyamini 1997 i Veenstra 2000). Självskattad hälsa har också visat sig vara ett pålitligt mått på hälsa jämfört med andra indikatorer (Lundberg och Manderbacka 1996).

³ Det verkar också som att självskattad hälsa är en summering som tar hänsyn till en referensgrupp bestående av andra i samma ålder (se Manderbacka och Lundberg 1996 för en diskussion om referensgrupper och Manderbacka 1998 om konsten att mäta hälsa).

Tillsammans utgör en upplevd dålig hälsa, frånvaron av en konstantmarginal och problem med löpande utgifter indikatorer på välfärdsproblem som oavsett hur våra individuella värderingar av det goda livet ser ut är förhållanden som de flesta försöker att undvika.

Tidigare välfärdsforskning har etablerat skillnader i olika dimensioner av välfärd mellan män och kvinnor, svenskar och invandrare, unga och gamla, arbetare och tjänstemän, ensamstående och sammanboende (se t.ex. Fritzell och Lundberg 2000). Men eftersom sociodemografiska faktorer i sig inte kan anses förklara skillnader exempelvis mellan kvinnors och mäns ekonomiska förhållanden, om vi inte antar att skillnaden är biologiskt betingad, måste vi finna bakomliggande faktorer som kan bidra till förståelsen av dylika skillnader.⁴ Ett sätt att motivera ett fokus på resurser är sålunda att skillnader i resurser kan vara en sådan bakomliggande faktor som kan bidra till vår förståelse av skillnader mellan sociodemografiska grupper.

Kapitlets syfte är således att studera huruvida tillgång till olika former av resurser och förändringar av dessa är relaterade till hälso- och ekonomiska svårigheter, givet sociodemografiska faktorer. Kapitlet innehåller dessutom en översikt av förändringar i såväl resurser som välfärdsproblem, definierade enligt ovan, mellan 1968 och 2000. Denna historiska översikt syftar dels till att studera hur tillgången till resurser och förekomsten av hälso- och ekonomiska svårigheter förändrats under perioden, dels till att sätta in eventuella förändringar under 1990-talet i ett längre perspektiv.

5.3 Individuella resurser och välfärd⁵

Det är självklart att en god tillgång till materiella resurser ger individen större möjlighet att tillgodose materiella behov. Vad gäller individens hälsa visar det sig att individuella resurser inverkar på den vård hon efterfrågar, vilket torde påverka hennes förutsätt-

⁴ Sociodemografiska faktorer används här som samlingsnamn för faktorer som beskriver individen och hennes arbets- och familjesituation (se Appendix).

⁵ Det är ibland uppenbart att individuella resurser påverkar de välfärdsproblem vi valt att studera. Det kan med andra ord förefalla onödigt att ens diskutera deras inverkan på välfärdsproblem. Samtidigt är det problematiskt att utesluta individuella resurser och endast diskutera sociala resurser, eftersom förhållandet mellan dessa inte är självklart. Diskussionen blir i en mening ofullständig utan de individuella resurserna. Vi har därför valt att inkludera en kortfattad diskussion av förhållandet mellan individuella resurser och välfärd, medan kapitlets huvudsakliga intresse ligger på betydelsen av sociala resurser.

ningar att må bra (jfr Gillström 2001). Goda materiella resurser innebär också att man har tillgång till en ekonomisk buffert i händelse av en större utgift, och dessutom är sannolikheten större att man har råd att betala löpande utgifter.

God tillgång på humankapital, som en hög utbildning eller lång erfarenhet på arbetsmarknaden, sammanfaller till viss del med god tillgång till materiella resurser. Exempelvis har en hög utbildning ofta ett samband med hög inkomst, vilket i sin tur ger bättre förutsättningar för att investera i fast egendom. Likaså föreligger ett samband mellan löneökningar och lång arbetslivserfarenhet (se le Grand, Szulkin och Tählin, kapitel 4 i denna volym).

Skillnader i utbildning har också visat sig ha ett samband med skillnader i hälsorelaterad livsstil, på så vis att högutbildade i högre utsträckning är rökfria och tränar regelbundet.⁶ Visserligen uttrycker en livsstil personliga preferenser om det goda livet, men det går inte att komma ifrån att humankapitalrelaterade livsstilsval av detta slag långsiktigt påverkar individers fysiska hälsa.

Sammantaget kan man säga att bristande individuella resurser, oavsett om resurser mäts i termer av inkomst, utbildning, typ av anställning eller boende, tenderar att ha ett samband med sämre hälsa (Black m.fl. 1982; Whitehead 1988; Hawe och Shiell 2000). Detta betyder att 1990-talets välfärdsresa antagligen var mer behaglig för dem med god tillgång till både materiella och immateriella individuella resurser.

5.4 Skillnaden mellan individuella och sociala resurser

Men sociala dimensioner av vår tillvaro, som våra relationer till andra människor, är också viktiga. Dessa relationer betecknas ofta som socialt kapital av dagens samhällsvetare. Det är något av ett modeord och används för det mesta för att beteckna positiva effekter av individers relationer till andra individer. Pierre Bourdieu definierar exempelvis socialt kapital som "sammanlagda faktiska eller potentiella resurser som är länkade till innehavet av ett varaktigt nätverk av mer eller mindre institutionaliserade relationer av ömsesidig bekantskap eller igenkännande" (1985:248, vår översättning).

⁶ Analyser gjorda på LNU2000 visar att 65 procent av högre tjänstemän är rökfria och motionerar regelbundet. Motsvarande siffra för övriga är 55 procent.

Styrkan på våra relationer till andra påverkar karaktären på sociala resurser. Olika starka relationer är bra till olika saker. Starka relationer till andra genererar materiella och immateriella "gåvor". Dessa gåvor skapas genom tillitsmekanismer som förväntningar om ömsesidighet och normupprätthållande inom nätverket. Täta och avgränsade nätverk skapar sålunda ömsesidighet och gruppsolidaritet som har viktiga fördelar för den dagliga tillvaron och därmed för individers välfärd. Det kan handla om allt från tillgången till barnvakt vid behov till hjälp att handla vid sjukdom, en obetald insats i den egna butiken eller någon att låna pengar av vid behov.⁷ Tilliten är viktig på så sätt att det finns en förväntning om ömsesidighet. Den som ger något förväntar sig att få något tillbaka vid behov.

Men också svaga relationer kan ha betydelse för vår välfärd. Studier har visat att kontakter med bekanta, arbetskamrater eller tidigare arbetskamrater, ofta ger tillgång till information som de nära, täta nätverken inte har tillgång till. Svaga relationer kan vara kontakter som främjar karriären, ger tillgång till värdefull information om nytt arbete, nya produkter eller goda råd i största allmänhet (Granovetter 1973, 1974; Burt 1992; Podolny och Baron 1997). Sådana svaga relationer är ofta nätverksöverskridande vilket bidrar till att ett slags övergripande sammanhang kan skapas, något som kan underlätta mobilisering av resurser vid behov (Granovetter 1973).

I princip kan vi säga att ju starkare och närmre relationen mellan två människor är, desto mer kontroll över relationen har de, och desto mer inverkan har relationen antagligen på deras dagliga liv. Svagare relationer däremot har inte samma inverkan på vårt dagliga liv, men kan påverka människors liv genom att de ger tillgång till information som ökar människors välfärd.

Det är därför inte enkelt att dra några slutsatser om hur man maximerar välfärdseffekten av sina sociala relationer. Åtminstone verkar det som att man först måste ta reda på vad det är för fördelar man vill att ens sociala resurser ska leda till. Och samtidigt beakta

⁷ Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att täta och avgränsade nätverk också kan leda till framväxten av alternativa subkulturer (etniska kluster, ungdomsgäng, religiösa sekter) som potentiellt minskar den långsiktiga chansen till arbete och ekonomisk framgång (Fernandez-Kelly 1995; se också Portes 1998). Sociala resurser, i form av trygghet och social kontroll, kan sålunda motverka sociala resurser i form av nätverksrelaterade fördelar om de senare just bygger på förmågan att överbrygga existerande gruppnormer. Negativa konsekvenser är exempelvis exkludering av individer, överdrivna krav på gruppmedlemmar, begränsningar av individers frihet, och normer som belönar konformitet snarare än framgång (jfr Simmel [1902]1964; Boissevain 1974; Portes 1998).

de begränsningar som finns vad gäller tid, pengar och kostnader för olika alternativ. Vill man ha förstäelse, emotionell närhet och tillit ska man kanske satsa på ett nätverk med få, nära relationer med individer som är lika en själv. Vill man ha information, självständighet och oberoende ska man satsa på ett nätverk med många, distanse-erade relationer med individer som inte är lika en själv. Sådana stora nätverk präglas av mindre solidaritet eller emotionell närhet än små nätverk (Adams 1987; Wellman m.fl. 1991; Lang och Carstensen 1994; Wellman och Gulia 1997; Adams och Torr 1998). Båda nätverkstyperna har alltså potentiella för- och nackdelar. Och är kanske olika bra för olika dimensioner av välfärd. Det är en av de saker vi hoppas kunna testa i det här kapitlet.

5.5 Relationer mellan individuella resurser, sociala resurser och sociodemografiska faktorer

Det finns en hel del likheter i individers sätt att umgås med andra, vad som nedan kommer att kallas för deras nätverk. Exempelvis umgås de flesta av oss med vänner, men konsulterar släktingar vid stora beslut och bekymmer (se Fischer 1982; Wellman och Wortley 1989; Schweizer, Schnegg och Berzborn 1998). Gemensamt verkar också vara att frekvensen på kontakter har stor betydelse för bandens styrka (Homans 1951:133). Ju oftare individer umgås, desto starkare är deras emotionella band.

Tidigare studier har samtidigt visat att individers nätverk systematiskt skiljer sig åt. Exempelvis har individer med liten tillgång till individuella resurser, invandrare och äldre i högre utsträckning nätverk präglade av starka band och hög densitet (Fischer 1982; Granovetter 1983; Portes 1998). En förklaring till detta är att dessa grupper kanske inte har tillgång till de materiella och sociala resurser som krävs för att bibehålla mer utspridda nätverk (Fischer 1982:150). Dessutom beror detta troligtvis på att starka relationer ger mer säker tillgång till resurser än svaga relationer (Granovetter 1983). Effekten av nätverkets densitet har vidare visat sig ha olika effekt på individers välbefinnande beroende på om de har hög eller låg inkomst. Hög densitet i nätverket tycks ha viss negativ inverkan på höginkomsttagares välbefinnande, men en positiv inverkan på låginkomsttagare (Fischer 1982:150).⁸ När vi sålunda nedan disku-

⁸ Män och kvinnor verkar däremot inte ha särskilt olika nätverk, förutom att kvinnor tenderar att ha mer släkt i sina diskussionsnätverk (Marsden 1987).

terar betydelsen av sociala resurser för individers välfärd, är det viktigt att komma ihåg att olika grupper kan skilja sig åt vad gäller deras nätverk och effekten av nätverken, samtidigt som vi vet att olika grupper kan skilja sig åt vad gäller deras välfärd.

5.6 Sociala resurser och välfärd

Det finns en lång och väldokumenterad tradition som studerat kopplingen mellan hälsa och sociala faktorer. Sålunda vet vi till exempel att isolering inverkar negativt på individers hälsa och att socialt stöd, genom informella nätverk eller social involvering i formella nätverk, har länkats till olika mått på hälsostatus (Cassel 1976; Cobb 1976; Berkman och Syme 1979; Cohen och Syme 1985; Hanson och Östergren 1987; Orth-Gomer och Johnson 1987; House, Landis och Umberson 1988; Hirdes och Forbes 1992; Lasker, Egolf och Wolf 1994; Wilkinson 1996; Veenstra 2000; Lennartsson 2001).

Det finns med andra ord goda skäl att tro att starka band till andra påverkar människors hälsa. Men tidigare studier pekar inte entydigt på enkla samband. Veenstra (2000) finner exempelvis att socialt stöd, mätt genom frekvensen umgänge med familj och vänner, inte var relaterat till hälsa. Inte heller de mått som i våra termer ämnar fånga svaga sociala band, vad Veenstra kallar social involvering, nämligen frivilligarbete och organisationsmedlemskap, var relaterat till hälsa. Efter en genomgång av ett antal olika sätt att skatta sociala resurser finner han ett positivt samband mellan hälsa och umgänge med arbetskamrater respektive deltagande i religiösa ceremonier.

Men det är även rimligt att anta att sociala nätverk baserade på svaga band kan påverka individers hälsa i en vidare bemärkelse. Exempelvis kan man tänka sig att hälsorelaterade beteenden sprider sig i nätverket eller genom att lokalsamhället lyckas mobilisera kollektiva lösningar eller motstå försämringar så att tillgången på medicinska tjänster är god (se t.ex. Kawachi och Berkman 1998; Veenstra 2000). Här handlar det om informationsfördelar som svaga relationer kan ge och som kan ha betydelse för individers hälsorelaterade välfärd.

Det är dock betydligt svårare att uttala sig generellt om kopplingar mellan sociala resurser och ekonomisk välfärd. En anledning är att den typ av ekonomiska resurser som ställs till individens

förfogande genom hennes relationer till andra i hög grad påverkas av kontakternas ekonomiska situation. Om de saknar ekonomiska förutsättningar att ställa till hennes förfogande spelar det mindre roll att de gärna vill hjälpa till eller att de litar på att hon skulle hjälpa dem vid behov. Eftersom våra mått på ekonomisk välfärd är tillgång till kontantmarginal och problem med löpande utgifter handlar välfärdseffekter av sociala resurser i hög utsträckning om att ha tillgång till ett nätverk med goda ekonomiska resurser.

Men det kan också tänkas att ett nätverk bestående av svagare band, som medlemskap i formella organisationer, kontakter med arbetskamrater och bekanta, är relaterat till individers ekonomiska välfärd. Här är mekanismen mer oklart relaterad till våra mått på ekonomisk välfärd, men det förefaller rimligt att anta att tillgång till ny information, som man i hög utsträckning får tillgång till via svaga band, påverkar individens situation på arbetsmarknaden (se Granovetter 1974; Korpi 1994; Baron och Podolny 1997). Det är dock inte helt klart att detta ger utslag på de mått vi använder här, och därför låter vi det vara en empirisk fråga om och hur olika typer av sociala resurser påverkar individers ekonomiska välfärd.⁹

5.7 En beskrivning av tillgång till resurser och välfärdproblem 1968–2000

Grundantagandet i detta kapitel är att en god tillgång till resurser av olika slag är positivt för individens möjlighet att genomföra sitt livsprojekt. Men innan sambandet mellan tillgång till resurser och välfärdproblem studeras mer i detalj är det intressant att ge en bild av såväl tillgången till individuella och sociala resurser, som omfattningen av de välfärdproblem vi valt att fokusera i detta kapitel. Nedan beskrivs därför generella förändringar i tillgång till resurser sedan slutet av 1960-talet för tvärsnitt av Sveriges befolkning för de år som levnadsnivåundersökningar (LNU) genomförts: 1968, 1974, 1981, 1991 och 2000.

⁹ Innan vi lämnar diskussionen om sociala resurser bör det nämnas att det också finns en mer makrobetonad diskussion av socialt kapital där detta sägs ha betydande konsekvenser också för samhället i stort (se Granovetter 1973; Fukuyama 1996; Putnam 2000 samt Rothstein 1998, 2000 för en diskussion av Sveriges sociala kapital). Tanken är här att socialt kapital på aggregerad nivå underlättar kollektivt handlande på samhällslevelle nivå (Granovetter 1973; Putnam, Leonardi och Nanetti 1993; Coleman 1998), spridningen av information och innovationer (Granovetter 1973), och är därmed positivt för demokrati och ekonomi. Vi är dock här enbart intresserade av individuella effekter av sociala resurser.

5.7.1 God tillgång till individuella resurser

Individuella resurser är här uppdelade i materiella och immateriella resurser. De materiella individuella resurserna innefattar egendom av traditionellt slag, dvs. ägande av bostad (villa eller bostadsrätt), bil, sommarstuga eller båt. Av Tabell 1 framgår att andelen med god tillgång till materiella resurser, dvs. individer som har tillgång till åtminstone tre av fyra tillgångar, har ökat sedan slutet av 1960-talet. I den första levnadsnivåundersökningen hade knappt 13 procent av befolkningen en god tillgång till materiella resurser. Motsvarande andel år 2000 är drygt 25 procent.

Under de senaste fyra decennierna har dessutom allt fler fått en god tillgång till immateriella resurser, mätt som eftergymnasial utbildning.¹⁰ I slutet av 1960-talet hade ungefär 5 procent av befolkningen en eftergymnasial examen, medan motsvarande andel vid seklets slut var drygt 21 procent. Även om denna ökning är dramatisk i absolut mening måste man betänka att det relativa värdet av en eftergymnasial examen antagligen var större för trettio år sedan.

Sett ur detta historiska perspektiv verkar nittioalets kris inte ha lett till en urholkning av tillgången till individuella resurser. Den generella välfärdsutvecklingen implicerar dock att en god tillgång till individuella resurser, mätt i absoluta termer, kan ha mindre inverkan på risken att uppleva välfärdsproblem idag än för trettio år sedan.

¹⁰ Här studeras humankapital endast i termer av utbildningsnivå. En annan viktig dimension av humankapital är individers arbetslivserfarenhet. Vi har dock valt att inte inkludera arbetslivserfarenhet här eftersom värdet av arbetslivserfarenhet är beroende av individens ålder, vad individen kan eller valt att göra istället för att arbeta samt att värdet av ytterligare arbetslivserfarenhet avtar över tid. Att bestämma vad det betyder att ha en god tillgång till humankapitalet arbetslivserfarenhet blir sålunda komplicerat.

Tabell 1. God tillgång till resurser 1968, 1974, 1981, 1991 och 2000. Alla personer mellan 18 och 76 år

	Undersökningsår				
	1968	1974	1981	1991	2000
<i>Individuella resurser</i>					
Materiella resurser	12,7	16,1	20,5	22,9	25,6
Högskola eller universitetsutbildning	4,9	9,0	13,7	17,8	21,1
<i>Sociala resurser</i>					
Tillgång till starka band	45,1	49,0	51,3	63,1	61,0
Socialt stöd	-	-	92,2	93,2	92,0
Tillgång till svaga band	19,9	23,3	25,0	22,3	18,3
N	5 603	5 394	5 328	5 031	5 111

Not: - = Vi saknar information från detta undersökningsår.
För definitioner av de olika resurserna, se Appendix.

5.7.2 God tillgång till sociala resurser i termer av starka och svaga band

Eftersom vi saknar kunskap om individers faktiska nätverk – deras sociala kontakter – skattas dessa utifrån befintlig information om individers umgänge med familj och vänner. Om individer uppger att de har täta kontakter med vänner och familj antas detta indikera förekomst av starka band, vilket i diskussionen ovan antogs skapa tillit, emotionell närhet och socialt stöd.

God tillgång till den sorts sociala resurser som skapas genom starka band har sålunda operationaliserats som att man relativt ofta besöker och får besök av släkt och vänner (se Appendix för mer detaljer). Av Tabell 1 framgår att tillgången till starka band har ökat under den studerade perioden. I slutet av 1960-talet hade ungefär 45 procent av befolkningen god tillgång till starka band. Motsvarande siffra för år 2000 är drygt 60 procent. Även om vi inte här bryr oss om huruvida det är umgänge med släkt eller med vänner som ökat, så verkar den svenska befolkningen leva ett mer socialt liv idag än för trettio år sedan.

En konsekvens av ett bra nätverk av starka band är vidare att relationer kan omvandlas till resurser för individen i termer av "vänskapens gåvor" som diskuterats tidigare. I LNU finns tre frågor som fångar en dimension av vänskapens gåvor, nämligen om

individer har tillgång till socialt stöd. Variabeln som indikerar en god tillgång till socialt stöd innebär att individen till exempel får hjälp vid sjukdom och har någon att prata med om personliga problem. De frågor som ligger till grund för denna variabel har ställts 1981, 1991 och år 2000 (se Appendix för mer detaljer). Av Tabell 1 framgår att andelen av befolkningen som upplever att de har ett gott socialt stöd har varit relativt konstant sedan 1980-talets början. Knappt 8 procent upplever att de saknar socialt stöd år 2000. Det sociala stödet är således å ena sidan mycket utbrett, vilket å andra sidan implicerar att de individer som saknar socialt stöd troligen har en extra problematisk situation.

Går vi över till att studera utvecklingen av svaga band, eller den typ av nätverk som framförallt är informationsskapande, kan dessa i den form vi studerar dem också ses som en indikation på att individen upplever samhället som legitimt och deltar i "samhällsgemenskapen". Vi har använt information om individens deltagande i olika typer av studiecirkel och aktiva deltagande i frivilliga organisationer som indikatorer på sociala resurser baserat på svaga band (se Appendix för mer detaljer).

God tillgång till svaga band är mindre vanligt än god tillgång till starka band. I slutet av 1960-talet hade var femte invånare mellan 18 och 76 år en god tillgång till svaga band. Denna andel ökade något under 1970-talet för att sedan minska under 1990-talet, till drygt 18 procent år 2000, dvs. något under 1968 års nivå (se Tabell 1).

Sammantaget kan vi konstatera att tillgången till olika former av resurser varierar över tid. Generellt har tillgången till individuella resurser ökat under de tre senaste decennierna, liksom tillgången till starka band. Tillgången till svaga band tycks däremot ha minskat något sedan 1980-talet medan tillgången till socialt stöd är oförändrat högt.

5.7.3 Förekomst av hälsoproblem och vardagsekonomiska svårigheter

När vi på samma sätt studerar de välfärdsproblem som är av intresse här finner vi inte någon entydig trend. Resultaten som presenteras i Tabell 2 visar att andelen individer som inte upplever ett gott allmänt hälsotillstånd¹¹ har ökat något under 1990-talet, medan andelen med lågt psykiskt välbefinnande främst ökade under 1980-talet.¹² Det finns däremot inga tecken här på att denna ökning fortsatt under 1990-talet. Andra studier av 1990-talet visar dock att förekomsten av psykiska hälsobesvär ökade dramatiskt mellan 1989 och 1994 för att sedan minska marginellt fram till 1998 (Fritzell och Lundberg 2000). Att denna ökning ej framgår i vårt material beror främst på att vi använder en snävare definition av psykiska besvär.¹³

Tabell 2. Andel med olika välfärdsproblem 1968, 1974, 1981, 1991 och 2000. Alla personer mellan 18 och 76 år (procent)

	Undersökningsår				
	1968	1974	1981	1991	2000
<i>Välfärdsproblem</i>					
Saknar god självskattad hälsa	-	-	-	22,7	26,6
Saknar psykiskt välbefinnande	9,7	9,4	8,1	11,3	11,8
Saknar kontantmarginal	17,9	14,1	13,6	11,3	11,9
Vardagsekonomiska svårigheter	-	-	-	12,7	15,8
N	5 633	5 527	5 500	5 031	5 111

Not: - = Vi saknar information från detta undersökningsår.

Vad gäller ekonomiska problem kan vi konstatera att det är färre som saknar kontantmarginal idag än det var i slutet av 1960-talet,

¹¹ God hälsa är baserad på respondentens skattning av det egna hälsotillståndet. De som svarat "varken bra eller dåligt" och "dåligt" anses här inte uppleva ett gott allmänt hälsotillstånd.

¹² I klartext innebär detta en ökning av andelen som anser sig haft svåra problem med åtminstone en och låtta problem med en annan av följande fem indikatorer: sömnproblem, nervositet, allmän trötthet, överansträngning eller depression. Detta är en något snävare definition än vad som är brukligt (jfr Lundberg 1990; Gähler 1998; Fritzell och Lundberg 2000).

¹³ En kompletterande analys på LNU 2000 visar att en något vidare definition av psykiska hälsobesvär än vad som används i detta kapitel också ger en ökning av besvär mellan 1991 och 2000 (jfr Fritzell och Lundberg 2000).

samtidigt som de vardagsekonomiska svårigheterna tycks ha ökat något under 1990-talet.¹⁴ Det senare är givetvis svårare att uttala sig om huruvida det beskriver en trend eftersom vi i detta fall endast har tillgång till två mätpunkter, 1991 och 2000.

5.8 Sambanden mellan bristande tillgång till resurser och individers välfärd 1991 och år 2000 – en tvärsnittsanalys

Tillgång till ett rikt material som levnadsnivåundersökningarna ger oss en mängd olika sätt att undersöka sambanden mellan tillgång till resurser och individers välfärd. Vi kan dock aldrig med den här typen av datamaterial uttala oss säkert om orsak och verkan, dvs. fastställa om man har välfärdsproblem för att man saknar tillgång till resurser eller tvärtom. Genom att använda oss av tvärsnittsdata kan vi undersöka om de direkta sambanden mellan tillgång till resurser och välfärdsproblem verkar någorlunda stabila över tid, och genom att använda oss av paneldata kan vi dessutom studera om förändring i tillgång till resurser mellan två tidpunkter är relaterat till välfärdsproblem. Vi avgränsar oss här till tvärsnitten för 1991 och 2000, eftersom det är de två tidpunkter vi senare använder i panelanalysen för att studera sambanden mellan förändringar i tillgång till resurser och välfärdsproblem år 2000.

Syftet med tvärsnittsanalysen nedan är alltså att belägga samband mellan tillstånd. Resultaten som presenteras uttrycker sambandet mellan brist på resurser och välfärdsproblem och är baserade på multivariata analyser.¹⁵ De multivariata analyserna uttrycker individens *relativa risk* att uppleva välfärdsproblem, det vill säga nettorisken givet tillgång till olika former av resurser och sociodemografiska faktorer såsom ålder, kön, etnicitet, social klass, civilstånd och hemmavarande barn.¹⁶ Effekter av dessa faktorer i tvärsnitten kom-

¹⁴ Avsaknad av kontantmarginal indikerar att en individ inte anser sig ha möjlighet att skaffa fram 12 000 kronor på en vecka år 2000. Motsvarande belopp för 1968, 1974, 1981 och 1991 års undersökningar var 2 000, 2 500, 5 000 respektive 10 000 kronor. Med vardagsekonomiska svårigheter avses att individen anser sig ha haft svårigheter att klara de löpande utgifterna för mat, hyra och räkningar någon gång under det senaste året.

¹⁵ Vi använder logistiska regressioner där sannolikheten för att uppleva ett givet välfärdsproblem uttrycks i oddskvoter, vilket i texten benämns som relativ risk.

¹⁶ Vi är intresserade av att även undersöka hur ålder, kön, etnicitet, klasstillhörighet och familjesituation påverkar relationen mellan tillgång till resurser och människors välfärd. Enkelt uttryckt innebär det att dessa variabler inkluderas för att kontrollera att eventuella samband mellan tillgång till resurser och välfärd inte är en effekt av att vi inte beaktat vad som här kallas sociodemografiska faktorer (se Appendix för mer information).

menteras dock inte här, utan endast i samband med panelanalysen av förändringar i tillgång till resurser.

När staplarna i nedanstående figurer överskrider värdet 1 anger detta att ett positivt samband föreligger mellan brist på en given resurs och ett givet välfärdsproblem, givet sociodemografiska faktorer och tillgång till övriga resurser.¹⁷ I texten talas dock endast om samband mellan bristande resurser och välfärdsproblem för att underlätta läsningen.

5.8.1 Bristande resurser och allmänt hälsotillstånd 1991 och 2000

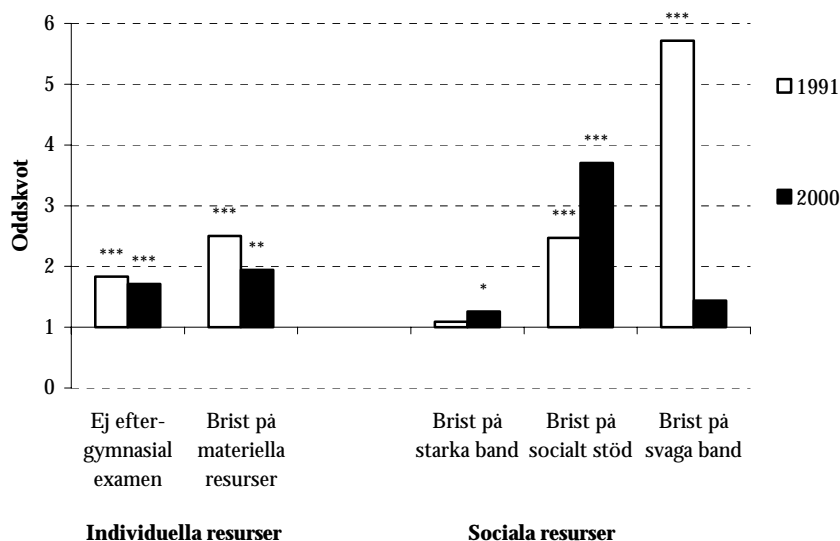
Inledningsvis antogs att bristande individuella resurser, i termer av utbildning och ägande, var relaterat till sämre hälsa. Detta antagande får stöd i Figur 1. Bristande tillgång till såväl utbildning som egendom ökar risken för att sakna en god hälsa både 1991 och år 2000. Nettoeffekten av bristande tillgång till individuella resurser i termer av utbildningsnivå är ungefär lika stor både 1991 och år 2000. Effekten av att ha liten tillgång till egendom har dock minskat under perioden men är fortfarande signifikant år 2000.

Ovan antogs vidare att starka band till andra är relaterat till människors hälsa. Detta antagande får dock endast visst stöd här. Av Figur 1 framgår att bristande tillgång till starka band saknar effekt 1991 men har en liten effekt år 2000. Däremot är brist på socialt stöd relaterat till hälsoproblem både 1991 och år 2000. Effekten av socialt stöd har till och med ökat sedan 1991. Att ha god tillgång till socialt stöd är således viktigare för att uppleva sitt allmänna hälsotillstånd som gott år 2000 än det var 1991.

När det gäller sociala nätverk baserade på svaga band så antogs dessa påverka individens hälsa i en vidare bemärkelse genom att de kan ge individen informationsfördelar. Resultatet i Figur 1 ger visst stöd åt detta antagande 1991. År 2000 framgår dock inte längre något samband mellan hälsa och brist på svaga band.

¹⁷ Stjärnorna ovanför staplarna anger huruvida resultatet är signifikant på *=10%-nivån, **=5%-nivån eller ***=1%-nivån.

Figur 1. Risken att uppleva en dålig hälsa 1991 och 2000 (tvärsnitt) och dess samband med tillgång till resurser. Modellen kontrollerar för ålder (kurvlinjärt samband) samt sociodemografiska faktorer

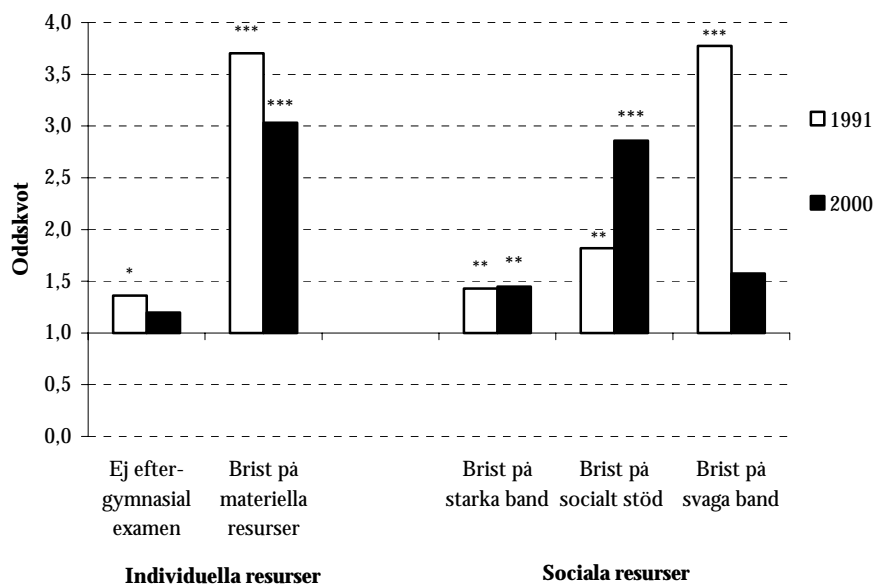

Not: * = signifikant på 10%-nivån, ** = signifikant på 5%-nivån, *** = signifikant på 1%-nivån.

5.8.2 Bristande resurser och psykiskt välbefinnande 1991 och 2000

Samband mellan tillgång till resurser och vår andra hälsodimension, psykiskt välbefinnande, förväntas gå i samma riktning som ovan. Resultaten som presenteras i Figur 2 visar att nettoeffekten av bristande tillgång till individuella resurser i termer av utbildningsnivå har viss betydelse 1991 men saknar betydelse år 2000. Effekten av egendom är däremot stark både 1991 och år 2000. Det bör dock noteras att effekten av egendom minskat signifikant under perioden. Sammantaget stöder våra resultat vad gäller psykisk hälsa endast delvis antagandet om positiva effekter av individuella resurser, då vi endast finner effekter vad gäller tillgång till materiella resurser.

Figur 2. Risken att uppleva en dålig psykisk hälsa 1991 och 2000 (tvärsnitt) och dess samband med tillgång till resurser. Modellen kontrollerar för ålder (kurvlinjärt samband) samt sociodemografiska faktorer

Not: * = signifikant på 10%-nivån, ** = signifikant på 5%-nivån, *** = signifikant på 1%-nivån.

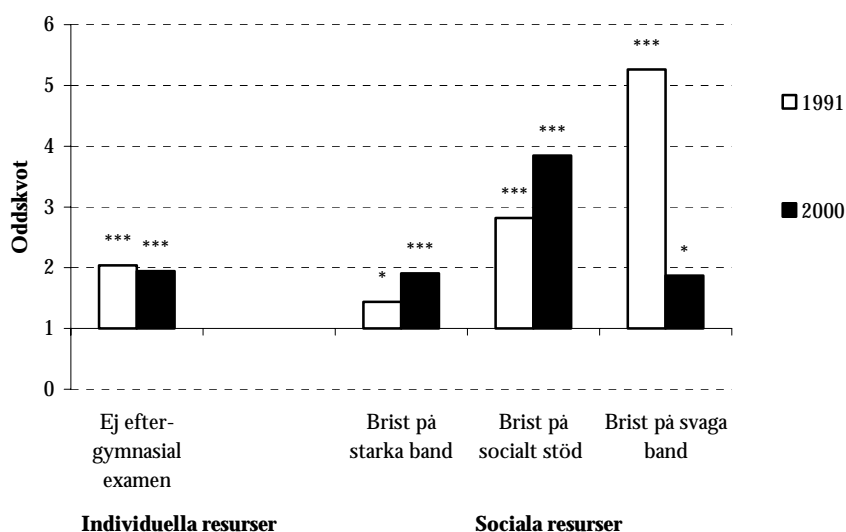
Brist på starka band har vidare ungefär lika stor betydelse både 1991 och år 2000. Effekten av socialt stöd är däremot betydligt större år 2000 än den var 1991. Att ha god tillgång till socialt stöd är således viktigare för individens psykiska välbefinnande år 2000 än det var 1991. Tillgång till svaga band var starkt relaterat till det psykiska välbefinnandet 1991 men inte år 2000.

5.8.3 Bristande resurser och kontantmarginal 1991 och 2000

Bristande individuella resurser är givetvis relaterat till risken att sakna kontantmarginal både 1991 och år 2000. I Figur 3 presenteras nettoeffekten av brist på resurser och risken att sakna kontantmar-

ginal 1991 och år 2000. Nettoeffekten av bristande tillgång till individuella resurser i termer av utbildningsnivå är ungefär lika stor både 1991 och 2000. Effekten av egendom är inkluderad i den modell som ligger till grund för figuren, men redovisas inte här eftersom den är uppenbar.¹⁸ Nästan alla som har god tillgång till egendom har givetvis också tillgång till en kontantmarginal.

Figur 3. Risken att sakna kontantmarginal 1991 och 2000 (tvärsnitt) och dess samband med tillgång till resurser. Modellen kontrollerar för ålder (kurvlinjärt samband) samt sociodemografiska faktorer

Not: * = signifikant på 10%-nivån, ** = signifikant på 5%-nivån, *** = signifikant på 1%-nivån.

Det är dock, vilket redan nämnts, betydligt svårare att förutsäga kopplingen mellan starka band och ekonomi eftersom välfärds-effekter av sociala resurser i hög utsträckning handlar om att ha tillgång till ett nätverk med goda ekonomiska resurser. När det gäller sambandet mellan nätverk bestående av svaga band och individers ekonomiska välfärd är mekanismen än mer oklar. Det är dock rimligt att anta att tillgång till ny information, som man i hög

¹⁸ Oddsquoten är alltför stor för att redovisas i figuren.

utsträckning får tillgång till via svaga band, påverkar individens situation på arbetsmarknaden.

Av Figur 3 framgår att brist på starka band nästan inte har någon effekt 1991. År 2000 har däremot starka band en signifikant effekt. Effekten av socialt stöd har även i detta fall ökat signifikant sedan 1991. Att ha god tillgång till socialt stöd har således större betydelse år 2000 än 1991. Betydelsen av tillgång till svaga band 1991 samt år 2000 har dock rakt motsatt utseende. År 1991 föreligger ett starkt samband mellan en god tillgång till svaga band och risken att sakna kontantmarginal, och år 2000 ser vi i princip inte längre någon effekt av svaga band. De positiva effekterna av starka band och socialt stöd stöder sålunda tanken om att tillgång till sociala resurser har betydelse också för individers ekonomiska välfärd, men som diskuterades ovan är mekanismen mer oklar vad gäller hur sambanden genereras.

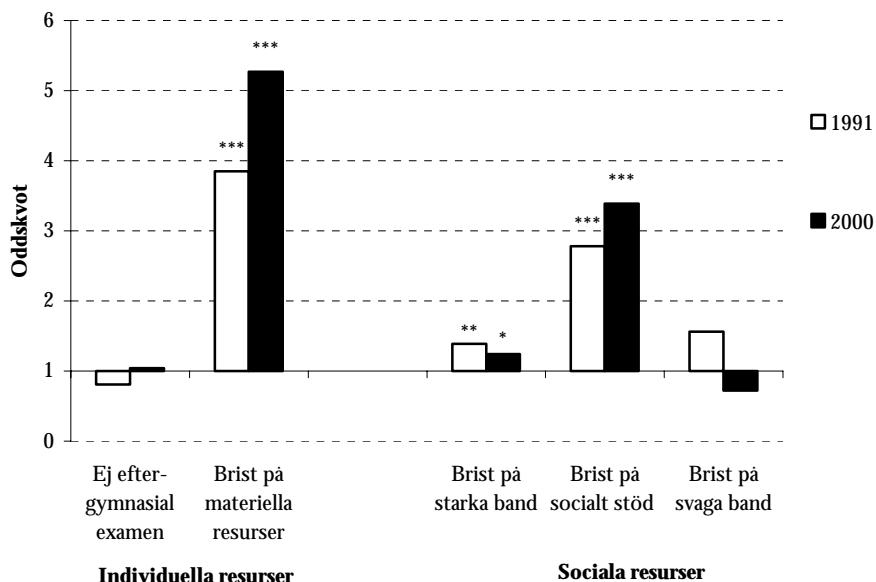
5.8.4 Bristande resurser och betalningssvårigheter 1991 och 2000

Det är uppenbart att individuella resurser i termer av utbildningsnivå är relaterat till tillgång till kontantmarginal. Av Figur 4 framgår dock att detta inte gäller för betalningssvårigheter. Nettoeffekten av bristande tillgång till individuella resurser i termer av utbildningsnivå är i detta fall inte signifikant vare sig 1991 eller år 2000. Det kan förefalla märkligt att utbildningsnivå inte är relaterat till betalningssvårigheter, men preliminära analyser som inte presenteras här visar att det finns en effekt av utbildning som försvinner när vi kontrollerar för egendom. En tänkbar förklaring till att högutbildade individer, som ofta har höga inkomster och därmed goda förutsättningar att ha en god vardagsekonomi, i lika stor utsträckning som individer med låg utbildning verkar drabbas av vardagsekonomiska problem, är att betalningssvårigheter troligen kan vara en följd av såväl knappa ekonomiska ramar som mer självvalda dyra levnadsomkostnader. Detta indikerar att vårt mått på egendom möjligen även fångar skillnader i livsstil.

Som Figur 4 visar, är det tydligt att egendom har en starkt reducerande effekt på risken att uppleva betalningssvårigheter, vilket förefaller naturligt. Mer intressant är dock att effekten av tillgång till egendom är större år 2000 än 1991, vilket kan tänkas bero på att ägandet i sig utgjorde en större kostnad år 1991, t.ex. höga lån på

villan, sommarstugan, bilen eller båten, vilket gör att man hade det svårare att få det att gå ihop varje månad.

Figur 4. Risken att uppleva betalningssvårigheter 1991 och 2000 (tvärsnitt) och dess samband med tillgång till resurser. Modellen kontrollerar för ålder (kurvlinjärt samband) samt sociodemografiska faktorer

Not: * = signifikant på 10%-nivån, ** = signifikant på 5%-nivån, *** = signifikant på 1%-nivån.

Brist på starka band var positivt relaterat till betalningssvårigheter både 1991 och år 2000. Sambandet mellan socialt stöd och betalningssvårigheter är däremot betydligt starkare år 2000 än 1991. Att ha god tillgång till socialt stöd är således viktigare för att undvika betalningssvårigheter år 2000 än det var 1991. Antagandet om betydelsen av svaga band får dock inget stöd här. Tillgång till svaga band saknar nämligen betydelse för risken att uppleva betalningssvårigheter både 1991 och år 2000.

5.9 Förändring i tillgång till resurser och välfärdsproblem mellan 1991 och år 2000...

Tidigare i kapitlet har vi studerat förekomsten av välfärdsproblem och tillgång till resurser sedan slutet av 1960-talet, men också hur sambanden mellan dessa såg ut 1991 respektive år 2000. I följande avsnitt fokuseras istället förändringar i tillgång till resurser och om dessa är relaterade till den typen av välfärdsproblem som berörs i kapitlet. Nedanstående analys är därför baserad på data från panelen i LNU, vilken består av information om samma intervjupersoner både 1991 och år 2000. Vi kan på så vis studera om och hur en reduktion av olika typer av resurser påverkar risken för att en individ upplever problem med hälsa eller ekonomi år 2000, givet deras situation 1991. Den avslutande analysen studerar således inte förändringar i välfärdsproblem mellan 1991 och år 2000, utan betydelsen av förändringar i tillgång till resurser under perioden.

Panelen skiljer sig dock från tvärsnittet vad gäller såväl tillgång till resurser som förekomst av välfärdsproblem. Inledningsvis presenteras därför en kort jämförelse mellan tvärsnitt och panel, dvs. genomsnittet i de båda tvärsnitten 1991 och år 2000 samt för individerna som intervjuades både år 1991 och år 2000 (se Tabell 3).

De flesta genomsnittsskillnader mellan tvärsnitt och panel i Tabell 3 kan hänföras till skillnader i åldersfördelning. Exempelvis är andelen med god tillgång till materiella resurser större bland individerna i panelen än bland individerna i tvärsnittet år 2000, vilket kan förklaras med att medelåldern är högre i panelen år 2000 (individerna i panelen är mellan 27 och 76 år gamla år 2000). Andelen personer med eftergymnasial utbildning är likaså något högre i panelen. Detta kan förklaras med att de äldsta i tvärsnittet år 1991, som också tenderar att ha lägre utbildning, ej ingår i panelen. Vidare är de yngsta i tvärsnittet år 2000 (de mellan 18 och 26 år) exkluderade i panelen, dvs. de som kanske inte har hunnit med att utbilda sig. Sammantaget ger detta en högre andel med eftergymnasial utbildning i panelen jämfört med tvärsnittet.

Tabell 3. Jämförelse mellan tvärsnitt 1991 och 2000 och paneldata 1991/2000. Alla personer mellan 18 och 67 år 1991

	Tvärsnitt		Panel	
	1991	2000	1991	2000
<i>Individuella resurser</i>				
Materiella resurser	22,9	25,6	25,0	31,0
Högskola eller universitetsutbildning	17,8	21,1	24,6	26,5
<i>Sociala resurser</i>				
Tillgång till starka band	63,1	61,0	64,3	58,9
Socialt stöd	93,2	92,0	94,8	91,6
Tillgång till svaga band	22,3	18,3	22,9	19,4
<i>Välfärdsproblem</i>				
Saknar god självskattad hälsa	22,7	26,6	17,8	27,6
Saknar psykiskt välbefinnande	11,3	11,8	6,2	11,0
Saknar kontantmarginal	11,3	11,9	9,9	8,7
Vardagsekonomiska svårigheter	12,7	15,8	13,1	12,6
N	5 031	5 111	3 762	

Skillnaderna vad gäller sociala resurser är inte särskilt stora, i samtliga fall är den genomsnittliga tillgången något högre i panelen 1991. För starka band och socialt stöd är genomsnittet lägre i panelen år 2000, medan den genomsnittliga tillgången till svaga band är högre vid båda mättillfällena.

Den genomsnittliga välfärden är också något högre i panelen. Det är färre som saknar tillgång till kontantmarginal och som rapporterar psykiska hälsoproblem 1991 och år 2000. Vad gäller den självrapporterade hälsan är den bättre i panelen 1991 men något lägre år 2000, medan problem med löpande utgifter var högre 1991 men lägre år 2000. Som nämndes tidigare är skillnaderna i hög utsträckning en effekt av att panelen exkluderar de äldsta 1991 och de yngsta år 2000, dvs. individer som ofta inte är lika väletablerade som den genomsnittlige medelålders svensken. Det är viktigt att betänka detta när resultat diskuteras, men samtidigt visar Tabell 3 att skillnaderna i de flesta fall är relativt små.

Det övergripande syftet med analyserna av panelen är att ge en bild av sambandet mellan förändringar i de ovan diskuterade för-

merna av resurser och välfärdsproblem. Att studera hur förändringar i tillgång till resurser är relaterat till välfärd år 2000 har dock ett begränsat värde om inte individens situation i början av 1990-talet beaktas. Exempelvis är en dålig hälsa eller ekonomiska problem år 2000 givetvis påverkat av individens hälsotillstånd och ekonomiska situation i början av 1990-talet. Vidare finns det ett naturligt samband mellan framförallt hälsoproblem och en stigande ålder (jfr Tabell 3). Vi måste därför ta hänsyn till den variation i hälsa och ekonomi som kan tillskrivas dessa faktorer.

I de modeller som presenteras nedan studeras därför effekten av en minskning i tillgång till resurser givet tillgången till resurser 1991. Det betyder att vi studerar effekten av ett "gott" tillstånd 1991 och en försämring av individens situation sedan dess.¹⁹

5.10 ... givet sociodemografiska faktorer

Mycket hinner hända under de nio år som panelen täcker. Individer byter arbete, blir arbetslösa, flyttar ihop och skiljer sig. Dessa förändringar har också betydelse för individers välfärdsresa. Vi kan därför inte utesluta att effekter av tillgång till resurser beror på andra faktorer som belyser förändringar i individens situation under 1990-talet, eller på att tillgång till resurser varierar mellan män och kvinnor, svenskar och invandrare. Syftet med de avslutande analyserna är därför också att undersöka resursförändringars betydelse givet sociodemografiska faktorer för att på så vis mer noggrant testa den relativa effekt individuella och sociala resurser har för individers risk att uppleva välfärdsproblem år 2000.

Analyserna som presenteras nedan innehåller identiska oberoende variabler. Preliminära analyser (ej redovisade här) visar att det finns intressanta skillnader i effekt mellan könen. I samtliga modeller har vi därför delat upp analyserna på män och kvinnor. I den första modellen inkluderas individuella och sociala resurser, ålder samt etnicitet.²⁰ I Modell 2 adderas de övriga sociodemogra-

¹⁹ För mer information om hur förändring av tillgång till resurser mellan 1991 och år 2000 har operationaliserats, se Appendix.

²⁰ Här urskiljs tre grupper: svenskar, invandrare 1 och invandrare 2. Gruppen "svenskar" består av personer som är födda i Sverige eller personer som har minst en förälder som är svensk medborgare. Invandrare 1 består av personer från Norden, Västeuropa och Nordamerika. Invandrare 2 består av personer från Syd- och Östeuropa samt Afrika, Asien, och Sydamerika (för mer information, se Appendix).

fiska faktorerna, dvs. de variabler som ger information om individens sociala position, arbetsmarknads- och familjesituation.²¹

5.10.1 Att sakna ett gott allmänt hälsotillstånd år 2000

Av tvärsnittsanalysen ovan framgick att tillgång till materiella resurser var positivt relaterat till såväl självskattad hälsa som psykiskt välbefinnande. Socialt stöd var vidare positivt relaterat till våra två hälsomått. Att en reducering av dessa resurser är negativt relaterade till hälsa år 2000 är däremot inte självklart. Av modellerna 1 och 2 i Tabell 4 framgår dock att eftergymnasiala studier tenderar att minska risken för att ha hälsoproblem, oavsett kön.²² Tillgång till materiella resurser och socialt stöd har däremot betydligt större effekt på upplevd hälsa bland kvinnor än bland män. Resultaten i Tabell 4 visar vidare att kvinnor vars materiella tillgångar och sociala stöd minskat under perioden löper större risk att uppleva hälsoproblem än andra kvinnor. En möjlig förklaring till varför kvinnor drabbas hårdare än män av förlust av både materiella och sociala resurser kan vara att kvinnor i högre grad värderar den trygghet som dessa ger. En förlust påverkar därför den självskattade hälsan negativt. Detta kan naturligtvis både bero på att kvinnors faktiska situation skiljer sig från männens, på så vis att de i högre grad förlitar sig på egendom och socialt stöd för att må bra, eller att kvinnor helt enkelt värderar tillgång till egendom och socialt stöd högre än vad män gör.

²¹ För mer information om sociodemografiska faktorer, se Appendix.

²² Vi har i tidigare analyser undersökt utbildningsinvesteringar mätt i antalet år, men fann inga skillnader mellan åren varför den här använda indikatorn föredras. Vi har också studerat effekten av arbetslivserfarenhet, som inte inkluderats i dessa analyser. Effekten av andra variabler förändras inte av exkluderingen. Vi kontrollerar därför endast för ålder och ålder i kvadrat i modellerna.

Tabell 4. Risk att inte ha god självskattad hälsa 2000 (panel), efter kön, sociodemografiska faktorer och tillgång till resurser. Alla modeller kontrollerar för ålder (kurvlinjärt samband) och självskattad hälsa 1991. Alla personer mellan 18 och 67 år 1991

	Män		Kvinnor	
	Modell 1	Modell 2	Modell 1	Modell 2
<i>Individuella resurser</i>				
Hög utbildning	0,56***	0,70**	0,65***	0,79
Investering i utbildning sedan 1991	1,12	1,60	0,55	0,63
God tillgång till materiella resurser 1991	0,99	1,06	0,69***	0,69**
Minskad tillgång sedan 1991	1,30	1,19	1,35*	1,56***
<i>Sociala resurser</i>				
God tillgång till starka band 1991	0,85	0,89	0,85	0,83
Minskad tillgång sedan 1991	1,24	1,23	0,96	0,96
Stort socialt stöd 1991	0,55***	0,56**	0,48***	0,47***
Minskad tillgång sedan 1991	1,41*	1,33	2,00***	2,09***
God tillgång till svaga band	1,08	1,12	1,02	1,03
Minskad tillgång sedan 1991	0,94	0,87	0,88	0,89
<i>Sociodemografiska faktorer</i>				
Etnicitet				
Invandrare kategori 1	1,36	1,28	1,30	1,26
Invandrare kategori 2	2,89***	2,87***	2,20***	2,12***
Högre/mellantjänsteman 1991		0,70**		0,78
Social rörlighet nedåt sedan 1991		1,46		1,01
Arbetslös mer än 1 år sedan 1991		1,37**		1,07
Civilstånd 1991/2000				
Sammanboende 1991 och 2000		1,00		1,00
Sammanboende 1991 – Ensamstående 2000		1,16		0,62**
Ensamstående 1991 – Sammanboende 2000		0,90		0,70
Ensamstående 1991 och 2000		1,11		1,14
Barn i hushållet		0,72**		0,98
Log likelihood	-868,14	-846,41	-916,79	-900,25
N	1 882	1 854	1 854	1 829

Not: * = signifikant på 10%-nivån, ** = signifikant på 5%-nivån, *** = signifikant på 1%-nivån.

Går vi över till de sociodemografiska faktorernas inverkan på hälsoproblem ser vi att kvinnor som blivit ensamstående sedan 1991 löper mindre risk att uppleva hälsoproblem år 2000, kontrollerat för sociodemografiska faktorer och för tillgång till och förändrad tillgång till resurser. Närvaron av barn i hushållet har dock ingen effekt för kvinnor, medan det reducerar mäns risk för att uppleva hälsoproblem. För män däremot finns en tendens till att arbetsrelaterade faktorer inverkar på hälsan. Resultaten i Modell 2 visar att män som var högre tjänstemän 1991 i lägre utsträckning rapporterar att de inte har en god hälsa, och att män som varit arbetslösa längre än ett år under den senaste 10-årsperioden tenderar att rapportera hälsoproblem i högre grad än män som inte varit arbetslösa eller som varit arbetslösa under kortare tid än ett år.²³ I båda modellerna i Tabell 4 visar det sig att invandrare med syd-, öst- och utomeuropeisk härkomst i högre utsträckning än svenskar upplever att de inte har en god hälsa, oavsett kön.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att de redovisade effekterna av olika typer av resurser endast förändras marginellt efter kontroll för sociodemografiska faktorer. En reduktion av starka och svaga band såsom de har studerats här är i princip inte alls relaterade till självskattad hälsa år 2000. En möjlig tolkning är att relationer i sig saknar betydelse för folks hälsa om de inte samtidigt genererar resurser såsom socialt stöd. Detta resultat förklarar vidare varför Veenstra (2000) fann att socialt stöd mätt som umgängesfrekvens med släkt och vänner ej var relaterat till hälsa.

5.10.2 Att sakna psykiskt välbefinnande år 2000

Resultatet i modellerna som presenteras i Tabell 5 visar att det finns ett samband mellan socialt stöd och psykisk hälsa för både män och kvinnor. En minskad tillgång till socialt stöd sedan 1991 ökar risken för att individer upplever psykiska problem år 2000. För kvinnor finns återigen en tendens att tillgång till materiella resurser reducerar hälsoproblem också i denna form. Effekten av minskade materiella resurser kvarstår dock inte efter kontroll för sociodemografiska faktorer (se Modell 2 i Tabell 5). Vi finner vidare ett samband mellan investeringar i utbildning och psykisk hälsa för kvinnor som pekar på att kvinnor som höjt sin utbildningsnivå under perioden löper större risk att uppleva psykiska häl-

²³ Båda dessa resultat återfanns också i tvärsnittsanalysen.

soproblem än andra kvinnor. Resultatet är något förvånande då resultaten i tvärsnitten inte tyder på något samband mellan utbildningsnivå och psykisk hälsa. En tänkbar förklaring är att kvinnor som utbildat sig under perioden i högre utsträckning drabbats av 1990-talets turbulens på arbetsmarknaden jämfört med kvinnor som inte vidareutbildat sig, vilket kan ha inverkat på deras psykiska hälsa.

Slutligen framgår att en reducering av tillgång till starka band, dvs. ett minskat umgänge med släkt och vänner, är relaterat till psykiska hälsoproblem hos männen. För män verkar det sålunda som att närvaron av relationer i sig har en positiv effekt på den psykiska hälsan, också efter kontroll för närvaron av socialt stöd.

De sociodemografiska variablerna som inkluderas i Modell 2 förändrar inte de ovan presenterade effekterna av en minskad tillgång till resurser. Däremot är det värt att notera att män med en hög social position i yrkeslivet 1991 i högre utsträckning rapporterar psykiska hälsoproblem år 2000, medan män som upplevt en nedåtgående social rörlighet har något lägre risk för psykiska hälsoproblem. Då vi fann en motsvarande tendens i tvärsnittsanalysen för år 2000, går det inte att utesluta att mellan- och högre tjänstemän under 1990-talet påverkats negativt av turbulensen på arbetsmarknaden och att det framförallt är bland dem som var yrkesverksamma 1991 som effekten syns. Till skillnad från tvärsnittsanalysen finner vi här inga skillnader i psykisk hälsa mellan invandrare och svenskar.

Tabell 5. Risk att uppleva problem med sin psykiska hälsa 2000 (panelen), efter kön, sociodemografiska faktorer och tillgång till resurser. Alla modeller kontrollerar för ålder (kurvlinjärt samband) och psykisk hälsa 1991. Alla personer mellan 18 och 67 år 1991

	Män		Kvinnor	
	Modell 1	Modell 2	Modell 1	Modell 2
<i>Individuella resurser</i>				
Hög utbildning	0,74	0,58**	0,95	1,11
Investering i utbildning sedan 1991	2,49*	1,91	1,94*	2,30**
God tillgång till materiella resurser 1991	0,63*	0,60	0,54***	0,59***
Minskad tillgång sedan 1991	1,48	1,30	1,49**	1,28
<i>Sociala resurser</i>				
God tillgång till starka band 1991	1,00	1,03	0,71**	0,73*
Minskad tillgång sedan 1991	1,84***	1,88***	1,23	1,23
Stort socialt stöd 1991	0,44***	0,40***	0,54**	0,56**
Minskad tillgång sedan 1991	1,79**	1,83**	2,84***	2,86***
God tillgång till svaga band	0,66	0,67	0,98	0,99
Minskad tillgång sedan 1991	1,36	1,30	1,04	1,03
<i>Sociodemografiska faktorer</i>				
Etnicitet				
Invandrare kategori 1	1,34	1,28	1,01	0,99
Invandrare kategori 2	1,71	1,74	1,32	1,25
Högre/mellantjänsteman 1991		2,05***		0,74
Social rörlighet nedåt sedan 1991		0,54*		1,50
Arbetslös mer än 1 år sedan 1991		1,35		0,92
<i>Civilstånd 1991/2000</i>				
Sammanboende 1991 och 2000		1,00		1,00
Sammanboende 1991 – Ensamstående 2000		1,87**		1,43
Ensamstående 1991 – Sammanboende 2000		0,92		0,77
Ensamstående 1991 och 2000		0,92		1,14
Barn i hushållet		0,83		1,00
Log likelihood	-470,40	-454,93	-712,84	-700,85
N	1 884	1 856	1 854	1 829

Not: * = signifikant på 10%-nivån, ** = signifikant på 5%-nivån, *** = signifikant på 1%-nivån.

5.10.3 Att sakna kontantmarginal år 2000

Tvårsnittsanalysen visade att tillgång till såväl individuella som sociala resurser var relaterade till kontantmarginal. Av resultaten i Modell 1 i Tabell 6 framgår vidare att risken för att sakna kontantmarginal år 2000 ökar om individens tillgång till materiella resurser minskat mellan 1991 och 2000, vilket verkar rimligt. Det kan dock noteras att detta endast gäller för kvinnor.

En reduktion av starka band under perioden, dvs. om individen har minskat sitt umgänge med släkt och vänner, ökar risken för att inte ha tillgång till en kontantmarginal år 2000 bland männen. En reduktion av socialt stöd ökar däremot risken för både män och kvinnor.

Det kanske mest intressanta resultatet vad gäller kapitlets syfte är att det finns ett starkt samband mellan en minskad tillgång till socialt stöd och risken för att sakna kontantmarginal år 2000. Detta gäller således även i Modell 2 när hänsyn tas till förändringar i individens arbets- och familjesituation. Av Modell 2 framgår vidare att män som varit arbetslösa saknar tillgång till en kontantmarginal i högre utsträckning än män som ej varit arbetslösa. Vi ser också att risken för att sakna kontantmarginal år 2000 är större bland invandrare från Syd- och Östeuropa samt övriga världen (kategori 2) än bland svenskar. För båda könen gäller dessutom att sammanboende år 2000 reducerar risken för att sakna kontantmarginal, samtidigt som barn i hushållet ökar motsvarande risk.

Tabell 6. Risk att sakna tillgång till kontantmarginal 2000 (panelen), efter kön, sociodemografiska faktorer och tillgång till resurser. Alla modeller kontrollerar för ålder (kurvlinjärt samband) och tillgång till kontantmarginal 1991. Alla personer mellan 18 och 67 år 1991

	Män		Kvinnor	
	Modell 1	Modell 2	Modell 1	Modell 2
<i>Individuella resurser</i>				
Hög utbildning	0,62	0,62	0,44***	0,58*
Investering i utbildning sedan 1991	0,23	0,34	1,53	1,86
God tillgång till materiella resurser 1991	0,27***	0,33**	0,18***	0,22***
Minskad tillgång sedan 1991	1,59	1,31	2,62***	2,12***
<i>Sociala resurser</i>				
God tillgång till starka band 1991	0,57**	0,61	0,76	0,71
Minskad tillgång sedan 1991	2,56 ***	2,33***	1,11	1,21
Stort socialt stöd 1991	0,65	0,85	0,62	0,70
Minskad tillgång sedan 1991	2,62***	2,33***	2,32***	2,35***
God tillgång till svaga band	0,62	0,63	0,74	0,67
Minskad tillgång sedan 1991	1,42	1,34	1,35	1,52
<i>Sociodemografiska faktorer</i>				
Etnicitet				
Invandrare kategori 1	1,42	1,33	1,36	1,15
Invandrare kategori 2	3,70***	3,40***	3,03***	2,76***
Högre/mellantjänsteman 1991		1,04		0,54*
Social rörlighet nedåt sedan 1991		0,87		1,10
Arbetslös mer än 1 år sedan 1991		3,12***		1,35
<i>Civilstånd 1991/2000</i>				
Sammanboende 1991 och 2000		1,00		1,00
Sammanboende 1991 – Ensamstående 2000		3,98***		1,78**
Ensamstående 1991 – Sammanboende 2000		0,99		0,79
Ensamstående 1991 och 2000		3,82***		2,04***
Barn i hushållet		3,17***		1,67**
Log likelihood	-324,38	-292,73	-472,06	-449,60
N	1 878	1 852	1 847	1 822

Not: * = signifikant på 10%-nivån, ** = signifikant på 5%-nivån, *** = signifikant på 1%-nivån.

5.10.4 Att sakna betalningsmöjligheter år 2000

Det är föga förvånande att risken för betalningssvårigheter år 2000 ökar när tillgången till materiella resurser minskar mellan 1991 och år 2000 (Tabell 7). Detta resultat bekräftar endast de resultat som presenterades ovan i Figur 4. Mer intressant är dock att en reduktion av socialt stöd också tycks öka risken för betalningssvårigheter för både män och kvinnor. Vad gäller risken för att uppleva betalningssvårigheter finns bland kvinnor också en ökad risk för dem vars starka band reducerats under perioden.

För första gången finner vi dessutom en effekt av tillgång till svaga band, dock endast för kvinnor. Resultaten antyder att kvinnor som hade god tillgång till svaga band 1991 och kvinnor vars svaga band reducerats sedan 1991, löper mindre risk att uppleva betalningssvårigheter år 2000. En möjlig tolkning av detta är att kostnaderna reduceras genom att utträda ur ett aktivt föreningsliv, vilket därmed påverkar kvinnornas budget positivt.

Av Modell 2 i Tabell 7 framgår vidare att risken för att uppleva betalningssvårigheter år 2000 är större för invandarmän i kategori 2 än för svenska män. För kvinnor finner vi dock inga skillnader mellan invandrare och svenskar. Det är även uppenbart att arbetslöshetserfarenhet under 1990-talet ökar risken för betalningssvårigheter år 2000. Också här kan vi se att ensamstående löper en större risk än sammanboende att ha problem med vardagsekonomi. För både kvinnor och män gäller att sammanboende minskar risken att uppleva betalningssvårigheter år 2000, medan närvaron av barn i hushållet ökar densamma.

Tabell 7. Risk att ha problem med löpande utgifter 2000 (panelen), efter kön, sociodemografiska faktorer och tillgång till resurser. Alla modeller kontrollerar för ålder (kurvlinjärt samband) och svårigheter med löpande utgifter 1991. Alla personer mellan 18 och 67 år 1991

	Män		Kvinnor	
	Modell 1	Modell 2	Modell 1	Modell 2
<i>Individuella resurser</i>				
Hög utbildning	0,93	1,16	0,71*	0,73
Investering i utbildning sedan 1991	0,93	1,31	0,74	0,85
God tillgång till materiella resurser 1991	0,51***	0,56**	0,42***	0,55***
Minskad tillgång sedan 1991	1,75**	1,57*	3,78***	2,38***
<i>Sociala resurser</i>				
God tillgång till starka band 1991	0,95	1,02	0,68**	0,70*
Minskad tillgång sedan 1991	1,24	1,14	1,49**	1,48**
Stort socialt stöd 1991	1,16	1,32	0,56*	0,55*
Minskad tillgång sedan 1991	2,00***	1,87**	2,50***	2,28***
God tillgång till svaga band	0,98	1,04	1,55**	1,73**
Minskad tillgång sedan 1991	1,07	1,06	0,55**	0,53**
<i>Sociodemografiska faktorer</i>				
Etnicitet				
Invandrare kategori 1	1,20	1,08	0,83	0,74
Invandrare kategori 2	2,57***	2,20***	1,07	0,85
Högre/mellantjänsteman 1991		0,74		0,92
Social rörlighet nedåt sedan 1991		1,27		1,14
Arbetslös mer än 1 år sedan 1991		1,77***		1,74***
<i>Civilstånd 1991/2000</i>				
Sammanboende 1991 och 2000		1,00		1,00
Sammanboende 1991 – Ensamstående 2000		2,86***		3,64***
Ensamstående 1991 – Sammanboende 2000		1,02		0,92
Ensamstående 1991 och 2000		2,30***		2,79***
Barn i hushållet		2,35***		2,18***
Log likelihood	-542,32	-516,13	-591,65	-552,31
N	1 785	1 760	1 769	1 747

Not: * = signifikant på 10%-nivån, ** = signifikant på 5%-nivån, *** = signifikant på 1%-nivån.

5.11 Sammanfattning och diskussion

Tidigare välfärdsforskning har etablerat skillnader i olika dimensioner av välfärd mellan män och kvinnor, svenskar och invandrare, unga och gamla, arbetare och tjänstemän, ensamstående och sammanboende. Dessa sociodemografiska faktorer förklarar dock endast en del av alla skillnader. I detta kapitel fokuserar vi därför tillgång till främst sociala resurser, vilket antas vara en bakomliggande faktor som kan bidra till vår förståelse av skillnader mellan sociodemografiska grupper vad gäller välfärdsproblem. Kapitlet syftar således till att studera huruvida tillgång till olika slag av resurser och förändringar av dessa relaterar till hälsoproblem respektive ekonomiska svårigheter i förhållande till sociodemografiska faktorer.

Av de analyser som genomförts framgår att det finns generella samband mellan tillgång till individuella och sociala resurser och de välfärdsutfall vi studerar, men att effekterna varierar över tid. Vi finner exempelvis en positiv effekt av att ha tillgång till materiella resurser och individers hälsa i båda de inkluderade dimensionerna, men att effekten avtar något år 2000. Av panelstudien framgår att den positiva effekten av egendom var starkast vad gällde kvinnors hälsa, vilket tyder på att det finns potentiella skillnader mellan män och kvinnor i vad som skapar förutsättningar för en god hälsa.

Genomgående verkar det annars finnas starka effekter av tillgång till socialt stöd och de båda hälsodimensionerna, där effekten dessutom blir starkare år 2000. Förlust av socialt stöd sedan 1991 ökade vidare risken att ha en otillfredsställande hälsa. Att ha tillgång till ett socialt nätverk som ställer upp vid problem av olika slag verkar därmed starkt bidra till att reducera risken för hälsoproblem av det slag vi fokuserat.

Än mer intressant är den genomgående starka effekt vi finner mellan tillgång till socialt stöd och ekonomisk välfärd, där effekten dessutom ökat år 2000. Sambanden mellan vardagsekonomi och socialt stöd är dock inte helt lätta att tolka. En möjlig tolkning är att närvaron av socialt stöd i människors liv också påverkar andra sociala sfärer positivt, så att det sociala stödet översätts till ekonomisk trygghet. Det kan också vara så att en ekonomisk trygghet och en social trygghet går hand i hand, det vill säga människor som kan bygga värdefulla sociala relationer kan också bygga upp en god vardagsekonomi. En tredje tänkbar förklaring är att människor som värderar socialt stöd också värderar att ha en solid vardagsekonomi,

vilket individualister inte gör? För att avgöra detta krävs dock ytterligare forskning.

Starka och svaga nätverk, så som vi kunnat mäta dem här, har generellt mindre betydelse än övriga resurser för att förklara skillnader i välfärd. Det bör dock noteras att tillgång till starka band är relaterat till såväl psykiskt välbefinnande som tillgång till kontantmarginal i tvärsnitten, samt för männen i panelen. Starka band är också i viss mån relaterade till vardagsekonomiska problem i tvärsnittet 1991, och för kvinnorna i panelen. Sambanden mellan tillgång till svaga band och risken att utsättas för olika välfärdsproblem i tvärsnitten är däremot alltför instabila för att vara helt övertygande. God tillgång till svaga band tycks dock öka kvinnors risk att uppleva betalningssvårigheter år 2000. Samtidigt som en reducering av tillgången till svaga band sedan 1991 minskar motsvarande risk år 2000. En möjlig tolkning som förts fram här är att kostnaderna reduceras genom att utträda ur ett aktivt föreningsliv, vilket därmed påverkar kvinnornas budget positivt.

Under förutsättning att vi skattat starka och svaga band på ett rimligt sätt tyder resultaten ändå på att det i diskussionen av sociala nätverk finns en anledning att särskilja mellan närvaron av relationer per se och de resurser som *potentiellt* genereras inom relationen. Vi behöver därför snarare mer information om vilka resurser som *faktiskt* genereras inom nätverken, än information om existerande relationer. Det är med andra ord inte helt enkelt att översätta sociala relationer till sociala resurser, kanske på ett likartat sätt som materiellt kapital inte alltid kan översättas till materiella resurser. Blotta existensen av sociala relationer verkar med andra ord ha begränsat förklaringsvärde när det kommer till de välfärdsproblem vi studerat. Resultat som redovisats här tyder ändå på att tillgången till ett socialt stöd har betydelse för individers välfärd.

Referenser

- Adams, R.G. 1987. "Patterns of network change: a longitudinal study of friendships of elderly women", *The Gerontologist*, 27:222-227.
- Adams, R.G. & R. Torr, 1998. "Factors underlying the structure of older adult friendship networks", *Social Networks*, 20:51-61.
- Becker, G.S. 1964. *Human Capital. A theoretical and empirical analysis, with special reference to education*. New York: National Bureau of Economic Research.
- Berkman, L.F. & S.L. Syme, 1979. "Social networks, host resistance and mortality: a nine year follow up study of Alameda County residents", *American Journal of Epidemiology*, 109:186-204.
- Black, D., J.N. Morris, C. Smith, & P. Townsend, 1982. *The Black Report*. London: Pelican Books.
- Boissevain, J. 1974. *Friends of friends: Networks, Manipulators, and Coalitions*. New York: St. Martin's Press.
- Bourdieu, P. 1985. "The forms of capital", i Richardsson J.G. (red.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood.
- Burt, R.S. 1992. *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Cassel, J. 1976. "The contribution of the social environment to host resistance", *American Journal of Epidemiology*, 104:253-286.
- Cobb, S. 1976. "Social support as a moderator of life stress", *Psychosomatic Medicine*, 38:300-314.
- Cohen, S. & S.L. Syme, 1985. *Social support and health*. New York: Academic Press.
- Coleman, J.S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.
- Fernandez-Kelly, M.P. 1995. "Social and cultural capital in the urban ghetto: implications for the economic sociology of immigration", i Portes A. (red.), *The Economic Sociology of Immigration*. New York: Russell Sage.
- Fischer, C. 1982. *To dwell among friends: personal networks in town and city*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Fritzell, J. & O. Lundberg, 2000. *Välfärd, ofärd och ojämlikhet*. Kommittén Välfärdsbokslut, SOU 2000:41. Socialdepartementet. Stockholm: Fritzes.

- Fukuyama, F. 1996. *Trust. The social virtues and the creation of prosperity*. New York: The Free Press.
- Gillström, P. 2001. *Fair Care: Four Essays on Allocation and Utilization of Health Care*. Institutets för social forskning avhandlingsserie nr 50. Stockholm: Almquist och Wiksell
- Granovetter, M. 1973. "The strength of weak ties", *American Journal of Sociology*, 78:1360–1380.
- Granovetter, M. 1974. *Getting a Job. A study of contacts and careers*. (2nd ed. 1995). Chicago: The University of Chicago Press.
- Granovetter, M. 1983. "The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited", *Sociological Theory*, 1:201–233.
- Gähler, M. 1998. *Life after divorce. Economic, Social and Psychological Well-being Among Swedish Adults and Children Following Family Dissolution*. Institutets för social forskning avhandlingsserie nr 32. Stockholm: Almquist och Wiksell.
- Hanson, B.S. & P.O. Östergren, 1987. "Different social network and social support characteristics, nervous problems and insomnia: theoretical and methodological aspects on some results from the population study 'Men born in 1914', Malmö, Sweden", *Social Science and Medicine*, 25:849–859.
- Hawe, P. & A. Shiell, 2000. "Social capital and health promotion: a review", *Social Science and Medicine*, 51:871–885.
- Hirdes, J.P. & W.F. Forbes, 1992. "The importance of social relationships, socioeconomic status and health practices with respect to mortality among healthy Ontario males", *Journal of Clinical Epidemiology*, 45:175–182.
- Homans, G. C. 1951. *The Human Group*. London: Routledge and K. Paul.
- House, J.S., K.R. Landis & D. Umberson, 1988. "Social Relationships and health", *Science*, 241:540–544.
- Idler, E.L. & R.J. Angel, 1990. "Self-rated health in the NHANES-I epidemiologic follow-up study", *American Journal of Public Health*, 80:446–452.
- Idler, E.L. & Y. Benyamini, 1997. "Self-rated health and mortality: a review of twenty-seven community studies", *Journal of Health and Social Behavior*, 38:21–37.
- Johansson, S. 1980. "Social utveckling och ekonomisk tillväxt", *Sociologisk Forskning*, 1:4–9.
- Kawachi, I. & L.F. Berkman, 2000. "Social cohesion, social capital and health", i Berkman L.F. & Kawachi I. (red.), *Social Epidemiology*. Oxford: Oxford University Press.

- Korpi T. 1994. *Escaping Unemployment. Studies in the Individual Consequences of Unemployment and Labour Market Policy*. Institutets för social forskning avhandlingsserie nr 24. Stockholm: Almqvist och Wiksell International.
- Lang, F.R. & L.L. Carstensen, 1994. "Close emotional relationships in late life: further support for proactive aging in the social domain", *Psychology and Aging*, 2:315–324.
- Lasker, J.N., B.P. Egolf & S. Wolf, 1994. "Community social change and mortality", *Social Science and Medicine*, 39:53–62.
- Lennartsson, C. 2001. *Still in Touch. Family Contact, Activities and Health Among the Elderly in Sweden*. Institutets för social forskning avhandlingsserie nr 48. Stockholm: Almqvist och Wiksell International.
- Lundberg, O. 1990. *Den ojämlika ohälsan. Om klass- och könsskillnader i sjuklighet*, Institutets för social forskning avhandlingsserie nr 11. Stockholm: Almqvist och Wiksell International.
- Lundberg, O. & K. Manderbacka, 1996. "Assessing reliability of a measure of self-rated health", *Scandinavian Journal of Social Medicine*, 24:218–224.
- Manderbacka, K. 1998. *Questions on survey questions on health*. Institutets för social forskning avhandlingsserie nr 30. Edsbruk: Akademitryck AB.
- Manderbacka, K. & O. Lundberg, 1996. "Examining points of reference of self-rated health among Swedish oldest old", *Archives of Gerontology and Geriatrics*, 23:47–60.
- Marsden, P.V. 1987. "Core discussion networks of americans", *American Sociological Review*, 52:122–131.
- Orth-Gomer, K. & J.V. Johnson, 1987. "Social network interaction and mortality", *Journal of Chronic Disease*, 40:949–957.
- Podolny, J.M. & J.M. Baron, 1997. "Resources and Relationships: Social Networks and Mobility in the Workplace", *American Sociological Review*, 62:673–693.
- Portes, A. 1998. "Social Capital: Its origins and applications in modern sociology", *Annual Review of Sociology*, 24:1–24.
- Putnam, R.D. 2000. *Bowling Alone: the Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
- Putnam, R.D., R. Leonardi & R.Y. Nanetti, 1993. *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*. New Jersey: Princeton University Press.
- Rothstein, B. 1998. "Varifrån kommer det sociala kapitalet?", *Socialvetenskaplig tidskrift*, 2–3:164–171.

- Rothstein, B. 2000. "Socialt kapital i den socialdemokratiska staten. Den svenska modellen och det civila samhället", *Arkiv*, 79:1–55.
- Schweizer T, M. Schnegg & M. Berzborn, 1998. "Personal networks and social support in a multiethnic community of southern California", *Social Networks*, 20:1–21.
- Simmel, G. [1902]1964. "The Metropolis and Mental Life", i Wolff K.H. (red.), *The Sociology of George Simmel*, New York: Free Press.
- Tissue, T. 1972. "Another look at self-rated health among the elderly", *Journal of Gerontology*, 27:91–94.
- Veenstra, G. 2000. "Social capital, SES and health: an individual-level analysis", *Social Science and Medicine*, 50:619–629.
- Wellman, B., O. Frank, V. Espinoza, S. Lundquist & C. Wilson, 1991. "Integrating individual, relational, and structural analysis", *Social Networks*, 13:223–249.
- Wellman, B. & M. Gulia, 1997. "Where does social support come from? The social network basis of interpersonal resources for coping with stress", i Maney A. (red.), *Social Conditions, Stress, Resources and Health*. Rockville: National Institute of Mental Health.
- Wellman, B & S. Wortley, 1989. "Brothers' keepers: situating kinship relations in broader networks of social support", *Sociological Perspectives*, 32:273–306.
- Whitehead, M. 1988. *The health divide*. London: Pelican Books.
- Wilkinson, R.G. 1996. *Unhealthy societies. The afflictions of Inequality*. London: Routledge.

Appendix

Sociodemografiska faktorer i tvärsnitt och panelanalysen

Ålder och kön är tämligen enkla att operationalisera och behöver därför inte förklaras. Etnicitet är däremot betydligt svårare. Här urskiljs tre grupper. Gruppen "svenskar" består av personer som är födda i Sverige, eller personer som har minst en förälder som är svensk medborgare. Personer som är födda utomlands har delats in i två grupper. Den första gruppen, invandrare 1, består av personer från Norden, Västeuropa och Nordamerika. Den andra gruppen, invandrare 2, består av personer från Syd- och Östeuropa samt övriga världen utom Nordamerika. Grupperna är således inte etniska utan snarare kulturellt betingade. Vi antar att gruppen invandrare 1 som härstammar från övriga Norden, Västeuropa och Nordamerika tenderar att tillhöra kulturer som liknar den svenska i högre grad än de som ingår i gruppen invandrare 2. Personer som är andragenerationsinvandrare betraktas här som svenskar eftersom de är födda i Sverige.

Vad gäller social klass har vi gått tillväga på ett likartat sätt som vid konstruktionen av mått på olika typer av resurser. Dummyvariabeln mellan- och högre tjänsteman, dvs. SEI-kategorierna 46, 56, 57 och 60, får sägas indikera att en individ hade en "hög" social klass 1991 och år 2000.²⁴

Slutligen har vi två dummyvariabler som indikerar om intervjupersonen är ensamstående respektive om det finns barn under 18 år i hushållet år 2000.

Sociodemografiska faktorer i panelanalysen

Arbetslöserfarenhet mäter huruvida individen upplevt en längre period av arbetslöshet under perioden 1991–2000, dvs. individen har varit arbetslös på hel- eller deltid under minst ett år.²⁵

I panelanalysen används information om förändring i sociodemografiska faktorer. Förändring i klasstillhörighet mäts som social nedåtrörlighet mellan 1991 och 2000. En nedåtgående social rörlighet har registrerats om individen har ett yrke med lägre rang år

²⁴ SEI står för socioekonomisk indelning.

²⁵ För mer information om arbetslöshetsdata, se Korpi och Stenbergs kapitel i denna volym.

2000 än år 1991 (detta gäller för 292 personer eller drygt 8 procent).²⁶

Vi undersöker även effekter av förändringar i familjeförhållanden. Sälunda finns en dummyvariabel som indikerar att individen var sammanboende både 1991 och år 2000, sammanboende 1991 men inte år 2000, ensamstående 1991 men sammanboende år 2000 samt ensamstående både 1991 och år 2000. Denna variabel mäter endast civilstånd vid två tidpunkter. Vi tar alltså inte hänsyn till om en person har skilt sig och gift om sig under de senaste nio åren. Det är dock civilstånd som är det intressanta här, inte hur stabila förhållandena är.

Förändringar i välfärd

Individens svar på frågan *Hur bedömer du ditt allmänna hälsotillstånd? Är det gott, dåligt eller något däremellan?* har kodats 0=gott, 1=något däremellan eller dåligt, både för 1991 och 2000. I analyserna används variabeln för år 2000, med kontroll för 1991.

Individens svar på frågan *Om du plötsligt hamnade i en situation där Du på en vecka måste skaffa fram 10 000 kr [12 000 år 2000, vår anmärkning], skulle du klara det?* har kodats 0=ja, 1=nej, både för 1991 och 2000. I analyserna används variabeln för år 2000, med kontroll för 1991.

Individens svar på frågan *Har det under de senaste tolv månaderna hänt att Du haft svårigheter att klara de löpande utgifterna för mat, hyra, räkningar m.m.?* har kodats 0=nej, 1=ja, både för 1991 och 2000. I analyserna används variabeln för år 2000, med kontroll för 1991.

²⁶ I tidigare analyser har vi testat en annan konstruktion på nedåtgående rörlighet. Vi rangordnade i dessa analyser SEI-tillhörighet år 1991 och 2000 enligt den så kallade dominansordningen (jfr Erikson 1984). I dominansordningen har okvalificerade arbetare lägst rang, följda av okvalificerade tjänstemän, kvalificerade arbetare, och högst rankade är mellan- och högre tjänstemän, där en försämrad klasstillhörighet registrerades om individen hade ett yrke med lägre rang år 2000 än år 1991. Resultaten från analyser med denna mer detaljerade skala visar inga skillnader mot den enkla variant som används här, varför vi föredrar den enkla varianten. Det kan noteras att konstruktionen baserad på dominansordning ger något fler personer med nedåtgående rörlighet på arbetsmarknaden (457 personer eller 14 procent).

Om index

Samtliga index är konstruerade på samma sätt. Varje persons jakande svar på ett antal frågor har adderats, och därefter har summan dividerats med det antal frågor som ingår i indexet. Det innebär att om en person svarat ja på två av fyra frågor som ingår i ett index har personen värdet 0,50 på index ($1+1+0+0$ dividerat med 4).

Materiella resurser

Svaren på frågorna *Äger du själv (eller Din make/maka/sambo) bil/båt/sommarstuga?* har kodats 1=ja, 0=nej. Dessutom används svaren på frågan: *Äger du huset eller innehar du lägenheten med bostadsrätt (genom insats) eller hyr du bostaden?* där äger huset alternativt bostadsrätt kodats 1=ja, 0=nej. Utifrån samtliga dessa indikatorer har därefter ett additivt index benämnt resurser konstruerats. En dummyvariabel som indikerar god tillgång till materiella resurser har villkoret att individen år 1991 har ett värde på 0,75 eller högre (dvs. hade svarat ja på tre av fyra ägandefrågor). Dummyvariabeln som mäter minskad tillgång till materiella resurser har konstruerats så att den antar värde 1 då individens värde på kapitalindex är lägre år 2000 än år 1991, annars antar den värde 0.

Informella sociala resurser eller starka band

Till grund för indexet som skattar informella sociala resurser ligger fyra frågor som ställts vid båda intervjutillfällena som handlar om huruvida man umgås med släkt och vänner. Eftersom frekvensen på kontakter har ett starkt samband med relationens styrka antar vi att individer som uppger att de umgås ofta med någon har en stark relation till denna person. Indexet är en sammanvägning av svaren på frågorna *brukar du göra något av följande som fritidsaktivitet: besöka släktingar*, alternativt: *ha släktingar på besök*, där svaret *ja, någon gång* = 1, och *ja, ofta* = 2. På motsvarande sätt har frågan om man *brukar besöka* eller *ha besök av vänner* behandlats. Indexet *informella sociala resurser* (starka band) varierar mellan 0 och 2. De som har 1,25 eller mer antas här ha en god tillgång till starka band.

Socialt stöd

Ett index över informellt socialt stöd har skapats genom att summa svaren på frågor om individen har en anhörig eller nära vän som ställer upp vid sjukdom, som sällskap, om hon har personliga bekymmer eller om hon har behov av att låna pengar, där svaret ja= 1, nej= 0 på samtliga svar har använts för att skapa indexet *socialt stöd*. De som svarat "ja" på samtliga dessa frågor anses här ha god tillgång till socialt stöd.

Formella sociala resurser eller svaga band

På grund av skillnader i hur frågor har ställts över tid har vi använt ett index över svaga band i den historiska tillbakablicken och ett annat i analysen av LNU 1991 och 2000 (tvärsnitts- och panelanalys). Till grund för indexet över formella sociala resurser i panelanalyserna ligger fem frågor som ställts vid båda intervjutillfällena som handlar om huruvida man är aktiv i olika organisationer och föreningar. Den första indikatorn är baserad på svaren till frågan om individen *har förtroendepost i någon fackförening eller facklig sammanslutning?* eller *i ett politiskt parti?* där 1=ja, 0=nej. Aktiv i någon *kyrka* indikeras på samma sätt av att individen uppger att hon åtminstone någon gång per månad deltar i religiös aktivitet. Medan aktiv i *förening* indikeras av att individen deltar i föreningsverksamhet en eller flera gånger i veckan. Den sista indikatorn i detta index är deltagande i *studiecirklar*, där svaret deltar ofta ses som att man är aktiv inom denna organisationsform. Indexet *formella sociala resurser* är summan av individens svar på dessa frågor dividerat med fem (antalet frågor). De som är aktiva inom minst en av organisationstyperna antas ha god tillgång till svaga band. I den historiska tillbakablicken har vi inte uppgifter om aktivitet i föreningar då detta saknas i de tidiga levnadsnivåundersökningarna, utan endast om medlemskap, varför den frågan uteslutits ur indexet så att jämförbarhet över tid kunnat uppnås.

Författarna

Samtliga författare är verksamma vid:
Institutet för social forskning
Stockholms universitet
106 91 Stockholm

Docent
Johan Fritzell
Johan.Fritzell@social.ministry.se

Professor
Carl le Grand
Carl.le.Grand@sofi.su.se

Fil.dr.
Michael Gähler
Michael.Gahler@sofi.su.se

Fil.dr.
Tomas Korpi
Tomas.Korpi@sofi.su.se

Docent
Olle Lundberg
Olle.Lundberg@social.ministry.se

Fil.dr.
Magnus Nermo
Magnus.Nermo@sofi.su.se

Professor
Sten-Åke Stenberg
Sten-Ake.Stenberg@sofi.su.se

Fil.dr.
Lotta Stern
Lotta.Stern@sofi.su.se

Docent
Ryszard Szulkin
Ryszard.Szulkin@sofi.su.se

Professor
Michael Tählin
Michael.Tahlin@sofi.su.se

